

नेपाली नियात्रा परम्परामा भीष्म उपेतीको योगदान

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, नेपाली
विभाग अन्तर्गत स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) दोस्रो वर्षको दसौँ पत्र
(५१०-१) को प्रयोजनका निम्ति प्रस्तुत

शोधपत्र

शोधकर्ता

गणेश प्रसाद पोखरेल
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
पृथ्वीनारायण क्याम्पस
नेपाली विभाग
पोखरा

२०६९

शोध निर्देशकको मन्तव्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस, नेपाली विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.ए.) दोस्रो वर्षको दसौँ पत्र (५१०-१) को प्रयोजनका लागि समूह २०६३-२०६५ का क्रमाङ्क १ का छात्र **गणेश प्रसाद पोखरेल**ले नेपाली नियत्रा परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदान शीर्षकको शोधपत्र मेरा निर्देशनमा तयार पार्नुभएको हो । प्रस्तुत शोधपत्र तयार गर्न उहाँले अथक परिश्रम र मिहिनेत गर्नुभएको छ । म यसको समुचित मूल्याङ्कनका लागि पृथ्वीनारायण क्याम्पस, नेपाली विभागसमक्ष सिफारिस गर्दछु ।

मिति : ०७-०४-२०१३ इ.सं. (वि.सं. २०६९-१२-२५)

शोध निर्देशक
नारायण प्रसाद अधिकारी
उपप्राध्यापक
पृथ्वीनारायण क्याम्पस
(नेपाली विभाग)
पोखरा

नेपाली विभाग

स्वीकृति-पत्र

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, पृथ्वीनारायण क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्कायअन्तर्गत नेपाली विषयको स्नातकोत्तर तह दोस्रो वर्षका छात्र गणेश प्रसाद पोखरेलले दसौं पत्र (५१०-१) को प्रयोजनका लागि यस विभागमा प्रस्तुत गर्नुभएको नेपाली नियात्रा परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदान शीर्षकको शोधपत्र स्वीकृत गरिएको छ ।

मूल्याङ्कन समिति

क्र.सं.पद	नाम	हस्ताक्षर
१. विभागीय प्रमुख	प्रा.डा. रविलाल अधिकारी
२. विशेषज्ञ	सहप्रा. रघुनाथ अधिकारी
३. शोध-निर्देशक	उपप्रा. नारायण प्रसाद अधिकारी

मिति : ११-०४-२०१३ इ.सं.

(२०६९-१२-२९ वि.सं.)

कृतज्ञता ज्ञापन

नेपाली नियत्रा परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदान शीर्षकको शोधपत्र तयार गर्ने क्रममा अमूल्य निर्देशन, सल्लाह, सुझाउ र सहयोग प्रदान गरेर मलाई कृतार्थ तुल्याउनु हुने विभिन्न महानुभावहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्नु म आफ्नो परम कर्तव्य ठान्दछु । त्यस क्रममा म सर्वप्रथम मेरा शोध निर्देशक बन्न स्वीकार गरेर मलाई गौरवान्वित तुल्याउनु हुने र शोधकार्यलाई पूर्णता दिनका निमित्त आवश्यक सल्लाह, सुझाउ र निर्देशन दिनु हुने परमादरणीय शोध निर्देशक गुरुवर नारायण प्रसाद अकारिज्यूप्रति चिरकृतज्ञ छु ।

शोध अध्ययनलाई स्वीकृति प्रदान गर्नु भएकोमा नेपाली विभाग, पृ.ना. क्याम्पसका समादरणीय सम्पूर्ण गुरुवरज्यूहरूप्रति चिरकृतज्ञता प्रकट गर्दछु । साथै शोधकार्यका अवधिमा मलाई आवश्यक सल्लाह, सुझाउ र निर्देशन दिनुका साथै आफ्नो निजी कम्प्युटरबाट विभिन्न नियत्राकारका नियत्रात्मक कृतिहरूका नाम र प्रकाशन वर्ष टिपाउनु भएकोमा मेरा समादरणीय गुरुवर त्रि.वि.वि. नेपाली केन्द्रीय विभागमा अध्यापनरत डा. वेदव्यास उपाध्यायज्यूप्रति चिरकृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

शोधकार्य गर्ने क्रममा आवश्यक जानकारी तथा विभिन्न सामग्रीहरू दिएर तथा आफ्नो स्रष्टापरक अध्ययनका लागि स्वीकृति दिएर अमूल्य सहयोग गर्नु हुने आदरणीय शोधनायक भीष्म उप्रेतीज्यूप्रति आभार प्रकट गर्दछु । यसका साथै शोधकार्यका लागि सामग्री सङ्कलनार्थ अध्ययनको सुविधा उपलब्ध गराएर सहयोग पुर्याउने त्रि.वि. वि. के. पुस्तकालय, कीर्तिपुर, पश्चिमाञ्चल क्षेत्रीय पुस्तकालय पृ.ना. क्याम्पस, पोखराप्रति कृतज्ञता प्रकट गर्दछु ।

यसै सन्दर्भमा मलाई शोधकार्यको आरम्भ कालमा केही समय अत्यन्त आत्मीयतापूर्वक आफ्नो कोठा कीर्तिपुरमा स्नेहपूर्ण वातावरणमा आवासको सुविधाका साथै अध्ययनका निमित्त सामग्री सङ्कलन गर्न सहयोग गरी शोधकार्यको जग बसालिदिने आत्मीय मित्र ध्रुव थापाप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु ।

मेरो ज्ञानको क्षितिज विस्तारका निमित्त सदैव चिन्तनशील र प्रयत्नशील रहनु हुने वात्सल्यका प्रतिमूर्ति परम पूजनीय पिता नारायण प्रसाद पोखेल एवम् ममतामयी माता सीतादेवी पोखेलप्रति सभक्ति कृतज्ञता अर्पित गर्दछु । यस अवधिमा मलाई पारिवारिक जिम्मेवारीको व्यस्तताबाट मुक्त तुल्याएर निश्चिन्त भावले शोधकार्यमा संलग्न हुन

आवश्यक वातावरण उपलब्ध गराई अतुलनीय गुण लगाउने धर्मपत्नी शकुन्तला पोखेल, भाइहरू उपेन्द्रराज पोखेल, विजयप्रसाद पोखेल, बुहारीहरू रञ्जिता पोखेल, शर्मिला पोखेल र छोरीहरू जिजीविषा पोखेल र अमृता पोखेलको म चिर आभारी छु ।

शोधकार्यलाई छिटो सम्पन्न गर्न निरन्तर घचघच्याई रहनु हुने आदरणीय दाजुहरू श्रीराम अधिकारी, शुक्रराज अधिकारी र भाइ विनोद अधिकारीप्रति म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । त्यसरी नै मेरो अध्ययनमा अमूल्य सल्लाह र सुझाउ दिएर सहयोग गर्नु हुने आत्मीय मित्रहरू चिन्तामणि शर्मा, ध्रुव सापकोटा, विष्णुप्रसाद पौडेल, फणिन्द्रराज पौडेल, जीवन सागर भण्डारी, चेतनाथ अधिकारी, बुद्धि बहादुर वि.क., अल्पज्ञानी, जुनियर सिटिजन्स् एकेडेमी विद्यालय अघौँ र हिमालय मा.वि. परिवारप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । साथै यस सन्दर्भमा मलाई प्रत्यक्ष/अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने मेरा सम्पूर्ण मान्यजन, परिवारजन, स्वजन एवम् आत्मीय जनप्रति पनि म हार्दिक आभार प्रकट गर्दछु । यसका अतिरिक्त मेरो यस शोधकार्यको यथासमय कम्प्युटरमा टाइप गरेर र प्रुफ हेर्न सहयोग पुऱ्याउनु हुने श्रेष्ठ कम्प्युटर सर्भिसका दाजु ईश्वर श्रेष्ठ र मौनता श्रेष्ठप्रति पनि म आभारी छु ।

अन्त्यमा यस शोधपत्रको आवश्यक मूल्याङ्कनका लागि पृथ्वीनारायण क्याम्पस, नेपाली विभाग समक्ष प्रस्तुत गर्दछु ।

मिति : इ.सं. ०३ अप्रिल २०१३
वि.सं. (२०६९-१२-२१)

गणेश प्रसाद पोखेल
स्नातकोत्तर तह द्वितीय वर्ष
रोल नं. ०१/०६३
परीक्षा रोल नं. ४८०२८३
त्रि.वि. दर्ता नं. ११३१२-९५
नेपाली विभाग
पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा

विषयसूची

पृष्ठ

शोध निर्देशकको सिफारिस
स्वीकृति पत्र
कृतज्ञता ज्ञापन
विषयसूची
सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची एवम् चिह्न सूची

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय १-६

१.१	शोध शीर्षक	१
१.२	शोधकार्यको प्रयोजन	१
१.३	विषय परिचय	१
१.४	समस्या कथन	१
१.५	शोधकार्यको उद्देश्य	२
१.६	पूर्वकार्यको समीक्षा	२
१.७	शोधकार्यको औचित्य	५
१.८	शोधकार्यको सीमाङ्कन	५
१.९	शोधविधि	५
१.१०	शोधपत्रको रूपरेखा	६

दोस्रो परिच्छेद : नियान्त्राको सैद्धान्तिक परिचय ७-४७

२.१	विषय प्रवेश	७
२.२	नियान्त्राको परिचय, स्वरूप र परिभाषा	८
२.२.१	नियान्त्राको परिचय तथा स्वरूप	८
२.२.२	नियान्त्राको परिभाषा	९
२.३	नियान्त्राका तत्त्वहरू	१२
२.३.१	गतिशीलता	१४
२.३.२	स्थानीयता	१५

२.३.३	तथ्यात्मकता	१५
२.३.४	निजात्मकता	१५
२.३.५	अनुभूतिमयता	१६
२.३.६	चिन्तनशीलता	१६
२.३.७	आत्मीयता	१६
२.३.८	कल्पनाप्रवणता	१७
२.३.९	स्वच्छन्दता	१७
२.३.१०	रसात्मकता	१७
२.३.११	रोचकता	१८
२.३.१२	चित्रात्मकता	१८
२.३.१३	कौतूहल	१८
२.३.१४	आख्यानात्मकता	१९
२.३.१५	पात्र	१९
२.३.१६	अवधि	२०
२.३.१७	समय-परिस्थिति र वातावरण	२०
२.३.१८	उद्देश्य	२०
२.३.१९	भाषाशैली	२१
२.४	नियान्नाका निकटवर्ती उपविधाहरू	२१
२.५	नेपाली नियान्नाको विकास	२७
२.५.१	पृष्ठभूमि	२७
२.५.२	पृष्ठभूमि काल (वि.सं. १५५० देखि वि.सं. १९६९ सम्म)	३०
२.५.३	आरम्भकाल (वि.सं. १९७० देखि वि.सं. १९९८ सम्म)	३३
२.५.४	आधुनिक काल (वि.सं. १९९९ देखि वर्तमानसम्म)	३५
२.५.४.१	प्रथम चरण (वि.सं. १९९९ देखि वि.सं. २००९ सम्म)	३६
२.५.४.२	द्वितीय चरण (वि.सं. २०१० देखि वि.सं. २०२२ सम्म)	३७
२.५.४.३	तृतीय चरण (वि.सं. २०२३ देखि वर्तमानसम्म)	४०
२.६	निष्कर्ष	४७

तेस्रो परिच्छेद : नियान्नाकार भीष्म उप्रेती र उनका नियान्नाहरू

४८-७६

३.१.	नियान्त्राकार भीष्म उप्रेतीको सामान्य परिचय	४८
३.१.१.	जन्म, नामाकरण, शिक्षा तथा पारिवारिक वातावरण	४८
३.१.२	सामान्य व्यक्तित्व	५०
३.१.३.	देश विदेशको भ्रमण	५०
३.१.४.	सम्मान र पुरस्कार	५०
३.१.५	प्रभाव र प्रेरणा	५१
३.१.५.१	व्यक्तित्व निर्माणमा बाल्यकालको प्रभाव	५२
३.१.५.२	साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माणमा विभिन्न व्यक्तिहरूको प्रभाव	५२
३.१.५.३	लेखनको आरम्भ	५४
३.१.६	सेवा र सम्बद्धता	५४
३.१.६.१	साहित्यिक सङ्घ संस्थाहरूमा सेवा र सम्बद्धता	५४
३.२	साहित्यकार भीष्म उप्रेती	५५
३.२.१	कवि भीष्म उप्रेती	५५
३.२.२	सम्पादक एवम् प्रकाशक भीष्म उप्रेती	५७
३.२.३	अन्तर्वार्ताकार भीष्म उप्रेती	५७
३.२.४	अनुवादक तथा समीक्षक भीष्म उप्रेती	५७
३.२.५	निबन्धकार भीष्म उप्रेती	५८
३.२.५.१	सामान्य निबन्धकार भीष्म उप्रेती	५८
३.२.५.२	संस्मरण निबन्धकार भीष्म उप्रेती	५८
३.२.५.३	नियान्त्राकार भीष्म उप्रेती	५९
३.३	नियान्त्राकार भीष्म उप्रेतीका नियान्त्राहरूका वर्गीकरण र चरण विभाजन	५९
३.३.१	नियान्त्राकार भीष्म उप्रेतीका पुस्तकाकार कृतिहरू र तिनका प्रकाशन वर्षहरू	६०
३.३.२	भीष्म उप्रेतीका प्रकाशित नियान्त्राहरू र तिनका प्रकाशन स्रोतहरू	६०
३.३.३	नियान्त्राकार भीष्म उप्रेतीका नियान्त्राहरूको वर्गीकरण	६३
३.३.३.१	स्वदेशको यात्रासम्बन्धी नियान्त्राहरू	६३
३.३.३.२	विदेशको यात्रासम्बन्धी नियान्त्राहरू	६३
३.४	भीष्म उप्रेतीका नियान्त्राहरूका चरण विभाजन	६४
३.४.१	प्रथम चरण वा पूर्वार्द्धकाल (वि.सं. २०४६ देखि वि.सं. २०५५ सालपूर्व)	६५

३.४.२	द्वितीय चरण वा उत्तरार्द्धकाल (वि.सं. २०५५ देखि हालसम्म)	६५
३.५	नियात्राकार भीष्म उप्रेतीका प्रकाशित नियात्रात्मक कृतिहरूको सङ्क्षिप्त चिनारी	६७
३.५.१	यात्राका केही थुँगा फूल (वि.सं. २०४६)	६७
३.५.२	नीलो पानी र नीला भावनाहरू (वि.सं २०५५)	७०
३.५.३	लहरलहरका अक्षरहरू (वि.सं. २०५८)	७१
३.५.४	तेहरान डायरीको एक साता (वि.सं. २०६३)	७३
३.५.५	घर फर्कने दिन (वि.सं. २०६६)	७४
३.५.६	एक पटक टोकियो (वि.सं. २०६९)	७५
३.६	निष्कर्ष	७६

चौथो परिच्छेद : नेपाली नियात्रा परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदान ७७-१०२

४.१	विधागत योगदान	७७
४.२	वैशिष्ट्यगत योगदान	७९
४.२.१	राष्ट्र प्रेमका दृष्टिले	७९
४.२.२	तुलनात्मक वर्णनका दृष्टिले	८१
४.२.२.१	भौगोलिक तुलना वा प्राकृतिक तुलना	८१
४.२.२.२	सांस्कृतिक तुलना	८३
४.२.३	इमानदार, स्पष्ट र सीधा यात्रावर्णनका दृष्टिले	८४
४.२.४	ऐतिहासिक वर्णनका दृष्टिले	८४
४.२.५	प्रेमका विविध रूपका दृष्टिले	८६
४.२.५.१	मातृप्रेम	८६
४.२.५.२	वात्सल्यप्रेम	८७
४.२.५.३	नारीप्रेम	८७
४.२.५.४	संस्कृतिप्रेम	८८
४.२.५.५	प्रकृतिप्रेम	८९
४.२.६	यथार्थ वर्णनका दृष्टिले	९०
४.२.७	आदर्श भावका दृष्टिले	९१
४.२.८	यौन र यौवनका प्रसङ्गहरूका चर्चाका दृष्टिले	९१

४.२.९	शीर्षकीकरणका दृष्टिले	९२
४.२.१०	स्वदेशको अधिक सम्भनाका दृष्टिले	९३
४.२.११	भाषाशैलीको प्रयोगका दृष्टिले	९४
४.२.१२	फोटो चित्रहरूको प्रयोगका दृष्टिले	९५
४.२.१३	संवेदनशील नियन्त्राकारका दृष्टिले	९५
४.२.१४	कविका दृष्टिले	९६
४.२.१५	कामनामूलक भावका दृष्टिले	९७
४.२.१६	समीक्षक आग्रहका दृष्टिले	९९
४.२.१७	मानवतावादी दृष्टिले	९९
४.३	निष्कर्ष	१०२

पाँचौँ परिच्छेद : निष्कर्ष तथा उपसंहार

१०३-१११

५.१ उपसंहार

१०३

सन्दर्भग्रन्थ सूची

सङ्क्षेपीकृत शब्दसूची एवम् चिह्नसूची

यस शोधपत्रमा निम्नानुसारका सङ्क्षिप्त एवम् चिह्नहरूको प्रयोग तल दिइएका

अर्थमा गरिएको छ :

आ.दी.	आचार्य दीक्षित
इ.सं.	इस्वी संवत्
एम.ए.	मास्टर अफ आर्टस्
एम.एस्सी	मास्टर अफ साइन्स
एस.एल.सी.	स्कूल लिभिड सर्टिफिकेट
ऐ.	ऐजन
क.लि.	कम्पनी लिमिटेड
गा.वि.स.	गाउँ विकास समिति
ध.च.गो.	धनुष चन्द्र गोतामे
ते.सं.	तेस्रो संस्करण
त्रि.वि.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय
त्रि.वि. ने.के.वि.	त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभाग
दो.सं.	दोस्रो संस्करण
च.सं.	चतुर्थ संस्करण
चौ.सं.	चौथो संस्करण
नि.मा.वि.	निम्न माध्यमिक विद्यालय
ने.रा.प्र.प्र.	नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान
ने.प्र.प्र.	नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान
पाँ.सं.	पाँचौँ संस्करण
पीएच.डी.	डाक्टर अफ फिलोसोफी
प्र.वि.सं.	प्रकाशन विक्रम संवत्
प्रा.	प्राध्यापक
प्रा.डा.	प्राध्यापक डाक्टर

पृ.	पृष्ठ
पृ.ना.क्या.	पृथ्वीनारायण क्याम्पस
मा.वि.	माध्यमिक विद्यालय
यात्राकार	यात्रासाहित्यकार
यात्रा-कृति	यात्रासाहित्यिक कृति
यात्रा-लेखन	यात्रा साहित्यिक लेखन
र.	रचना
र.वि.सं.	रचना विक्रम संवत्
वि.सं.	विक्रम संवत्
सम्पा.	सम्पादक
/	अथवा
....	केही अंश छोडिएको
()	प्रस्टीकरण
-	निर्देशक चिह्न तथा समस्तपद सङ्केत
.	सङ्क्षेपीकृत चिह्न
:	व्याख्या, सापेक्ष

पहिलो परिच्छेद

शोध परिचय

१.१ शोध शीर्षक

प्रस्तुत शोधपत्रको शीर्षक नेपाली नियान्ना परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदान रहेको छ ।

१.२ शोधकार्यको प्रयोजन

प्रस्तुत शोधकार्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय अन्तर्गत पृथ्वीनारायण क्याम्पस, पोखरा, नेपाली स्नातकोत्तर (एम.ए.) तहको दोस्रो वर्षको दसौं पत्र (५१०-१) को शैक्षिक प्रयोजनका लागि प्रस्तुत गरिएको हो ।

१.३ विषय परिचय

यस शोधकार्यको मुख्य विषय नेपाली नियान्ना परम्परा र विकासको ऐतिहासिक रूपरेखा निर्धारण गरी यस परम्परामा नियान्नाकार भीष्म उप्रेतीले पुऱ्याएको योगदानको विविध कोणबाट मूल्याङ्कन गर्नु रहेको छ ।

१.४ समस्या कथन

नेपाली नियान्नाको सैद्धान्तिक तथा विधागत रूपमा खासै अध्ययन अनुसन्धान भइसकेका छैनन् । यस परम्परामा नियान्नाकार भीष्म उप्रेतीको आफ्नै स्थान र महत्त्व छ तर यिनको योगदानको उचित मूल्याङ्कन भएको छैन । अतः यस शोधकार्यका समस्याहरू निम्न लिखित छन् :

- क) नियान्नालाई कस्तो विधागत रूपमा अध्ययन गरिन्छ ?
- ख) नियान्नाका स्वरूप र तत्त्वहरू के-के हुन् ?
- ग) नेपाली नियान्ना परम्पराको ऐतिहासिक रूपरेखा कसरी निर्धारण गर्न सकिन्छ ?

घ) यस परम्परामा नियान्नाकार भीष्म उप्रेतीले पुन्याएका योगदानको मूल्याङ्कन कसरी गर्न सकिन्छ ?

१.५ शोधकार्यको उद्देश्य

विविध विधामा खारिएको कलमद्वारा नियान्नासाहित्यमा साधनारत नियान्नाकार भीष्म उप्रेतीका नियान्नाको उचित मूल्याङ्कन हुन सकेको देखिँदैन। अतः उनका नियान्नाको अध्ययन गर्दै उनका नियान्नात्मक प्रवृत्ति तथा योगदान प्रस्तुत गर्नु यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य रहेको छ। यी उद्देश्यहरूलाई निम्नानुसार देखाउन सकिन्छ :

- क) नियान्नाको परिचय र परिभाषा गर्न,
- ख) नियान्नाका स्वरूप र तत्त्वहरू पहिचान गर्न,
- ग) नेपाली नियान्ना परम्पराको ऐतिहासिक रूपरेखा देखाउन,
- घ) नेपाली नियान्ना परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदानको मूल्याङ्कन गर्न।

१.६ पूर्वकार्यको समीक्षा

नेपाली साहित्यको नियान्ना विधामा सशक्त रूपमा कलम चलाउने भीष्म उप्रेतीका बारेमा अध्ययन अनुसन्धान विद्वान्हरूले सीमित पुस्तक र पत्रपत्रिकाहरूमा फर्त गरेका छन्। तापनि ती अध्ययन अनुसन्धान एकाङ्गी र अपूर्ण नै छन्। विभिन्न समयमा विभिन्न विद्वान्हरूले गरेका समीक्षालाई यहाँ कालक्रमिक रूपमा राखिएको छ :

१. भीष्म उप्रेतीको प्रथम नियान्नात्मक कृति 'यान्नाका केही थुँगा फूल' (वि.सं.२०४६) को भूमिकामा रमेश विकलले भनेका छन्- "हुन त यो एउटा छोटो र सीमित यान्नाबारे लेखिएको सानो यान्नावृत्त हो र यसमा त्यति रोमाञ्चक यान्नाको वर्णन छैन तर पनि यसमा प्रयुक्त भाषाशैली र यसलाई अभिव्यक्ति दिने भाइको अन्तरङ्ग भावात्मक इमानदारी र हार्दिकताले यसलाई करीब करीब काव्यात्मक अनुभूति दिएर पाठकको मनमा अत्यन्त ललित रागको उद्बोधन गराउँछ" (विकल, २०४६ : भूमिका पृ. ग)।
२. भीष्म उप्रेतीको दोस्रो नियान्नात्मक कृति 'नीलो पानी र नीला भावानाहरू' (वि.सं.२०५५) को प्रकाशकीय सन्देशमा श्रीकृष्ण प्रधानले भनेका छन्- "प्रस्तुत

नियात्रासङ्ग्रह एउटा यात्राको वर्णन मात्र होइन, प्रकृतिप्रेमी पाठकहरूका निम्ति हार्दिकता सिञ्चित नौलो उपहार पनि हो” (प्रधान, २०५५ : प्रकाशकीय) ।

३. भीष्म उप्रेतीले ‘नीलो पानी र नीला भावनाहरू’ (वि.सं.२०५५) को लेखकीय सन्देशमा भनेका छन्- “यो पुस्तक जीवनको त्यस्तै एउटा छोटो क्षणको दस्तावेज हो” (उप्रेती, २०५५ : लेखकीय सन्देश) ।
४. भीष्म उप्रेतीको तेस्रो नियात्रात्मक कृति ‘लहरलहरका अक्षरहरू’ (वि.सं.२०५८) को पुस्तक परिचयमा अमोद भट्टराईले भनेका छन्- “युवा साहित्यकर्मी भीष्म उप्रेतीले नेपालको हिमाली क्षेत्र मुस्ताङदेखि काभ्रे, भक्तपुर, धरान, इलाम, पोखरा आदि क्षेत्रहरू तथा भारतको अहमदाबाद, दार्जीलिङ आदि क्षेत्रहरूको भ्रमण गर्ने सिलसिलामा उठेका मनका तरङ्गहरू, तनका छालहरू, कवितात्मक भावहरू र मानवीय मूल्यलाई समेटेर विशिष्ट नियात्रात्मक ललित निबन्ध सङ्ग्रह दिनुभएको छ नेपाली साहित्य भण्डारमा” (भट्टराई, २०५९ : गोरखापत्र) ।
५. छविरमण सिलवालले भनेका छन्- “नेपालका विभिन्न क्षेत्रहरू, मुस्ताङको चिसो हावादेखि पोखराको प्राकृतिक रमभूमिसमेतमा आफ्ना यात्राका पोकाहरू फुकाएका छन् भीष्म उप्रेतीले आफ्नो सङ्ग्रह ‘लहरलहरका अक्षरहरू’ नियात्रासङ्ग्रहमा” (सिलवाल, २०६४ : ३-४) ।
६. ‘लहरलहरका अक्षरहरू’ (वि.सं.२०५८) को प्रकाशकीय सन्देशमा केशवप्रसाद उपाध्यायले भनेका छन्- “यात्राका क्रममा नियात्राकारले देखेका दृश्य र अनुभव गरेका विषय सरल, सरस र रोचक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन्” (उपाध्याय, २०५८ : प्रकाशकीय) ।
७. भीष्म उप्रेतीको चौथो नियात्रात्मक कृति ‘तेहरान डायरीको एक साता’ (वि.सं.२०६३) को प्रकाशकीयमा कृष्ण धरावासी, अध्यक्ष नियात्रा प्रकाशन, भापाले भनेका छन्- “आफ्नो एक हप्ताको इरानयात्रालाई समेटेको यसले देश र विदेशका बीचको समानता, असमानता, धार्मिक, साँस्कृतिक र भौगोलिकताहरूलाई नजिकैबाट हेरेको छ” (धरावासी, २०६३ : प्रकाशकीय) ।
८. भीष्म उप्रेतीको पाँचौँ नियात्रात्मक कृति ‘घर फर्कने दिन’ (वि.सं.२०६६) को भूमिकामा तारानाथ शर्माले भनेका छन्- “म बेलाइततिर केवल बरालिन पुगेको थिएँ भने भीष्म उप्रेती ज्ञान बटुल्न, प्राज्ञिक क्षमता बढाउन र आफ्नो प्रतिभाको

विलक्षणता बुभन त्यतातिर गएको प्रमाण यस कृतिले जताततै दिएको छ” (शर्मा, २०६६ : भूमिका) ।

९. सुविद गुरागाईले राजधानी पत्रिकाको पुस्तक परिचयमा ‘घर फर्कने दिन’ नियामाका बारेमा भनेका छन्- “आफ्नो माया कथा सार्वजनिक गर्दै-गर्दा उनी कतै छोइन्छन् कतै छुवाउँछन् । संस्कारले, परिवेशले रोके पनि माईनदीको थोपा के रोकिन्थ्यो र ! भापाको उर्वर बगरको किनारै-किनार हुँदै त्यसले आखिरमा अनन्त समुद्रलाई भेट्याएरै छोड्छ । विज्ञानसम्मत कुरा हो माईनदीको हरेक थोपाको आन्ध्र महासागरको किनारसँग एउटा कार्मिक सम्बन्ध हुन्छ । भीष्म त्यही निरन्तरताको एउटा कडी हुन पुगेका छन् समय कालमा” (गुरागाई, २०६६ : राजधानी) ।
१०. ज्ञानेन्द्र विवशले गरिमा पत्रिकाको पुस्तक परिचयमा भनेका छन्- “नियामाकार भीष्म उप्रेतीद्वारा लिखित ‘घर फर्कने दिन’ पुस्तकले नियामाको स्वादिलो अनुभूति गराउँदै यात्रासाहित्यको एक खुड्किलो उकालो आफूलाई पुऱ्याउन सफल रहेको विश्वास गर्न सकिन्छ” (विवश, २०६६, वर्ष२८, अङ्क २, पूर्णाङ्क ३२६, पृ. ११८) ।
११. दीपकमणि ‘दाजुभाइ’ ले ‘घटना र विचार साप्ताहिक’मा ‘घर फर्कने दिन’ नियामासङ्ग्रहका बारेमा भनेका छन्- “भीष्मले बेलायत बसाइमा देखे- भोगेका यथार्थ दृश्यवर्णन मार्मिक लाग्छ । विगत र वर्तमानको तुलना, प्रगतिको फड्को, यसबीचमा भएको उतारचढाव, व्यवस्थित काम, व्यावसायिक स्थिति, नीति र नियमको पालना आधुनिकतामा पनि भेटिने अनुशासन, प्रविधिको उच्चतम प्रयोगलगायतका अनेकौँ पक्षमा नियामाकारले राम्रो चित्रण गरेको छ” (दाजुभाइ, २०६७ : घटना र विचार साप्ताहिक) ।
१२. जीवन कार्कीले ‘द काठमान्डु पोष्ट’ पत्रिकामा ‘घर फर्कने दिन’ नियामाका बारेमा भनेका छन्- “धेरै नेपालीहरूको वैदेशिक यात्राको क्षमता हुँदैन र क्षमतावान् नेपालीहरू आफ्नो वैदेशिक यात्राको अनुभव लेखेर प्रकाशन गर्ने वास्ता पनि गर्दैनन् तापनि भीष्म उप्रेतीले आफ्नो पाँचौँ नियामात्मक कृति ‘घर फर्कने दिन’ प्रकाशनमा ल्याएका छन् जुन अति नै हृदयस्पर्शी र रोमाञ्चकारी छ” (कार्की, द काठमान्डु पोष्ट : २०६७)

१३. भीष्म उप्रेतीको छैटौँ नियान्त्रात्मक कृति 'एक पटक टोकियो' (वि.सं.२०६९) कृतिका बारेमा गीता त्रिपाठीले नागरिक दैनिकमा भनेकी छन्- "लेखक भीष्म उप्रेतीको संस्मरणात्मक निबन्धहरूको नवीनतम सङ्ग्रह 'एक पटक टोकियो'ले नेपाली लेखकको जापान यात्रा र त्यस क्रमका निजी अनुभूतिहरूलाई रोचक शैलीमा प्रस्तुत गरेको छ" (त्रिपाठी, नागरिक दैनिक : २०६९)

१.७ शोधकार्यको औचित्य

यात्रासाहित्यका अनेक रूप तथा पर्यायहरूबारे सैद्धान्तिक रूपमा स्पष्टता पाइँदैन । यात्रासाहित्य र नियान्त्रावीच कस्तो भिन्नता र समानता छ ? अनि नेपाली नियान्त्रा परम्परामा नियान्त्राकार भीष्म उप्रेतीको कस्तो योगदान रहेको छ भनी पहिचान गर्नु यस शोधकार्यको औचित्य रहेको छ ।

१.८ शोधकार्यको सीमाङ्कन

शोधकार्य स्वयम्मा एक महासागर हो, यसको आफ्नै सीमा र शक्ति रहेको हुन्छ । नेपाली नियान्त्राको विविध क्षेत्रको अध्ययन यहाँ सम्भव छैन । स्वयम् नियान्त्राकार भीष्म उप्रेतीका पनि विविध व्यक्तित्व तथा क्षेत्रहरू छन् । नेपाली नियान्त्राको सङ्क्षिप्त ऐतिहासिक रूपरेखा निर्धारण गरी नेपाली नियान्त्रा परम्परामा भीष्म उप्रेतीको केवल नियान्त्रात्मक योगदानको चर्चामा नै यस शोधकार्यलाई सीमित गरिएको छ ।

१.९ शोधविधि

यस शोधकार्यमा पुस्तकालयीय विधिबाट सामग्री सङ्कलन गरी आगमनात्मक पद्धतिबाट सङ्कलित तथ्यहरू, सूचनाहरू तथा सामग्रीहरूको व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । यो शोधपत्र स्रष्टापरक भएकाले यसमा नियान्त्राकार भीष्म उप्रेतीको स्रष्टापरक अध्ययन गरिएको छ । यसका अतिरिक्त सम्बन्धित स्रष्टा, शोध निर्देशक र विषयसँग सम्बन्धित विज्ञहरूसँग परामर्श गरी सङ्कलित तथ्यहरूका आधारमा व्याख्या र विश्लेषण गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

१.१० शोधपत्रको रूपरेखा

यस शोधपत्रको रूपरेखा निम्नानुसार रहेको छ :

पहिलो परिच्छेद : शोध परिचय

दोस्रो परिच्छेद : नियान्त्राको सैद्धान्तिक परिचय

तेस्रो परिच्छेद : नियान्त्राकार भीष्म उप्रेती र तिनका नियान्त्रा

चौथो परिच्छेद : नेपाली नियान्त्रा परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदान

पाँचौँ परिच्छेद : उपसंहार वा निष्कर्ष

सन्दर्भग्रन्थ सूची

दोस्रो परिच्छेद

नियात्राको सैद्धान्तिक परिचय

२.१ विषय प्रवेश

साहित्यका विविध विधाहरूमध्ये सबैभन्दा कान्छो विधाका रूपमा निबन्धलाई लिइन्छ। निबन्ध शब्द 'बन्ध्' धातुमा 'नि' उपसर्ग र 'घञ्' प्रत्यय लागि बन्दछ। यसको अर्थ राम्ररी बाँध्नु, सङ्कलन गर्नु वा जुटाउनु हुन्छ भने साहित्यमा एक विधा विशेषलाई जनाउँछ (प्रधान, २०६६ : १)। यो विधा आजसम्म आइपुग्दा साहित्यको एउटा संवृद्ध विधाका रूपमा स्थापित भएको छ। निबन्ध विधालाई परिभाषित गर्ने क्रममा विद्वान्हरू एकमत हुन सकेका छैनन्। एकथरी विद्वान्हरू आत्मपरक भावात्मकतामा जोड दिन्छन् भने अर्काथरी विद्वान्हरू वस्तुपरक बौद्धिकतामा रमाउन चाहन्छन्। केही आधुनिक निबन्धकारहरू चाहिँ दुबैको सम्मिश्रित रूपमा प्रयोग गर्न विशेष रुचि राख्दछन्। स्वरूप र शिल्पशैलीका दृष्टिले निबन्धका विभिन्न प्रकारहरू भेट्न सकिन्छ। निबन्धकै प्रकार तथा उपविधाका बारेमा राजेन्द्र सुवेदीले "नियात्रा, प्रबन्ध, जीवनी, संस्मरण, आत्मकथा, शब्दचित्र, सम्पादकीय, टिप्पणी, भूमिका, दैनिकी, पत्रसाहित्य, समीक्षा, प्रतिवेदन, अन्तर्वार्ता आदिलाई लिन सकिन्छ" भनेका छन् (सुवेदी, २०५८ : २४)। यी सबै उपविधाहरूका आ-आफ्नै शैली संरचना तथा आत्मगत भिन्नता रहे पनि यिनीहरूका बीचमा केही न केही समानता भने भेट्न सकिन्छ। यी उपविधाहरूमध्ये नियात्रा निबन्धकै उपविधा भएर पनि रूप र संरचनामा अन्य उपविधाहरूभन्दा भिन्न छ। नियात्रा निश्चत ठाउँमा गरिएको यात्राबाट उत्पन्न अनुभूतिहरूलाई प्रतिभा र बौद्धिक तीक्ष्णताद्वारा गद्यात्मक भाषामा प्रस्तुत गरिएको सिर्जनात्मक अभिव्यक्तिलाई भनिन्छ।

नियात्रा यात्रासाहित्यको सिर्जनात्मक नव गद्य लेखनको एक महत्त्वपूर्ण भेद हो। यो नितान्त रूपले यथार्थपरक, गतिमय, अनुभवात्मक र निजात्मक हुन्छ। साथै यसमा गौण रूपमा स्मृति तत्त्व पनि रहेकै हुन्छ। विश्व साहित्यमा लामो समयदेखि प्रचलित र प्रतिष्ठित रहँदै आएको यो लेखन नेपाली साहित्यमा वि.सं. १५५० मा बीज रूपमा देखा परेर क्रमशः अङ्कुरित, पल्लवित, पुष्पित हुँदै तथा क्रमि र व्यतिक्रमित

रूपमा अधि बढ्दै गएर वर्तमानमा बहुआयामिक एवम् लोकप्रिय र समृद्ध भइसकेको छ साथै स्वतन्त्र विधागत अस्तित्वको स्थापनाका निम्ति प्रयासरत समेत छ (उपाध्यय, २०६६ : ७) ।

२.२ नियान्त्राको परिचय, स्वरूप र परिभाषा

२.२.१ नियान्त्राको परिचय तथा स्वरूप

यात्रा शब्दमा 'नि' उपसर्ग लागेर नियान्त्रा शब्द बन्दछ। यसले खास प्रकारको यात्रासाहित्यको अर्थ दिन्छ। यो शब्द संस्कृत वा हिन्दी भाषामा प्रचलित छैन र नेपालीमा पनि पहिले प्रचलित थिएन। यो नेपालीमा बीसौं शताब्दीमा बालकृष्ण पोखरेलद्वारा नव निर्माण गरिएको शब्द हो। निबन्धको अत्यन्तै लोकप्रिय उपविधाका रूपमा नियान्त्रालाई लिइन्छ। ठाउँ विशेषका जीवन्त पर्यावरणको वा सम्बन्धित ठाउँका व्यक्ति, संस्कृति, प्रकृति, जीवन, भोगाइ, सोचविचार, भूगोल, उन्नति, अवनति आदि जस्ता अभिव्यक्तिहरूलाई सिर्जनात्मक रूपले चित्रण गरिएको विधालाई नियान्त्राको रूपमा चिनिन्छ। 'नियान्त्रा भनेको यात्रानिबन्धको औपन्यासिक वा उपाख्यानात्मक रूप हो' भन्ने अर्थ 'नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) ले दिएको छ। बालकृष्ण पोखरेलले ताना शर्माको 'बेलाइततिर बरालिँदा' (२०२६) को भूमिकामा "सत्यको निस्तो वर्णन छ भने यो यात्रा लेख (ट्राभल एकाउन्ट) र रमरमको आनन्दबाट मुछिएको छ भने चाहिँ नियान्त्रा कहलाउँछ" भनेर नियान्त्राको परिचय गराएका छन्। राजेन्द्र सुवेदीले भनेका छन्- "यात्रामा प्रवृत्त हुने यात्रीले आफूले देखेका, भोगेका र अनुभवका परिधिमा समेटेर अनुभूति पुञ्जमा सुरक्षित गरिने तत्वलाई निबन्धका रूपमा स्थापना गरेको छ भने त्यस्ता रचनालाई नियान्त्रा (ट्राभल एकाउन्ट) भनिन्छ" (सुवेदी, २०५८ : ४०)। सुवेदीकै अनुसार यात्रासाहित्य वा भ्रमण साहित्य अन्तर्गत यात्रा कविता, यात्रा कथा, यात्रा उपन्यास, यात्रानिबन्ध र यात्रा नाटक पर्दछन् भने यात्रानिबन्ध अन्तर्गत यात्रा लेख, यात्रा वृत्त, यात्रा विवरण, यात्रावृत्तान्त, यात्रा संस्मरण, नियान्त्रा (निभ्रमण), यात्रा चिठी र यात्रा आत्मजीवनी पर्दछन् (सुवेदी, २०५८ : ४०)।

मूलतः निबन्ध आत्मपरक र वस्तुपरक गरी दुई मुख्य प्रकार भए तापनि यसभित्र अनेक विधा उपविधाहरू रहेका पाइन्छन्। यसै प्रसङ्गमा गङ्गाप्रसाद उप्रेतीले भनेका

छन्- “निबन्धका प्रकार अति धेरै छन् त्यसमध्ये यात्रालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको निबन्ध यात्रानिबन्ध ‘नियात्रा’ वा निभ्रमण हो (उप्रेती, २०४६ : ११७)। यी माथिका तथ्यहरूका आधारमा के निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ भने यात्रासम्बन्धी विषयवस्तु भएको लघु आयामको, गद्य विधाको एक नवीन अवधारणाको रूपमा चिनिने नियात्रा वर्तमान समयमा निबन्धकै एक प्रकार भएर पनि स्वतन्त्र रूपमा आफ्नो अस्तित्व स्थापनार्थ सङ्घर्षरत विधा हो।

२.२.२ नियात्राको परिभाषा

तारानाथ शर्माको यात्रा साहित्यिक ग्रन्थ ‘बेलायततिर बरालिँदा’ (वि.सं. २०२६) को भूमिका लेख्ने क्रममा बालकृष्ण पोखरेलले शर्माको उक्त ग्रन्थमा सङ्गृहीत निबन्धात्मक शैलीमा प्रस्तुत, लेखकीय निजात्मक रागले पर्याप्त मात्रामा रञ्जित एवम् हार्दिकताले ओतप्रोत, कल्पनासिक्त र अनुभूति प्रबल रचनाहरूलाई नेपाली यात्रासाहित्यको नवीनतम मानकका रूपमा लिएर उपर्युक्त विशेषताले सम्पन्न यात्रा कृतिका अर्थमा शर्माका ती रचनाहरूलाई ‘नियात्रा’ संज्ञा दिई उनले आफ्नो उक्त भूमिकात्मक लेखबाट २०२५ सालमा नेपाली साहित्यमा नियात्रा शब्दको नवनिर्माण र प्रथम प्रयोग समेत गरेको पाइन्छ।

नियात्रा शब्द नेपाली साहित्यमा नवनिर्मित र मौलिक शब्द हुनाले यसको प्रयोग नेपाली बाहेक अन्य भाषा साहित्यमा नभएको हुँदा यसको परिभाषा पनि हालसम्म नेपाली विद्वान्हरूबाट मात्र गरिएको पाइन्छ। तीमध्ये केही महत्त्वपूर्ण परिभाषाहरू यसप्रकार छन्:

- क) नियात्रा शब्दका निर्माता र प्रथम प्रयोक्ता बालकृष्ण पोखरेलले “सत्यको निस्तो वर्णन छ भने यात्रा विवरण र रमरमको आनन्द पनि मुछिएको छ भने नियात्रा कहलाउँछ” भनेका छन् (पोखरेल, २०३४ : ख)।
- ख) नेपाली बृहत् शब्दकोशमा “नियात्रा यात्रावर्णनबारे कथात्मक वा आख्यानात्मक शैलीमा लेखिएको निबन्धको एक किसिम हो” भनिएको छ (पोखरेल र अन्य (सम्पा.) २०४० : ७३४)।
- ग) नरेन्द्र चापागाईंले “नियात्रा आत्मपरक निबन्धको उपयोगी उपविधाका रूपमा लिन सकिने त्यस्तो लेखन हो, जसमा वस्तुतथ्यको रेखाङ्कनलाई व्यक्ति तथ्यको रङ्गले रङ्गाएर सजीव कला सिर्जनाका रूपमा प्रस्तुत गरिन्छ र सन्तुलित भावतथ्य एवम् यथार्थ वस्तुतथ्यको सबल समन्वयका कारणबाट सामाजिक जीवनको ऐतिहासिक

- साक्ष्यका दृष्टिले जुन सर्वाधिक महत्त्वपूर्ण हुन्छ” भनेका छन् (चापागाई, २०४२ : ख-ग) ।
- घ) तारानाथ शर्माले “नियात्रा भन्नाले यात्रावर्णनमा निजात्मक अनुभूतिको सफल समावेश भएको निबन्ध भन्ने बुझिन्छ” भनेका छन् (शर्मा, २०४६ : ३८) ।
- ङ) गङ्गाप्रसाद उप्रेतीले “नवीन भूगोलप्रति यात्राकारको निजात्मकताले निकालेको निचोड नै नियान्त्रा हो” भनेका छन् (उप्रेती, २०४६ : १०७) ।
- च) राजेन्द्र सुवेदीले “यात्रामा प्रवृत्त हुने यात्रीले आफूले देखेका, भोगेका र अनुभवमा समेटेका अनुभूतिपुञ्जमा पाइने तथ्यलाई निबन्धको रूपमा स्थापना गरेको छ भने त्यस्ता रचनालाई नियान्त्रा भनिन्छ” भनेका छन् (सुवेदी, २०४९ : ४०) ।
- छ) रामलाल अधिकारीले “सोभो यात्रा विवरणलाई लेखकले निजी रङ्गमा रङ्गाएर साहित्यिक अभिव्यक्ति दिँदा नियान्त्राको जन्म हुन्छ” भनेका छन् (अधिकारी, सन् १९९९ : २२) ।
- ज) निर्मोही व्यासले “नियान्त्रा एक स्वच्छन्द प्रकृतिको अनुभूति प्रधान र रससिक्त सिर्जनात्मक गद्य लेखन हो, जसमा सृजनशील यात्रीद्वारा आफ्नो यात्रानुभवलाई प्रगाढ निजात्मक रङ्गले रङ्गाएर उन्मुक्त, आकर्षक र आल्हादक शैलीमा आत्मपरक ढङ्गबाट निबन्धात्मक रूपमा जीवन्त पाराले प्रस्तुत गरिएको हुन्छ” भनेका छन् (व्यास, २०६१ : ५५-५९) ।
- झ) मोहनराज शर्माले “यात्रालाई विषय बनाएर लेखिएको निबन्धलाई नियान्त्रा भनिन्छ। यो स्थानप्रधान (भौगोलिकता अर्थात् बाह्य पर्यावरणप्रधान) र समयप्रधान (तत्कालीन चेतना, संस्कृति अर्थात् आन्तरिक पर्यावरणप्रधान) हुन्छ” भनेका छन् (शर्मा, २०५५ : ५१२) ।
- ञ) मेघराज शर्मा मञ्जुलले “फिल्महरू र स्लाइडहरूले देखाउने दृश्यभै यात्राबारे गरिएको अभिव्यक्ति यात्रा संस्मरण (Travelogue) हो, जसमा एक वा एकभन्दा बढी ठाउँहरूको वर्णन गरिएको हुन्छ” भनेका छन् (शर्मा, २०४५ : ख) ।
- ट) भीष्म उप्रेतीले “सामान्यतः यात्रा गर्ने व्यक्ति, यात्रा गरिने ठाउँ र उक्त ठाउँको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, प्राकृतिक र राजनीतिक जीवनको अभावमा यात्रावृत्तान्त रचना गर्न सकिँदैन। यी कुराहरूमा अझ चिन्तनशीलता र

अनुभूतिको निजात्मकता समेत थपिएपछि त्यो यात्रानिबन्ध बन्दछ," भनेका छन् (उप्रेती, २०५३ : घ) ।

- ठ) दयाराम श्रेष्ठले नियात्राको सोभै परिभाषा नदिएर यात्रा साहित्यको अर्थमा "कुनै भूखण्डको स्थल रूप, लोकजीवन, रीति परम्परा आदिसँग साक्षात्कार गराउने र तद्विषयक अनुभव र ज्ञानलाई व्यक्त गर्ने अभिप्रायले मूलतः तथ्य र अंशतः भावनाको आनुपातिक संयोजन गरी चित्रोपम शैलीमा अनुभूत स्मरण स्वरूप लेखिएको गद्य रचनालाई यात्रासाहित्य भनिन्छ" भनेका छन् (श्रेष्ठ, २०५६ : १८०) ।
- ड) पूर्ण प्रकाश नेपाल 'यात्री' ले "विभिन्न प्रकारका यात्रा हुन्छन् र यात्रा गर्दाका शब्दचित्र पनि उद्देश्य हेरी हुन्छन् । निबन्ध जस्तै नियात्रामा पनि आत्मपरक, वस्तुपरक, समन्वयात्मक, संवादात्मक तथा मनोविनोदात्मक भेद हुन्छन् । तिनमा वस्तुपरकतालाई सर्वोत्तम मानिएको छ । नियात्राका पाठकले नियात्रा पढेर यात्रीका शिल्पपक्षको रसास्वादन गर्दै ऐतिहासिक तथ्य, स्थानीय परिवेशको सम्पन्नता-विपन्नता, विशेषता एवम् घटनाक्रमको सुपुष्ट परिचय पाउन चाहन्छ" भनेका छन् (यात्री, २०५९ : २६१) ।
- ढ) भिक्टर प्रधानले "स्थूल दृष्टिमा यात्रावृत्तान्त यात्राकालीन रोजनाम्चा र यात्राकालीन संस्मरणकै अंश हो । कुनै व्यक्तिको यात्राकालीन रोजनाम्चा नै यात्रावृत्तान्त बन्न सक्छ, जसरी रोजनाम्चा पछि आत्मकथा बन्न सक्छ; तर यात्रावृत्तान्त रोजनाम्चाभन्दा ज्यादा ललित हुन्छ र यसले संस्मरण र शब्दचित्रनिकटको साहित्यिक रूपसज्जा पाएको हुन्छ । यात्रास्थलको सजीव चित्र र यात्राकालका घटनाहरूको रोचक वर्णनले यसलाई शब्दचित्र र संस्मरणको नजिक खिचेको हुन्छ । यात्रावृत्तान्त स्थानविशेषको सांस्कृतिक रीतिरिवाज, इतिहास, प्राकृतिक सौन्दर्य, त्यहाँका मानिसका विचारप्रभृति स्थानीय इतिवृत्तको सजीव साहित्यिक चित्रण हो । त्यसैले यात्राको अनिवार्यताले मात्र यात्रावृत्तान्तलाई संस्मरणबाट छुट्याउने होइन, यो संस्मरणभन्दा केही विस्तृत पनि हुन्छ । ... यात्राकालीन घटनाको विजुली चम्काइजस्तो सम्झना संस्मरण नै हो । यात्रावृत्तान्तका निम्ति यात्राको सविस्तार चित्रण पनि आवश्यक हुन्छ र त्यसभित्र यात्राकालीन विविध घटनाका संस्मरण पनि पर्दछन्, अर्थात् यात्राकालमा लेखकले देखेका कुराहरू,

लेखकलाई आइपरेका साह्य-गाह्य कुराहरू, लेखकमा उब्जेका उल्लास र अनुभूतिहरू, स्थानीय मानिस वा आफ्ना यात्रु साथीहरूका बीच भएका रमाइला वा भावपूर्ण कुराकानीहरू तथा लेखकमा बोध भएका सौन्दर्यादिको अङ्कनका साथसाथै त्यसबाट लेखकमा उब्जेका मनोगत भावनाकै प्रधानता यात्रावृत्तान्तमा हुने गर्छ” भनेका छन् (प्रधान, २०४४ : ६०-६१) ।

ण) हेमनाथ पौडेलले “नियात्राले साहित्यिक आस्वादन मात्र होइन, त्यस स्थानको संस्कृति, सभ्यता, रीतिरिवाज आदिका साथै भौगोलिक-सामाजिक स्थिति र सम्बन्धित घटना, कार्य र जीवनको समेत चित्र पाठकका मनमा उतार्न सक्दछ” भनेका छन् (पौडेल, २०६१ : १२७) ।

त) प्रमोद प्रधानले “यात्रानिबन्धलाई लेखनशैलीका दृष्टिकोणले विभिन्न वर्गमा बाँड्न सकिए पनि प्रमुखतः दुई प्रमुख भेदहरूका रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ । पहिलो, यात्राको सामान्य वर्णनमा मात्र केन्द्रित यात्रानिबन्धलाई यात्रावर्णन, यात्राविवरण वा यात्रावृत्तान्त भन्न सक्छौं भने यात्रावर्णनमा लेखकले आफ्ना अनुभव र अनुभूतिलाई कलात्मक ढङ्गले प्रस्तुत गरेमा त्यो यात्रानिबन्ध ‘नियात्रा’ कहलाउँछ” भनेका छन् (प्रधान, २०६६ : २१८) ।

उपर्युक्त विद्वान्हरूका दृष्टिकोणहरूका आधारमा अन्ततः के भन्न सकिन्छ भने कुनै सृजनशील यात्रीले यात्राका क्रममा देखे भोगेका विविध परदृश्य, घटना- प्रसङ्ग र सँगालेका अनुभवलाई निजात्मक रङ्गले रङ्गाएर भावना र कल्पनाको यथोचित समन्वयका साथ मनोहारी शैलीमा आत्मपरक ढङ्गबाट लिपिबद्ध गरेको यथार्थपरक गद्य कृति नै यात्रासाहित्य हो र नियात्रा चाहिँ यात्राकारको प्रगाढ आत्मरागरञ्जित र अनुभूतिप्रबल यात्रावर्णन हो, जसमा यात्रागत वस्तुतथ्य लेखकीय आत्मपरकतासित एकाकार भएको हुन्छ । यो निजात्मक अनुभूतिको प्रवाहले भरिएको उत्कृष्ट यात्रालेखनका तात्पर्यमा नव यात्रासाहित्यकारका बीच तथा पाठकहरूका बीच पनि लोकप्रिय छ ।

२.३ नियात्राका तत्त्वहरू

साहित्य जीवन र जगत्को कलात्मक वा सौन्दर्यपरक अभिव्यक्ति हो । अतः यो देश, कालको सीमाभित्र नबाँधिने सार्वदेशिक, सार्वकालिक र सार्वजनीन अभिव्यक्ति हो,

शाश्वत् मूल्ययुक्त अभिव्यक्ति हो । वाङ्मयका अन्य शाखाहरू जीवन र जगत्का कुनै एक वस्तुगत वा तथ्यगत पक्ष विशेषसित मात्र सम्बन्ध राख्दछन् तर साहित्य एक यस्तो शाखा हो जुन माथिका सबै वस्तु र तथ्यहरूसँग सम्बन्धित हुँदा हुँदै पनि नितान्त पृथक् छ र जीवनको त्यस्तो कुनै पक्ष र जगत्को त्यस्तो कुनै क्षेत्र नै छैन जुन साहित्यको विषय बन्न नसकोस् र नबनेको होस् ।

साहित्य वाङ्मयको एक सुललित र स्वच्छन्द प्रकृतिको सृजनशील विधा हो । यसभित्र विभिन्न विधा उपविधाहरू मौलाउँदै र फस्टाउँदै गइरहेका छन् । यी विधाहरूलाई छुट्याउने यिनीहरूका छुट्टै तत्त्वहरू र केही संयुक्त छन् । यात्राको क्रममा यात्राकारले देखेका, भोगेका र अनुभव गरेका विविध पक्ष तथा घटना विवरणलाई ध्यानमा राखी कलात्मक तरिकाले विभिन्न शैलीहरू अपनाएर लेखिएको आत्मरागरञ्जित सिर्जनात्मक रचनालाई नियात्रा भनिन्छ । यसलाई अन्य विधाबाट पृथकता प्रदान गर्ने विभिन्न विद्वान्हरूले प्रस्तुत गरेका तत्त्वहरूलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गरी अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ ।

- क) वीरेन्द्रबहादुर राईले यात्रा वा गतिमयता, पात्र वा चरित्र, परिवेश, रमरम आख्यान, चिन्तनशीलता, सूचनात्मकता र भाषाशैली आदिलाई यसका तत्त्वका रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् (राई, २०६१ : २०-२३) ।
- ख) प्रिया गौतमले आख्यान, पात्र, अवधि, उद्देश्य, उपकरण र शैलीलाई मानेकी छन् (गौतम, २०५४ : २३-२४) ।
- ग) होमनाथ सुवेदीले आख्यान, पात्र, अवधि, उद्देश्य, उपकरण र शैलीलाई यसका तत्त्वका रूपमा अघि सारेका छन् (सुवेदी, २०३८ : १२-१४) ।
- घ) वेदव्यास उपाध्यायले प्राथमिक तत्त्व, द्वितीयक तत्त्व र अन्य तत्त्व गरी तीन प्रकारका र यी तीन प्रकार भित्र प्राथमिकमा गतिशीलता, स्थानीयता र तथ्यात्मकता गरी तीन उपभेद द्वितीयकमा निजात्मकता, अनुभूतिमयता, चिन्तन, आत्मीयता, कल्पनाप्रवणता, स्वच्छन्दता, रसात्मकता, रोचकता, चित्रात्मकता र कौतूहल गरी दस उपभेद र अन्यमा आख्यानात्मकता, पात्र, अवधि, समय-परिस्थिति र वातावरण, उद्देश्य र भाषाशैली गरी छ वटा उपभेद प्रस्तुत गरेका छन् (उपाध्याय, २०६६ : ५५-६६) ।

- ड) वासुदेव त्रिपाठीले वर्ण्य विषयको निजी भोगको अनुभव र आत्मीयता दुई तत्त्वलाई प्रस्तुत गरेका छन् (त्रिपाठी, २०३५ : २४) ।
- च) ईश्वर बरालले रोचकता र रसमयतालाई यसका अपरिहार्य तत्त्व मानेका छन् (बराल, २०४३ : १६) ।
- छ) गङ्गाप्रसाद उप्रेतीले सूचनात्मकता, निजात्मकता र चिन्तनशीलतालाई यसका तत्त्व मानेका छन् (उप्रेती, पूर्ववत् : १०७) ।
- ज) भिक्टर प्रधानले स्पष्ट रूपमा नियामाका वा यात्रासाहित्यका तत्त्वहरू उल्लेख नगरे तपनि आत्मपरकता, अनुभूतिमयता, रोचकता, स्थानीयता र गतिशीलता जस्ता कुरालाई सैद्धान्तिक र ऐतिहासिक चर्चाका क्रममा प्रस्तुत गरेका छन् (प्रधान, २०५५ : ६७४-६७५) ।
- झ) ठाकुरप्रसाद पराजुलीले आत्मीयता, निजात्मकता, कल्पनाप्रवणता, चित्रात्मकता र रोचकतालाई यसका तत्त्वका रूपमा उल्लेख गरेका छन् (पराजुली, २०५८ : ३५) ।
- ञ) तारानाथ शर्माले यात्रा स्थलको तथ्यात्मकता, यात्रीको भावना, अनुभूति र कल्पनाप्रवणता जस्ता कुराहरूलाई यसका तत्त्वका रूपमा अधि सारेका छन् (शर्मा, २०५८ : भूमिका) ।

उपर्युक्त विभिन्न विद्वान्हरूका अभिमतका आधारमा निष्कर्षतः के भन्न सकिन्छ भने नियामा वा यात्रासाहित्य मूलतः निजात्मक निबन्धबाट विकसित लेखन भएको हुँदा निबन्धका अनेक तत्त्व यसका पनि तत्त्वका रूपमा रहेका देखिन्छन् । निबन्धका निम्ति आवश्यक नपर्ने र नियामाका निम्ति नभई नहुने तत्त्व यात्रामयता वा गतिशीलता हो, जुन कुनै एक निश्चित स्थल वा प्रदेशदेखि अर्को एक वा अनेक निश्चित स्थल वा प्रदेशसम्म अखण्डित रहन्छ । यी प्रस्तुत अभिमतहरूका आधारमा नियामाका तत्त्वहरूलाई यस अध्ययनमा वेदव्यास उपाध्यायले प्रस्तुत गरेभन्ने निम्न लिखित रूपमा गरिएको छ ।

२.३.१ गतिशीलता

गतिशीलता वा यात्रामयता नियामाको प्रथम आधारभूत तत्त्व हो । नियामामा यात्रा अनिवार्य हुन्छ । यात्राविना नियामाको सिर्जना गर्न सकिँदैन । हिँडेर, उडेर, गुडेर, बगेर जसरी भए पनि यात्रा गरेकै हुनु पर्दछ । यात्रा गतिशील साथै वास्तविक पनि हुन्छ । यात्राविना नियामाको रचना गर्दा नियामा अवास्तविक हुने भएकाले गतिशीलता वा

यात्रामयताकै कारण हरेक पाठक नियान्नाकारसँगै वास्तविक रूपमै यात्रा गरिरहेको महसुस गर्न सक्दछ । त्यसकारण गतिशीलता वा यात्रामयतालाई नियान्नाको प्रथम आधारभूत तत्त्व मान्नुपर्छ ।

२.३.२ स्थानीयता

स्थानीयता नियान्नाको अर्को आधारभूत तत्त्व हो । कुनै पनि यात्रा कुनै न कुनै स्थान र समयसित सम्बद्ध हुन्छ । जुन स्थानको यात्रा गरिएको हुन्छ त्यहाँको परिवेश वा स्थानीयतालाई नियान्नाकारले नियान्नाको विषयवस्तु बनाएको हुन्छ । स्थानीयता अन्तर्गत नियान्नाकारको यात्रावधि, यात्रारत स्थलहरू, समाज, भेषभूषा, संस्कृति, प्रकृति आदि सबै पर्दछन् । छोटकरीमा भन्दा यात्राको क्रममा आएका जीवन र जगत् सबै स्थानीयताभित्र पर्दछन् । जसको अभावमा नियान्ना सिर्जनाको कल्पनासम्म पनि गर्न सकिँदैन । त्यसकारण स्थानीयतालाई नियान्नाको अर्को आधारभूत तत्त्व मानिन्छ ।

२.३.३ तथ्यात्मकता

नियान्नाको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व तथ्यात्मकता हो । नियान्ना कोठाभित्र बसेर मात्रै लेख्ने विधा नभएकाले यसका लागि नियान्नाकार निश्चित स्थानमा गएर वास्तविक तथ्यका बारेमा ज्ञानार्जन गर्नु नै पर्दछ । यथार्थ तथ्यमा आधारित नभइकन नियान्ना रचना गर्न असम्भव हुने भएकाले यसका लागि आवश्यक तथ्यको जानकारी हुनै पर्दछ । अनावश्यक तथ्यहरू मात्रै थुपारेमा साहित्यिक पक्षमा आघात पुग्दछ । त्यसैले अनावश्यक तथ्य हटाएर आवश्यक तथ्य समावेश गरेमा त्यसले लेखक पाठक दुवैलाई फाइदा पुग्ने भएकाले तथ्यात्मकतालाई नियान्नाको महत्त्वपूर्ण तत्त्व मान्नु पर्दछ ।

२.३.४ निजात्मकता

आत्मपरक लेखनका निमित्त अत्यन्तै आवश्यक तत्त्वका रूपमा निजात्मकतालाई लिइन्छ । हरेक प्राणीका स्वभावमा निजात्मकता भेटिन्छ । त्यसमाथि पनि साहित्य सिर्जनामा यसको महत्त्वपूर्ण स्थान हुन्छ । निजात्मकताका कारणले गर्दा नै एउटै शीर्षक र

विधामा फरक-फरक व्यक्तिका साहित्यमा फरकपन भेटिन्छ । त्यसकारण निजात्मकतालाई नियात्राको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व मानिन्छ ।

२.३.५ अनुभूतिमयता

नियात्रामा यात्राका क्रममा देखेका र भोगेका भूपरिवेश, समाज, प्रकृति, संस्कृति, सांस्कृतिक जनजीवन आदिका साक्षात्कारबाट नियात्राकारलाई प्राप्त हुने अनेकानेक अनुभूतिहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछन् साहित्य सिर्जनामा । अनुभूतिको अभावमा नियात्राको रचना गर्न नसकिने भएकाले अनुभूतिमयतालाई नियात्राको अत्यावश्यक तत्त्व मानिन्छ ।

२.३.६ चिन्तनशीलता

कुनै पनि स्रष्टामा चिन्तनशीलताको अभावमा नव-नव साहित्यको सिर्जना हुन सक्दैन । त्यसमा पनि नियात्रामा नियात्राकार यदि चिन्तनशील हुन नसकेमा बौद्धिकताको अभावमा नयाँ सिर्जना हुन सक्दैन । चिन्तनशीलताको अभावमा कुनै पनि साहित्य सिर्जना गर्न नसकिने एउटा पक्ष हो भने नियात्रा सिर्जना गर्न नियात्राकार विभिन्न स्थानमा पुग्नु पर्दछ । त्यहाँ उसले देखेका, भोगेका कुराहरूलाई चिन्तन गरेर जस्ताको त्यस्तै रूपमा प्रस्तुत गर्नु पर्ने भएकाले चिन्तनशीलतालाई नियात्राको अत्यावश्यक तत्त्व मान्नु पर्दछ ।

२.३.७ आत्मीयता

नियात्रा रचना गर्नका लागि विभिन्न स्थानको विचरण वा भ्रमण आवश्यक मानिन्छ । नियात्राकारले भ्रमण गरेका विभिन्न स्थान, देखेका पशुपक्षी, वनस्पति अथवा सजीव वा निर्जीव वस्तुसँग तादात्मीकरण वा आत्मीयताको अभावमा नव-नव रचना गर्न सम्भव नहुने भएकाले नियात्राको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा आत्मीयतालाई लिनु पर्दछ । लोकप्रिय स्रष्टा बन्नका लागि वा सफल लेखक हुनका लागि आफूले देखेका, भोगेका, अनुभूति गरेका विभिन्न सजीव तथा निर्जीव वस्तुसँग अपरिचयीकरण भए पनि परिचयीकरण वा तादात्मीकरण वा आत्मीयताको भाव सिर्जना गर्नु पर्दछ । त्यसैले आत्मीयतालाई नियात्रा रचनाको आवश्यक तत्त्व मानिएको हो ।

२.३.८ कल्पनाप्रवणता

नियात्रासाहित्यमा सफल रूपमा प्रकट हुनका लागि नियात्राकारले विभिन्न स्थानको भ्रमण गरी आफूले देखेका भोगेका कुराहरूलाई कल्पनाप्रवणताको सहायताले मानवलाई प्रकृतीकरण तथा प्रकृतिलाई मानवीकरण गर्नु पर्दछ । कल्पनाप्रवणताविना नियात्राकारले तत्क्षणिकतामा विगतलाई आगत र अनागतमा ल्याएर तथा अनागतलाई आगत र विगतमा पुऱ्याउन सक्दैन । त्यसकारण यात्रागत वस्तुतथ्यलाई कल्पनाको लालित्य भरेपछि मात्रै साहित्यिकता प्राप्त हुन्छ । त्यसैले कल्पनाप्रवणताविना यात्रालेखन यात्रासाहित्य नभएर यात्राविवरण मात्र बन्न पुग्दछ । यस तथ्यबाट के कुरा प्रमाणित हुन्छ भने नियात्राको अत्यावश्यक तत्त्वका रूपमा कल्पनाप्रवणतालाई मान्नु पर्दछ ।

२.३.९ स्वच्छन्दता

नियात्रामा प्रत्येक नियात्राकारको निजी पहिचान स्थापना गराउनका लागि स्वच्छन्दता अत्यावश्यक मानिन्छ । यात्रासाहित्य अन्तर्गत पर्ने नियात्रा विधालाई पल्लवित र पुष्पित गराउनका लागि आफूले यात्राका क्रममा देखेका, भोगेका र अनुभव गरेका तथ्यहरूलाई स्वच्छन्द वा उन्मुक्त किसिमले प्रस्तुत गर्नु पर्दछ । नियात्रालाई निर्जीव हुनबाट जोगाउने तथा नियात्रालाई सरस र रसिलो बनाउनका लागि अत्यावश्यक तत्त्वका रूपमा स्वच्छन्दतालाई लिइन्छ । त्यसकारण कुनै पनि साहित्य सफल हुनका लागि स्वच्छन्दता आवश्यक पर्दछ । त्यसमाथि यात्रासाहित्य वा नियात्राले पाठकको मन जित्न र लेखक तथा पाठकका बीचको दूरी कम गर्न पनि स्वच्छन्दता आवश्यक हुन्छ । यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने नियात्राको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व स्वच्छन्दता हो ।

२.३.१० रसात्मकता

नीरस रचना साहित्यको कोटीमा नपर्ने भएकाले रसमयता साहित्यको एक महत्त्वपूर्ण र अनिवार्य तत्त्व हो । रसका परिपाकले पुष्ट भएको साहित्य नै आस्वाद्य, आनन्दप्रद तथा संवेद्य हुने भएकाले यसको अभावमा साहित्य सुख्खा मात्र बन्न पुग्छ । साहित्यका अरू विधाहरूमा जस्तै नियात्रामा पनि रसको समन्विति हुनु अत्यन्तै

आवश्यक मानिन्छ। यसको अभावमा सिर्जना गरिएको नियात्रा यात्रा विवरण मात्रै बन्ने भएकाले सबल, सफल र रसप्लावित हुनका लागि नियात्रामा रसात्मकतालाई अनिवार्य तत्त्वका रूपमा लिइन्छ।

२.३.११ रोचकता

रोचकताको अभावमा कुनै पनि साहित्यिक विधा सफल, सबल र आस्वाद्य बन्न सक्दैन। यात्रासाहित्यको सशक्त विधा नियात्रामा अन्य सबै तत्त्वको उपस्थिति भए तापनि रोचकताको अभाव छ भने त्यस्तो नियात्रा अरूचिकर अनाकर्षक र अस्वाद्य बन्न पुग्दछ त्यसकारण रोचकतालाई पनि नियात्राको एक अपरिहार्य तत्त्व मानिन्छ।

२.३.१२ चित्रात्मकता

एक ठाउँबाट अर्को ठाउँमा जानु वा विचरण गर्नुलाई यात्रा भनिन्छ। यात्रा गतिमय वा गतिशील हुन्छ। यात्राका क्रममा हरेक स्थानमा विभिन्न नयाँ दृश्यहरू साक्षात्कार हुन्छन्। ती विभिन्न नयाँ सजीव दृश्यहरूका चित्रण गर्ने क्षमता नियात्राकारमा हुनुपर्दछ। नियात्राकारमा निहित चित्रात्मकताकै कारण पाठकको मनलाई आकर्षित गर्न सक्दछन् र सो स्थानमा काल्पनिकताकै कारण पाठकहरू विचरण गर्न पाउँछन् जसका कारण नियात्रा रसमय बन्दछ। त्यसैले हामी भन्न सक्छौं कि चित्रात्मकता नियात्राको अर्को महत्त्वपूर्ण र अत्यावश्यक तत्त्व हो।

२.३.१३ कौतूहल

मानव स्वभावैले भ्रमणप्रिय हुन्छ। भ्रमणका निम्ति भ्रमण गर्ने व्यक्तिका मनभित्र प्रबल कौतूहल उत्पन्न भएको हुन्छ। यसले भ्रमणकारका मनमा भ्रमण गर्ने स्थानप्रति आकर्षण र उत्प्रेरणा सिर्जना गर्दछ। नियात्रा लेखन यात्रा वा भ्रमणविना सम्भव हुँदैन। यात्राका क्रममा एकपछि अर्को गर्दै विभिन्न स्थान, समाज, जनजीवन, रहनसहन, संस्कृति एवम् घटनाप्रति यात्राकारको कौतूहल यात्राको क्रमसँगै बढ्दै गएर यात्रावधिभर कायम रही यात्राको समापनसँगै टुङ्गिन्छ। यसप्रकार यात्राकारको मनमा यात्राको सुरुदेखि

अन्त्यसम्म कायम रहेर कृतिलाई सजीव रूपले अगाडि बढाएर पाठकका मनमा उत्प्रेरणा जगाउने भएकाले कौतूहललाई नियात्रासाहित्यको अत्यावश्यक तत्वका रूपमा लिनु पर्दछ ।

माथि प्रस्तुत गरिएका यी विभिन्न तत्वहरू नियात्रा लेखनका लागि अत्यन्तै आवश्यक मानिन्छन् । यसका अतिरिक्त साहित्यका अन्य विधाहरूमा समेत आउने र नियात्रामा पनि यिनीहरूको उपस्थिति रहने आख्यानात्मकता, पात्र, अवधि, समय-परिस्थिति र वातावरण, उद्देश्य र भाषाशैली जस्ता तत्वहरूलाई सुरुमा उल्लेख नगरेर यस अध्ययनमा अन्त्यमा उल्लेख गरिएको छ ।

२.३.१४ आख्यानात्मकता

नियात्रा लेखन आख्यानात्मक लेखन नभएर नियात्राकारको अनुभवात्मक लेखन हो । नियात्रामा पनि आख्यान त रहन्छ, तर अनुभवात्मक र आफ्नै प्रकारको हुन्छ । नियात्रामा आख्यान यात्राको तयारीदेखि सुरु भएर यात्रान्तमा पुगेर समाप्त हुन्छ । यसको आख्यानात्मकता यात्रामै केन्द्रित हुन्छ । यात्रा अवधिभर यात्राकारसित एकपछि अर्को गर्दै साक्षात्कार हुन आउने नयाँ परिवेश, प्रकृति, समाज, दृश्य, घटना आदिले आख्यानात्मकताको काम गरेका हुन्छन् । नियात्राकारले आफूले देखेका, भोगेका, सजीव दृश्यहरूका माध्यमले नियात्राका पाठकलाई ज्ञान प्रदान गरेको हुन्छ । त्यसैले आख्यानात्मकता साहित्यका अन्य विधाको जस्तो नभएर अनुभवात्मक प्रकारको नियात्रामा रहन्छ । त्यसकारण आख्यानात्मकतालाई नियात्रा सिर्जनाको आवश्यकीय तत्वका रूपमा लिइन्छ ।

२.३.१५ पात्र

साहित्यका हरेक विधामा प्रमुख वा गौण रूपमा पात्रहरू प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा आएका हुन्छन् । नियात्रामा नियात्राकार नै केन्द्रीय पात्र हुन्छन् । अपवादमा मात्रै नियात्राकार केन्द्रीय पात्र नहुन सक्छ । जस्तै 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' को केन्द्रीय पात्र जङ्गबहादुर नै हो तर नियात्राकार चाहिँ होइनन् । नियात्राकारका सहयात्री एवम् यात्राको परिवेशमा प्रकट भएका अन्य पात्रहरू नियात्राका सहायक वा गौण पात्र हुन्छन् । त्यसकारण यात्रा र पात्रविना नियात्रा हुन सक्दैन । नियात्रामा नियात्राकारले

भोगेका समग्र सत्यलाई पाठक सामु प्रस्तुत गर्ने काम प्रमुख रूपमा उसले नै गरेको हुन्छ। नियामाकारले यात्रा कालावधिभर आद्योपान्त उपस्थित भएर पाठकलाई आफ्ना अनुभव सुनाइ रहेको हुन्छ। त्यसैकारण नियामाकार नै नियामाको प्रमुख पात्रका रूपमा आएको हुन्छ र नियामा रचना गर्दा पात्रलाई आवश्यकीय तत्त्व मानिन्छ।

२.३.१६ अवधि

मानव स्वभावैले भ्रमणप्रिय हुन्छ। यसो भए तापनि मानवले आफ्नो समग्र जीवन भ्रमणमा व्यतीत गर्न सक्दैन। यात्रासाहित्य सिर्जनाका लागि यात्रा अनिवार्य रूपमा गर्ने पर्दछ। यात्राको अवधि चाहे लामो समयका लागि होस् चाहे छोटो अवधिको नै किन नहोस्। यात्रासाहित्यमा यात्राको अवधि यति नै हुन्छ भनेर सीमाङ्कन गर्न भने सकिँदैन। यस अर्थमा पनि भन्न सकिन्छ, यात्रासाहित्य भित्र समावेश नियामा रचना गर्दा अवधिलाई आवश्यकीय तत्त्व मान्नु पर्दछ।

२.३.१७ समय-परिस्थिति र वातावरण

नियामाकारले रचना गर्ने आफ्ना नियामामा यात्राका क्रममा भ्रमण गरेका स्थानका अतिरिक्त यात्राकालीन समय, परिवेश, परिस्थिति र तत्कालीन वातावरण लगायतका कुराहरूले ऐतिहासिक तथ्य चिरकालसम्म प्रस्तुत गर्दछन्। त्यसकारण समय-परिस्थिति र वातावरण नियामाको उल्लेख्य तत्त्व हो भन्न सकिन्छ।

२.३.१८ उद्देश्य

साहित्यका अन्य विधाका तुलनामा नियामाको उद्देश्य पृथक् हुन्छ। नियामाकारको निजात्मकताको संवेदनाद्वारा पाठकवर्गको मनमस्तिष्कमा यात्रास्थलका बहुपक्षीय यथार्थको चित्र प्रस्तुत गर्नु नियामाको उद्देश्य हो। नियामाकारको प्रमुख उद्देश्य यात्रा भएकाले सोद्देश्यमूलक यात्राको अपेक्षा नियामामा गरिन्छ। निरुद्देश्य यात्रा वा स्वच्छन्द भ्रमणमा आनन्द प्राप्त भए तापनि नियामामा यसले कुनै महत्त्व राख्दैन। त्यसकारण यात्रामा अनुभव गरेका नवीन अनुभूतिहरूलाई सरल र सहज भाषाका माध्यमद्वारा पाठकसामु प्रस्तुत गर्नु नियामाकारको मुख्य उद्देश्य हुन्छ। यसबाट के कुरा स्पष्ट हुन्छ भने उद्देश्य

विनाको कुनै पनि साहित्यिक विधाको महत्त्व नहुने भएकाले उद्देश्यलाई नियात्राको महत्त्वपूर्ण तत्त्वका रूपमा स्वीकार गर्नु पर्दछ ।

२.३.१९ भाषाशैली

भाषा मानवीय अभिव्यक्ति वा भाव सम्प्रेषणको एक सशक्त माध्यम हो । साहित्य भाषाकै माध्यमद्वारा पाठकसामु आउने भएकाले भाषाशैली साहित्यका अन्य विधा उपविधाहरूका जस्तै नियात्राको पनि एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । साहित्यकार अनुसार भाषाशैली फरक फरक भए तापनि प्राञ्जल, सरल, प्रवाहमय, आस्वाद्य र प्रभावकारी भाषाशैलीको अपेक्षा नियात्रामा गरिन्छ । त्यसकारण भाषाशैली सरल तथा प्राञ्जल नभएमा नियात्रा साहित्येतर लेख मात्रै बन्न जाने हुँदा भाषाशैलीलाई नियात्राको महत्त्वपूर्ण तत्त्व मान्नु पर्दछ ।

नियात्राका लागि उपर्युक्त तत्त्वहरू आवश्यक पर्ने हुनाले यिनको अभावमा नियात्रा नियात्रा नभएर साहित्येतर यात्रानिर्देशिका मात्रै बन्न पुग्दछ । त्यसकारण नियात्राका लागि उपर्युक्त तत्त्व हुनु आवश्यक मानिन्छ वा ठानिन्छ ।

२.४ नियात्राका निकटवर्ती उपविधाहरू

यात्राका क्रममा देखेका, भोगेका र अनुभव गरेका वस्तु तथ्यलाई निजात्मक रङ्गले रङ्गाएर भावना र कल्पनाको यथोचित समन्वयका साथ मनोहारी शैलीमा आत्मपरक ढङ्गबाट लिपिबद्ध गरेको यथार्थपरक, आत्मरागरञ्जित प्रस्तुतिलाई नियात्रा भनिन्छ । नियात्राका लागि गतिशीलता, स्थानीयता, तथ्यात्मकता, निजात्मकता, अनुभूतिमयता, चिन्तनशीलता, आत्मीयता, कल्पनाप्रवणता, स्वच्छन्दता, रसात्मकता, रोचकता, चित्रात्मकता, कौतूहलता, आख्यानात्मकता, पात्र, अवधि, समय- परिस्थिति र वातावरण, उद्देश्य, भाषाशैली जस्ता तत्त्वहरू आवश्यक मानिन्छ । नियात्राका गुणहरूसँग निकट रहेका अन्य केही उपविधाहरू पनि छन् । नियात्राका निकटवर्ती उपविधाहरूका बारेमा वेदव्यास उपाध्यायले “यात्राको प्रवाहसँगै संस्मरण लहराएको हुन्छ । दैनिकीले व्यापकता पाएको हुन्छ । पत्र साहित्यका सन्देश, हार्दिकता, मनोरञ्जन, वैयक्तिक रागजस्ता पक्षहरू तरङ्गित हुन्छन् । आत्मकथा यात्रासँग मिलेर ढुकढुक गरेको हुन्छ, शब्दचित्र

यात्राकै क्रममा विभिन्न व्यक्ति, वस्तु, स्थान आदि पक्षको कलात्मक तस्वीर खिचन सक्रिय रहन्छ र विवरण यात्रासँग जोडिएका सत्यतथ्य सहितका विविध पक्षलाई साहित्यिक भाव भूमिमा अभिव्यक्त गर्न अग्रसर भएको हुन्छ” भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत्, ७३-८०)। वेदव्यास उपाध्यायले प्रस्तुत गरेभैं नियात्राका निकटवर्ती उपविधाहरूलाई निम्नानुसार अध्ययन गरिएको छ :

क) निबन्ध

नियात्रा निबन्धको निजात्मक भेदबाट विकसित लेखन हो। नियात्राको सम्बन्ध निबन्धसित पूर्वज र वंशजका रूपमा रहेको छ। निबन्धमा पाइने आत्मीयता, भावुकता र हार्दिकता जस्ता निश्छल अनुभूतिका साथै स्वच्छन्दता, रसात्मकता, सजीवता, कल्पनाप्रवणता, आत्मपरकता वा निजात्मकता र चिन्तनशीलता जस्ता गुणहरू नियात्रामा पनि पाइने हुनाले नियात्राको अत्यन्त नजिकको उपविधाका रूपमा निबन्धलाई लिने गरिन्छ।

ख) संस्मरण

नियात्राको अत्यन्त निकटको उपविधाको रूपमा संस्मरणलाई लिने गरिन्छ। कुनै घटना कुनै व्यक्ति, कुनै महत्त्वपूर्ण अनुभव तथा कुनै यात्रा आदिवारे आत्मपरक शैलीमा लेखिने सङ्क्षिप्त आकार प्रकारको रचनालाई संस्मरण भनिन्छ। बालकृष्ण पोखरेलका अनुसार “पुरानो घटना, वस्तु, महत्त्व आदिलाई ताजा राख्न आवश्यक पर्ने महत्त्वपूर्ण कुराको उल्लेख कथन वा रचनालाई संस्मरण भनिन्छ (पोखरेल र अन्य (सम्पा.) पूर्ववत् :१२१०)। रमेशचन्द्र रोकाका अनुसार “संस्मरण भनेको लेखकसँग सम्बन्धित जीवनमा भोगेका स्मरणीय घटनाहरूको आलेख हो” (रोका, २०५५ : १७)।

मोहनराज शर्माका अनुसार “वैयक्तिक अनुभव तथा स्मरणका आधारमा आफ्नो वा अरू कसैको जीवन वृत्तान्तलाई विषय बनाएर लेखिएको निबन्धलाई संस्मरण भनिन्छ” (शर्मा, २०५५ : ५१५)। वेदव्यास उपाध्यायका अनुसार “संस्मरणमा कुनै लेखकद्वारा जीवन क्रममा साक्षात्कृत र स्मृतिमा सञ्चित कुनै विशेष स्मरणीय स्थान, प्रकृति, समाज, संस्कृति, व्यक्ति, वस्तु, घटना आदिसित सम्बद्ध वैयक्तिक जीवनानुभवका व्यापक

प्रसङ्गहरूलाई खण्ड-खण्ड रूपले आत्मपरक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरिने लेखनलाई भनिन्छ” (उपाध्याय, पूर्ववत् : ७४) ।

अतः नियात्रामा पनि उपर्युक्त कुराहरू समावेश हुने भएकाले संस्मरणलाई नियात्राको निकटवर्ती उपविधा मानिन्छ ।

ग) पत्रसाहित्य

पत्रात्मक शैलीमा लेखिएको साहित्यिक लेखनलाई पत्रसाहित्य भनिन्छ । पत्र साहित्यमा नियात्राको जस्तो यात्राको आवश्यकता पर्दैन । यो एक स्थितिशील लेखन हो । वेदव्यास उपाध्यायका अनुसार “जीवन भोगाइका क्रममा कुनै निश्चित व्यक्तिलाई प्रेषक स्वयम्का, प्रापकका वा कुनै तृतीय पुरुषका बारेमा एक वा अनेक कुरा हालेर प्रापकलाई सम्बोधन गरी आत्मपरक शैलीमा लेखिएको लेख नै पत्र हो र साहित्यिक मूल्य र महत्त्व प्राप्त गरेको पत्रलाई पत्रसाहित्य भनिन्छ” (उपाध्याय, पूर्ववत् : ७४) । लेखकले प्रापकसँग शिल्पद्वारा एक सहज मधुर सम्बन्ध स्थापित गर्न लेखिएका सुन्दर, सुरुचिपूर्ण शैलीका पत्रलाई पत्र साहित्य भनिन्छ । अतः निबन्धको नवीन विधाका रूपमा स्वीकार गरिएको पत्र साहित्यलाई नियात्राको निकटवर्ती उपविधाका रूपमा पनि मानिन्छ ।

घ) दैनिकी

लेखकले बिहान आफू उठेदेखि बेलुका सुत्नुअघिसम्मका देखे भोगेका आफूसम्बद्ध व्यक्तिगत तथा समाजका विविध क्षेत्रसँग सम्बद्ध घटना तथा अनुभवहरूलाई सामान्य भूत कालमा लेख्ने एक प्रकारको लेखनलाई दैनिकी भनिन्छ । दैनिकीको समय सामान्यतः १२ घण्टाको हुन्छ । वेदव्यास उपाध्यायका अनुसार “कुनै व्यक्तिको दैनन्दिन कार्य व्यापारका विवरणहरूको अङ्कन वा मनोदशाको आलेखन नै दैनिकी लेखन हो । यो नितान्त वैयक्तिक लेखन हो । यसमा दैनिकी लेखकको वा सम्बद्ध व्यक्तिको व्यक्तित्व प्रतिबिम्बित हुन्छ । दैनिकी स्थान र तिथिमितिको अङ्कनका साथ प्रतिदिन लेखिन्छ वा केही दिन बिराएर पनि लेखिन्छ । यो लेखकको इच्छानुसार सामान्य बुँदा टिपोटका रूपमा वा वर्णनात्मक रूपमा पनि लेखिन्छ । त्यस्तै लेखक स्वयम्को जीवनमा घटित नितान्त वैयक्तिक घटनादेखि लिएर समाजका विविध क्षेत्रसित सम्बद्ध घटनाप्रसङ्ग यसका विषय बन्न सक्छन् । ती मध्ये साहित्यिक मूल्य प्राप्त गरेको दैनिकीलाई नै दैनिकी साहित्य

भनिन्छ” (उपाध्याय, पूर्ववत् : ७५) । रमेशचन्द्र रोकाका अनुसार “दैनिकी सामान्यतया लेखकले आफ्नो लागि नितान्त वैयक्तिक प्रयोगका लागि लेख्दछ । यसमा समय, पात्र, परिवेश, घटना र ती घटना प्रतिका आफ्ना स्वच्छन्द प्रतिक्रियाविना ढाकछोप खुलस्त व्यक्त गरिएको हुन्छ” (रोका, पूर्ववत् : २९) ।

रोज रोजको घटना र कार्य व्यापारसम्बन्धी टिपोटलाई दैनिकी वा दैनन्दिनीय भनिन्छ । अतः यसमा एक दिनभरिको अनुभवको तथ्यात्मकता आवश्यकता पर्दछ । साहित्यिक मान्यता प्राप्त यस उपविधालाई पनि नियामाको निकटवर्ती उपविधा मानिन्छ ।

ड) रिपोर्ताज

सञ्चार तथा साहित्यको विकाससँगै जन्मन पुगेको गद्य साहित्यको नवीन लेखनलाई रिपोर्ताज भनिन्छ । रिपोर्ताज पत्रकारिताका सन्दर्भमा पत्रकारहरूले राष्ट्रिय महत्त्वको खबर बन्न सक्ने समाज, देश वा विदेशमा घटेका अत्यन्त समसामयिक र गम्भीर घटनाहरूको तथ्यात्मकतालाई प्रतिवेदन बनाउँदै जाने क्रमको विकसित रूप हो । तथ्य र दृश्यकै आधारमा रचना गरिने हुनाले यसलाई पनि नियामाको निकटवर्ती उपविधाकै रूपमा लिने गरिन्छ ।

च) आत्मकथा

आख्यानआत्मकता, जीवनसँग सम्बन्धित प्रमुख घटना, गद्यमयता, रोचक प्रस्तुति, सरस अभिव्यक्ति, घटनाको कलात्मक प्रस्तुति भएको लेखक स्वयम्द्वारा लेखिएको आफ्नै जीवनी वा निजात्मक स्मृति चित्र सहितको आत्मपरक गद्य लेखनलाई आत्मकथा भनिन्छ । यो प्रथम पुरुष शैली तथा प्रायः जसो भूतकालमै लेखिन्छ । आत्मकथा शब्दका सट्टामा आत्मचरित्र, आत्मकहानी, आत्मजीवनी, आत्मवृत्तान्त, आत्मसंस्मरण आदि शब्दहरू पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । विशेषतः विविध क्षेत्रका प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूका आत्मकथा पाठकका निम्ति रुचि लाग्ने खालका भएको पाइए तापनि हाल आएर सामान्य व्यक्तिका कतिपय आत्मकथाले पनि सफलता पाएको र साहित्यिक महत्त्व राख्न थालेका छन् । बालकृष्ण पोखरेलका अनुसार “आफ्ना सम्बन्धमा आफैले लेखेको वा भनिएको कथा, आफैले बनाएको आफ्नै वृत्तान्त, आफ्नै जीवनचरित्र, आत्मचरित्रलाई आत्मकथा भनिन्छ”

(पोखरेल र अन्य, (सम्पा.) २०४० : ९८) । वेदव्यास उपाध्यायले “आत्मकथा लेखकीय आत्मचरित्र प्रधान साहित्यिक गद्य हो, जुन लेखक स्वयंद्वारा आत्मपरक शैलीमा आत्मजीवनको समग्र इतिवृत्त रूपमा लेखिन्छ” भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : ७६) । मोहनराज शर्माले “आफ्नो जीवनलाई विषय बनाएर लेखेको निबन्धलाई आत्मकथा भनिन्छ । दैनिकी, चिठीपत्र आदि यसै खालका निबन्ध हुन् । आत्मकथा र संस्मरणमा प्रमुख भिन्नता के छ भने आत्मकथामा आन्तरिक चरित्रमा बढी बल दिइन्छ तर संस्मरणमा बाह्य घटनामा बढी जोड दिइन्छ” भनेका छन् (शर्मा, पूर्ववत् : ५१५) । आत्मकथा तथात्मकताकै आधारमा लेखिने भएकाले यसलाई पनि नियात्राको निकटवर्ती उपविधा मान्नु पर्दछ ।

छ) शब्दचित्र वा रेखाचित्र

शब्दचित्र वा रेखाचित्रलाई पनि नियात्राको निकटवर्ती उपविधाका रूपमा लिइन्छ । माजदा असदले” शब्दचित्र वा रेखाचित्र नामक नव गद्यमय रूप साहित्यमा चित्रकलाबाट आएको हो । चित्रकलामा रेखाहरूका माध्यमबाट कुनै स्थान, प्रकृति, वस्तु र व्यक्तिको सजीव चित्र प्रस्तुत गरिएभैं साहित्यमा शब्दका माध्यमद्वारा त्यो काम दुरुस्त रूपमा गरिन्छ । व्यक्तिको स्थूल बाह्य रूपलाई मात्र नभई उसको अमूर्त र सूक्ष्म भावना र गुण दोष आदि समग्र वैशिष्ट्य र दौबल्यहरूलाई एकै दृष्टिमा पूर्ण उद्घाटित तुल्याउन सक्ने किसिमले तीक्ष्णताका साथ अभिव्यक्त गरिन्छ” भनेका छन् (असद, इ. १९९१ : ३०) । भिक्टर प्रधानले “संक्षिप्तता, वर्णनात्मकता, तटस्थता, यथार्थपरकता शब्दचित्र वा रेखाचित्रका विशेषता हुन् । शब्दचित्र वा रेखाचित्र चित्रकलाबाट उद्भूत लेखन हुनाले चित्रात्मकतालाई यसको विशिष्ट गुण मान्न सकिन्छ” भनेका छन् (प्रधान, पूर्ववत् : ५८) । बालकृष्ण पोखरेलले “प्रत्यक्ष देखेभैं गरी कुनै व्यक्ति, वस्तु वा घटनाको वर्णन गरिने साहित्यिक लेखन वा शैली विशेषलाई शब्दचित्र भनिन्छ” भनेका छन् (पोखरेल र अन्य (सम्पा.) : ११८२) । ईश्वर बरालले “शब्दचित्र छोटो र जीवन्त हुन्छ । शब्दचित्र लेखकले व्यक्ति, स्थान, वातावरण र प्रसङ्गको अमिट छापलाई कलम कुचीद्वारा प्रभावकारी रूपमा चित्रण गर्छ शब्दचित्रमा । सफल शब्दचित्र लेखनको लागि संवेदनशीलता, सूक्ष्म पर्यवेक्षण शक्ति वा प्रसङ्गको एक पक्षमा छिटो छरितो रूपमा प्रकाश पारिन्छ” भनेका छन् (बराल, २०५५ : ७९१) । मोहनराज शर्माले “एउटा व्यक्ति वा

वस्तुलाई विषय बनाएर शब्दचित्रका ढङ्गमा लेखिएको निबन्धलाई रेखाचित्र भनिन्छ। यसमा र कथामा प्रायः समानता देखिन्छ, तर एउटा प्रमुख भिन्नता के छ, भने रेखाचित्र एकात्मक (एक व्यक्ति वा वस्तुतर्फ उन्मुख) हुन्छ, तर कथा एकात्मक नभई बहुपात्रीय हुन्छ” भनेका छन् (शर्मा, पूर्ववत् : ५१२)।

यसप्रकार आफूले अनुभव गरेका दृश्यहरूलाई शब्दका माध्यमबाट सजीव रूपमा उतार्न सके मात्र नियात्राकार सफल मानिन्छ। नियात्राभिन्न समाविष्ट तथात्मकतालाई उजागर गर्न पनि शब्दचित्र आवश्यक हुन्छ। त्यसकारण यी दुई विधा तथा उपविधाबीच निकटको सम्बन्ध भेट्न सकिन्छ।

ज) जीवनी

आदर्शवान् व्यक्तिको बारेमा जन्मदेखि उसले जीवनमा गरेका, भोगेका हरेक यथार्थ तथ्य तथा अन्तिम समयसम्मको सम्पूर्ण विवरणलाई जीवनी भनिन्छ। जीवनी पाठकका लागि सन्देशमूलक हुने गर्दछ। जीवनी विवरणात्मक र सूचनात्मक हुन्छ। वेदव्यास उपाध्यायले “कुनै व्यक्ति विशेषद्वारा जीवनावधिमा गरिएका कार्यहरूको वृत्तान्त नै जीवनी हो। जीवनलाई जीवनचरित वा जीवनचरित्र पनि भनिन्छ। जीवनी नितान्त रूपले व्यक्तिकेन्द्री साहित्यिक लेखन हो। यसमा सम्बद्ध व्यक्ति विशेषको आन्तरिक र बाह्य दुबै व्यक्तित्वको तथ्यपरक ढङ्गबाट विश्लेषण गर्दै उसको जीवनको अर्थदेखि इतिहाससम्मको वृत्तान्त प्रस्तुत गरिन्छ, र ऊसित सम्बन्धित अनेक विशेषताहरूको उद्घाटन गरिन्छ। साथै यसमा जीवनीनायकका ती विशेषताहरूको परस्पर सम्बद्धता र एकसूत्रता कायम रहन्छ। तटस्थता एवम् सहृदयता जीवनी लेखनका विशिष्ट गुण हुन्। सत्यको उद्घाटन गर्नु नै जीवनीकारको एक मात्र लक्ष्य हुन्छ। जीवनीनायकका जीवनसित सम्बन्धित घटनाहरूको पर्याप्त मात्रामा छानबिन गर्नका लागि जीवनीकारले अन्वेषण पनि गर्नुपर्दछ। जीवनीमा लेखकको निजात्मकता, अनुभूति, भावना र कल्पनाले विशेष महत्त्व पाउँदैन।” भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : ७८-७९)। यसरी जीवनी सत्य र तथ्यमा आधारित हुने हुनाले यसलाई पनि नियात्राको निकटवर्ती उपविधा मानिन्छ।

झ) विवरण

निबन्धको एक भेदको रूपमा लिइने विवरण (Report) लाई प्रतिवेदन, घटनालेखन, जाहेरी, टिपोट आदिका नामले पनि चिनिन्छ। रमेशचन्द्र रोकाले “समाजमा घटेका विशेष

घटनालाई प्रत्यक्षदर्शीले आफ्ना अनुभूति, दृष्टिकोण, न्यूनकल्पना तथा सशक्त कलाका सहाराले मनोरम र चित्रात्मक ढङ्गमा गरिने घटना वृत्तान्त नै विवरण साहित्य हो । विवरण एउटा इतिहास हो, विशेष घटना हो एउटा युगको । यसमा सामाजिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक, आर्थिक विविध पक्षको तथ्यात्मक अभिलेख हुन्छ र साथमा घटना नायकको असामान्य मनोदशा, वीरता, सङ्कल्प र अवशानको सनसनीपूर्ण कथा हुन्छ” भनेका छन् (रोक, पूर्ववत् : २९) । विवरणमा रमणीयपन तथा कलात्मकता पनि केही मात्रामा भए तापनि बढी मात्रामा सत्य तथ्यको उपयोग गरिन्छ । विवरणमा प्राप्त वस्तुतथ्यको शृङ्खलाबद्ध प्रस्तुति हुने भएकाले यो ज्ञानबद्धक तथा सूचनामूलक हुन्छ । त्यसैले विवरणलाई पनि नियन्त्राको निकटवर्ती उपविधा मानिन्छ ।

२.५ नेपाली नियन्त्राको विकास

२.५.१ पृष्ठभूमि

सभ्यताको प्रारम्भदेखि नै मानिसले घुमफिर गर्न थाल्यो र यही प्रवृत्तिले गर्दा मानिसलाई आजको वैज्ञानिक र विकसित युगसम्म ल्याइपुऱ्यायो । भ्रमण/यात्रा मानव जातिको इतिहाससँगै जोडिने भएकाले भाषाको विस्तार, प्रगति तथा परिमार्जन हुनमा यही प्रवृत्तिले भूमिका खेलेको पाइन्छ । प्रिया गौतमले “पुरातात्त्विक इतिहास, सांस्कृतिक विविधता, प्राकृतिक विचित्रताको अतिरिक्त आज विज्ञानले ल्याएका आश्चर्यलाग्दा कुराहरूको अवलोकन, आस्वादन र तिनबाट प्राप्त अनुभूतिलाई मानवले इतिहासको आदिकालदेखि नै मौलिक, लिखित वा यस्तै अन्यन्य माध्यमबाट यद्किञ्चित् रूपमा अभिव्यक्त गर्दै आएको छ र अद्यापि यो परम्परा यथावत छ । यात्राबाट प्रेरित भएर लेखिने यात्रासाहित्यको विकासकाल उन्नाइसौं वा बीसौं शताब्दी मात्रै मान्न सकिए तापनि यसको प्राचीनताको दृष्टिले चाहिँ मानवमा सौन्दर्यचेतना विकास भइसकेपछि, नयाँ-नयाँ ठाउँको अवलोकन गर्न थालेका प्रागैतिहासिक कालसम्म पुग्न सकिन्छ” भनेकी छन् (गौतम, २०५४ : २९) ।

सभ्यताको प्रारम्भमा मानिस गास, वास र कपासकै लागि यात्रा गरे पनि मानवमा जब चेतनाको विकास भयो तबदेखि मनोरञ्जन, नयाँ संस्कृति, परिवेशको जानकारीका लागि, शैक्षिक ज्ञान अभिवृद्धिका लागि तथा धार्मिक उद्देश्यले आन्तरिक तथा बाह्य

पर्यटनकै रूपमा भ्रमणलाई विकसित गराएको पाइन्छ। मानिसको यही विविध रुचिका कारण गरिने यात्राको प्रभाव विश्वका हरेक साहित्यमा परेको पाइन्छ।

वीरेन्द्र बहादुर राईले “पूर्वको सर्वप्राचीन ग्रन्थ ऋग्वेदलाई साहित्यिक ग्रन्थको आदि रूप मानिन्छ। ऋग्वेदका उषः सूक्तहरूमा एक कुशल एवम् स्वच्छन्दतावादी कविले सुन्दर प्रकृतिमा यात्रा गर्दै यात्रा कविता (सूक्त) रचना गरेका छन्। वैदिक साहित्यपछि वाल्मीकिको ‘रामायण’ र कालिदासको ‘महाभारत’ जस्ता आर्ष महाकाव्यहरूमा पनि धेरै ठाउँको यात्राको सुन्दर वर्णन पाइन्छ। कालिदासकै ‘मेघदूत’ खण्डकाव्यमा पनि यात्राका आकर्षक वर्णनहरू परेका छन्। दण्डीको ‘दशकुमारचरित’ र वाणभट्टको ‘कादम्बरी’ जस्ता काव्यमय गद्य कृतिहरूमा पनि सुन्दर र आकर्षक शैलीमा यात्रावर्णन गरिएको पाइन्छ। चिनियाँ यात्रीहरू फायमान, ह्वेनसाङ आदिका यात्रावर्णनहरू पनि यस क्रममा उल्लेखनीय छन्” भनेका छन् (राई, पूर्ववत् : १६)। भानु घिमिरेले “नेपाली साहित्यमा नियात्राको पृष्ठभूमि यात्रासाहित्यका रूपमा आएको पाइन्छ। हालसम्म प्राप्त सर्वप्राचीन यात्रालेख ‘राजा गगनिराजको यात्रा’ (वि.सं. १५५० तिर) हो। अज्ञात लेखकको यो यात्रावर्णनमा राजा गगनिराजलाई कल्याणकारी, दानी र भ्रमणमूलक व्यक्तित्वको रूपमा वर्णन गरिएको छ। नेपाली गद्य लेखनकै प्रारूप मानिएको यो यात्रालेख प्राचीन भाषामा लेखिएको छ। यस कारणले वर्तमान नेपाली भाषाभन्दा यसको भाषाशैली धेरै पृथक् र जटिल पनि छ। संरचनागत रूपवाट हेर्दा पनि यो कृति सुगठित छैन। साहित्यिक दृष्टिले यसको महत्त्व कम भए पनि ऐतिहासिक दृष्टिले यसको आफ्नै महत्त्व छ” भनेका छन् (घिमिरे, २०५८ : २०१)। पाश्चात्य साहित्यमा पसेनियसको ‘हिलाडस पेरिजेसिस’, रवर्ट लुई स्टिभेन्सको ‘अ जर्नी विद अ डड्की’ (इ.सं. १७७२), स्यामुल जोनसनको ‘अ जर्नी टु द वेष्टर्न आइसेल्स अफ स्कटल्याण्ड’ (इ.सं. १७७५), अल स्टेन्सको ‘अ सेन्टिमेन्टल जर्नी’ (इ.सं. १८१०), रुडोल्फ रास्पको ‘व्यारन मञ्चसन’ (इ.सं. १७८५) आदि यात्रासाहित्यका पृष्ठभूमि हुन् र यही नियात्राको पृष्ठभूमि हो (इन्साइक्लोपेडिया ब्रिटानिका, १९६८ : ६१७)। कपिल अज्ञातले “सुवानन्ददासको वीरता, देशभक्ति र राजभक्तिले ओतप्रोत भएको कविता ‘पृथ्वीनारायण शाह’ मा पनि लडाइँ गर्दाको यात्रावर्णन निकै रोचक शैलीमा आएको छ। ‘राजा गगनिराजको यात्रा’ (वि.सं. १५५० तिरको), करिव ३६० वर्षपछि अज्ञात लेखककै ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ (वि.सं. १९१०) अर्को यात्रालेख प्राप्त भएको छ। जङ्गबहादुर वि.सं. १९०६ मा युरोप (बेलायत र फ्रान्स) को यात्रामा गएका थिए। यो

राजनीतिक एवम् कुटनीतिक उद्देश्यले गरिएको यात्रा थियो । जङ्गबहादुर राणालाई बेलायत र फ्रान्स कुन शक्तिशाली छ भनी जान्नु थियो र उसैसँग सम्बन्ध कायम गर्नु थियो । जङ्गबहादुरले बेलायत नै शक्तिशाली भएको पाए र बेलायतसँग नेपालको सर्वप्रथम कुटनीतिक सम्बन्ध पनि कायम भयो । जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा त लेखियो तर जङ्गबहादुरको फ्रान्स यात्रा चाहिँ लेखिएन भनेका छन्” (अज्ञात, २०५८ : २११) ।

यी माथिका विभिन्न विद्वान्हरूका भनाइ तथा लेखाइबाट के प्रष्ट हुन्छ भने ३६० वर्षको रिक्ततालाई भर्दै नेपाली यात्रासाहित्य एवम् नियान्त्रा परम्परामा ‘जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा’ ले एक कोशेदुङ्गा (Milestone) को रूप लिन पुगेको छ र यसै अज्ञात लेखकको कृतिबाट नेपाली साहित्यमा नियान्त्राको श्री गणेश भएको देखिन्छ । यस कृतिमा निकै आकर्षक र प्राञ्जल तथा स्तरीय भाषाशैलीको प्रयोग भएको पाइन्छ । त्यसरी नै संरचना पक्ष पनि निकै सुगठित र सुललित पाइन्छ । यसै पृष्ठभूमिबाट नेपाली साहित्यमा नियान्त्राको परम्परा र विकास अगाडि बढेको देखिन्छ ।

नेपाली यात्रासाहित्यको विकास प्रक्रियालाई विभिन्न विद्वान्हरूले आ-आफ्नै तरिकाले विभाजन गरेका छन् । यसरी काल विभाजन गर्नेहरूमा प्रमुख रूपमा दयाराम श्रेष्ठ ‘सम्भव’ र मोहनराज शर्मा, होमनाथ सुवेदी, वेदव्यास उपाध्याय र प्रमोद प्रधान पर्दछन् । जुन निम्नानुसार छन् :

श्रेष्ठ र शर्माले नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास भन्ने आफ्नो पुस्तकमा दुई कालखण्डमा विभाजन गरेका छन् (श्रेष्ठ र शर्मा, पूर्ववत् : १८२) ।

- क) निर्माणकाल (२००७ को क्रान्तिपूर्व)
- ख) विकास काल (२००७ को क्रान्ति पश्चात्)

यसरी नै होमनाथ सुवेदीले आफ्नो शोधपत्रमा नेपाली यात्रासाहित्यको कालक्रमिक स्वरूपलाई तीन भागमा विभाजन गरेका छन् (सुवेदी, पूर्ववत् : २६-४०) ।

- क) नेपाली यात्रासाहित्यको प्राथमिक काल वि.सं. १९०६ देखि वि.सं. १९७० सम्म
- ख) नेपाली यात्रासाहित्यको माध्यमिक काल वि.सं. १९७१ देखि वि.सं. १९९१ सम्म
- ग) नेपाली यात्रासाहित्यको आधुनिक काल वि.सं. १९९१ पश्चात्

त्यसरी नै वेदव्यास उपाध्यायले आफ्नो विद्यावारिधि शोधप्रबन्धमा नेपाली यात्रासाहित्यको विकास क्रमलाई तीन भागमा विभाजन गरेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : ९२) ।

क) पृष्ठभूमि काल वि.सं. १५५० देखि वि.सं. १९६९ सम्म

ख) आरम्भ काल वि.सं. १९७० देखि वि.सं. १९९८ सम्म

ग) आधुनिक काल वि.सं. १९९९ देखि वर्तमानसम्म

यसै क्रममा प्रमोद प्रधानले नेपाली निबन्धको इतिहास भन्ने आफ्नो पुस्तकमा नेपाली यात्रानिबन्ध : कालविभाजन भनी तीन चरणमा वर्गीकरण गरेका छन् (प्रधान, पूर्ववत् : २१९) ।

क) प्रारम्भिक वा पहिलो चरण (वि.सं. १९१० भन्दा अघि)

ख) विकासशील वा दोस्रो चरण (वि.सं. १९१० देखि वि.सं. २००९ सम्म)

ग) आधुनिक वा तेस्रो चरण (वि.सं. २०१० देखि हालसम्म)

यसरी उपर्युक्त विभिन्न विद्वान्हरूले गरेका वर्गीकरणलाई आधार मानी यस अध्ययनमा वेदव्यास उपाध्यायले प्रस्तुत गरेभन्ने निम्नानुसारले वर्गीकरण गरी अध्ययन गरिएको छ ।

क) पृष्ठभूमि काल (वि.सं. १५५० देखि वि.सं. १९६९ सम्म)

ख) आरम्भ काल (वि.सं. १९७० देखि वि.सं. १९९८ सम्म)

ग) आधुनिक काल (वि.सं. १९९९ देखि वर्तमानसम्म)

२.५.२ पृष्ठभूमि काल (वि.सं. १५५० देखि वि.सं. १९६९ सम्म)

नेपाली नियत्रा परम्पराको इतिहास निकै लामो रहेको छ । नियत्राको यो लामो यात्रामा कतै निकै लामो रिक्तता छाएको छ भने कतै निकै पूर्णता पनि पाएको छ । हालसम्मको खोज अनुसन्धानबाट प्राप्त भएको प्रमाणानुसार 'राजा गगनिराजको यात्रा' (वि.सं. १५५० तिर) नै सबैभन्दा जेठो नियत्रात्मक रचना हो । यसलाई नियत्राको जन्म नमानिए पनि नियत्रा जन्म हुनुभन्दा अगाडिको भ्रूण नै मानिन्छ । नेपाली साहित्यमा हालसम्म प्राप्त यात्रासाहित्य तथा नियत्राको प्राचीनतम् लिखित रूप भने यही कृति नै हो । अतः 'राजा गगनिराजको यात्रा' को साहित्यिक महत्त्व त्यति नभए पनि नियत्राको इतिहासमा यसको निकै ठूलो महत्त्व रहेको छ । यसरी 'राजा गगनिराजको यात्रा' (वि.सं. १५५० तिर) देखि हालसम्म नेपाली नियत्राले ५१९ वर्षको यात्रा पार गरिसकेको छ । 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' (वि.सं. १९१०) देखि पनि नेपाली नियत्राले १५९ वर्षको यात्रा पूरा गरेको छ ।

ऐतिहासिक दृष्टिले महत्त्वपूर्ण अज्ञात लेखकद्वारा प्राचीन भाषामा लेखिएको 'राजा गगनिराजको यात्रा' कृतिसँगै यात्रासाहित्यको नियात्रा विधामा एउटा नयाँ परम्पराको थालनी भएको मानिन्छ। वेदव्यास उपाध्यायले "यस कालका मुख्य कृतिहरू बेनामी 'राजा गगनिराजको यात्रा' (र. वि.सं. १५५०), गदाधर पाध्या सुवेदीको 'अर्जीपत्र' (र. वि.सं. १८३१-३२) अन्तर्गत 'काशीयात्रा प्रसङ्ग', बेनामी (सिद्धिमान सिंह राजभण्डारीको कृति भन्ने अनुमान गरिएको तर हालसम्म प्रमाणित भइनसकेको) 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' (र. वि.सं. १९१० तिर), बेनामी 'बत्तीस सालको रोजनाम्चा' (र. वि.सं. १९३२-३३) तथा शिखरनाथ सुवेदीद्वारा लिखित 'शिखरनाथ भाष्य' (वि.सं. १९५७) आदि हुन्" भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : ९२)। उपाध्यायले नै "राजा गगनिराजको यात्रा पूर्ण प्रकाश नेपाल यात्रीद्वारा अन्वेषित सम्पादित तथा काठमाडौँस्थित नेसनल रिसर्च एसोसिएट्स नामक संस्थाबाट वि.सं. २०३९ सालमा ग्रन्थाकारमा प्रकाशित आदि र अन्त्य भाग अनुपलब्ध अपूर्ण वा खण्डित कृति हो। यसको लेखोट कर्णाली अञ्चल मुगु जिल्लाको कार्की बाडा गाउँका कालाखुरी रावलको घरमा उपलब्ध भएको हो" भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : ९२)।

यसै क्रममा गदाधर पाध्या सुवेदीद्वारा रचित 'अर्जीपत्र' (र.वि.सं. १६०० तिर) रचनाकाल अनुलिखित कृति नेपाली यात्रासाहित्यको पृष्ठभूमिकालीन उपलब्ध सामग्रीहरूमध्ये उल्लेखनीय सामग्रीका रूपमा प्रस्तुत छ। यस कृतिका बारेमा अन्वेषण राजाराम सुवेदीले 'सुवेदीहरूको वंशावलीको खोजीका क्रममा कास्की जिल्लाको ढिकुरपानी (ढिकुरपोखरी ?) गा.वि.स.को सुवेदी गाउँमा मूल लेखोटका रूपमा नभएर प्रतिलिपिका रूपमा प्राप्त उक्त कृति राजाराम सुवेदीद्वारा लिखित 'सुवेदीहरूका मूलको खोज' शीर्षक लेखको परिशिष्ट २ का रूपमा दधिराज सुवेदी सम्पादक र सुवेदी समाज, विराटनगर प्रकाशक रहेको 'भारद्वाज' पत्रिकाको प्रवेशाङ्क (वि.सं. २०५९) मा आद्योपान्त प्रकाशित छ। यसमा सुवेदीले गदाधर पाध्या सुवेदीको 'अर्जीपत्र' उपशीर्षक दिई यसको खोज, विषय, महत्त्व र समयबारे सङ्क्षिप्त चर्चा गरी यसमा प्रयुक्त शब्दावलीको अर्थ दिने काम गरेका छन्" (सुवेदी, २०५९ : ११५-११८)।

यसरी नै बेनामी 'श्री ५ बडामहाराज पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी' अन्तर्गतको "काशीयात्रा" नामक ग्रन्थलाई बुद्धिसागर पराजुलीले सम्पादन एवम् दामोदर कोइरालाले संशोधन गरी श्री ५ को सरकार वीर पुस्तकालयबाट वि.सं. २०२० सालमा प्रकाशित

गरिएको छ। यसमा श्री ५ पृथ्वीनारायणशाहको काशीयात्रा प्रसङ्ग समाविष्ट छ। यो जीवनीमूलक विधा भएकाले स्वतन्त्र यात्रामूलक कृति नभए तापनि यात्रासाहित्यको पृष्ठभूमिकालीन कृतिमा समाविष्ट 'काशीयात्रा' उल्लेखनीय छ (पराजुली, २०२० : १-२१)।

पृष्ठभूमिकालीन अर्को कृति बेनामी (सिद्धिमान सिंह राजभण्डारीले लेखेको भन्ने अनुमान गरिएको तर हालसम्म प्रमाणित भइनसकेको) 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' हो। लेखकको नाम नखुलेको र.वि.सं. १९१० तिरको कृति मानिएको उक्त पुस्तकको प्रथम प्रकाशन कमल दीक्षितका सम्पादनमा मदन पुरस्कार पुस्तकालयबाट वि.सं. २०१४ सालमा भएको हो। यसमा वि.सं. १९०३ मा नेपालका प्रधानमन्त्री बनेका जङ्गबहादुर राणाले वि.सं. १९०६ देखि १९०७ सम्म राजदूतका हैसियतले गरेको बेलायत यात्राको वृत्तान्त सरल र सहज भाषाशैलीमा गरिएको छ। त्यसरी नै यस कृतिमा साहित्यिक गुण तथा परकीय यात्रावर्णन भएकाले नेपाली यात्रासाहित्यको पृष्ठभूमिकालीन महत्त्वपूर्ण कृति मानिन्छ (दीक्षित, २०४७ : १२)।

यसपछि बेनामी 'बत्तीस सालको रोजनाम्चा' अर्को उल्लेखनीय कृति हो। यस कृतिमा जङ्गबहादुर राणा वि.सं. १९३२ सालमा पश्चिम नेपालको यात्रामा गएको र वि.सं. १९३३ मा फर्केको कुरा सरल, सहज भाषाशैलीमा दैनिकीमा जस्तै दिनाङ्क उल्लेख गरिएको छ। मूलतः यो कृति यात्राकेन्द्री नभएर सिकारकेन्द्री छ, तापनि विषयवस्तु यात्रा नै भएकाले नेपाली यात्रासाहित्यको पृष्ठभूमिकालीन कृतिका रूपमा यसको महत्त्व छ (दीक्षित, २०२३, ?)।

यसरी 'राजा गगनराजको यात्रा' (वि.सं. १५५०) देखि सुरु भएको नेपाली नियात्राको पृष्ठभूमि कालमा अज्ञात लेखकका र लेखक थाहा भएका विभिन्न कृति प्रकाशित भएका थिए। यस्तै अन्य कृतिहरूमा वेदव्यास उपाध्यायका अनुसार "लालबहादुर आउँमासीको 'भोटको लडाइँको सबाइ' (र.वि.सं. १९१२ प्र.वि.सं. १९४२) यसमा पद्यात्मक शैलीमा युद्धयात्रासित सम्बन्धित संस्मरणात्मक विषयवस्तु छ। तुलाचन आलेको 'धावाको सबाइ' (वि.सं. १९५० तिर) र धनवीर भण्डारीको 'अब्बर पहाडको सबाइ' (र.वि.सं. १९५१ तिर, प्र.वि.सं. १९७०) यी दुई कृतिमा पद्यात्मक शैलीमा यात्रानुभव कम र युद्ध वर्णनको विषयवस्तु बढी छ। शिखरनाथ सुवेदीको 'शिखरनाथ भाष्य' (वि.सं. १९५७) यसमा यात्रा निर्देशनात्मक तथा स्थान परिचयात्मक विषयवस्तु छ। उदयनारायण काफ्लेको 'बद्रीवर्णन' (वि.सं. ?) राजीवलोचन जोशीको 'शङ्खमूल यात्रा' (वि.सं.

१९५९) यी दुई कृतिमा तीर्थवर्णनको पद्यात्मक प्रस्तुतिमा यात्रानुभवभन्दा वस्तुवर्णनकै प्रधानता पाइन्छ। राममणि आ.दी.का 'लर्ड किचनरलाई कोसेली' (वि.सं. १९६२) यसमा तत्कालीन नेपालका प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरद्वारा किचनरलाई कोसेली दिन काशीदेखि सिमलासम्म गरेको कष्टमय रेलयात्राको वर्णन छ। आ.दी. कै 'गन्धमादन यात्रा', 'रामेश्वरमा फिर्ती सवारी', 'मेरो पैदल काशीयात्रा', यी कृतिमा यात्रा तत्त्व दुर्बल र संस्मरण तत्त्व प्रबल रहेको पाइन्छ। प्रतीमन थापा मगरको 'श्री ३ महाराजा सर जङ्गबहादुर राणाजीको जीवन चरित्र' (वि.सं. १९६५) यसमा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा' कृतिको जस्तै शैलीमा जङ्गबहादुरको जीवनी प्रस्तुत गरिएको छ। पद्ममा यात्रावर्णन गरिएको चिरञ्जीवी शर्मा पौड्यालको 'श्रीयुरोप यात्रा (वि.सं. १९६७) उल्लेख्य छन्" (उपाध्याय, पूर्ववत् : १०७-१११)। यसप्रकार अज्ञात लेखकको 'राजा गगनराजको यात्रा' (वि.सं. १५५० तिरको) देखि 'श्रीयुरोपयात्रा' (वि.सं. १९६७) सम्मको समयावधिलाई नेपाली नियात्रासाहित्यको पृष्ठभूमिकाल मानिन्छ। यसपछिका दुई वर्षमा उल्लेखनीय कृतिहरू रचना भएको पाइँदैन।

२.५.३ आरम्भकाल (वि.सं. १९७० देखि वि.सं. १९९८ सम्म)

पृष्ठभूमि तथा प्राथमिक कालमा असचेत रूपले वस्तुपरक शैलीमा परकीय यात्रावर्णनबाट आरम्भ भएको नेपाली यात्रासाहित्यक लेखन आत्मपरक शैलीको स्वकीय यात्रावर्णनको क्षीण आभा प्रस्तुत गर्दै पुनः वस्तुपरक शैली र परकीय यात्रावर्णनमै सीमित हुन पुगेको र कालक्रममा शिथिल एवम् विचलित समेत हुन पुगेको परिप्रेक्ष्यमा 'मेरो लन्दन राजतिलक यात्रा' शीर्षक ग्रन्थाकार यात्रासाहित्यक कृति लिएर वि.सं. १९७० मा शेरसिंह रानाको आगमन हुन्छ। उनबाट सर्वथा सचेत रूपले आत्मपरक शैलीमा स्वकीय यात्रावर्णन गरिएको उक्त कृति नेपाली यात्रासाहित्यमा एउटा कोसेढुङ्गाका रूपमा उपस्थित देखिन्छ (भट्टराई, २०५८ : २१८) किनभने उक्त कृतिको प्रणयन-प्रकाशनबाट नेपाली यात्रा साहित्यक लेखनमा एक नवीन युगको आरम्भ हुन्छ, जसलाई नेपाली यात्रासाहित्यको आरम्भ वा प्रवर्तनकाल मान्न सकिन्छ। रानाको आगमनदेखि लिएर भवानी भिक्षुको आगमनपूर्वसम्मको यस कालावधिमा विषयगत, शैलीगत, संरचनागत र प्रवृत्तिगत दृष्टिले समेत उल्लेखनीय ग्रन्थाकार एवम् स्फुट कृतिहरूको रचना भएको पाइन्छ, भने

नेपाली साहित्यमा एक युगान्तकारी र नवयुगप्रवर्तक मानिने 'शारदा' (वि.सं. १९९१) पत्रिकाको प्रकाशनसँगै कविता, कथा र निबन्ध विधाले आधुनिक स्वरूप प्राप्त गरे जस्तै यसै पत्रिकामा प्रकाशित भवानी भिक्षुको 'सिमलासम्म' (वि.सं. १९९९) शीर्षक यात्रासाहित्यिक कृतिले नयाँ युगको प्रवर्तन स्पष्ट रूपमा गर्दछ। यो प्रवर्तन पूर्वको (वि.सं. १९७० देखि वि.सं. १९९८ सम्मको) अवधिलाई नियात्रासाहित्यको आरम्भ काल मान्नु उपयुक्त हुन्छ (उपाध्याय, पूर्ववत् : ११३)। यस कालमा नेपाली नियात्राले आधुनिक यात्रा साहित्यिक स्वरूप निर्माण गर्नका लागि सबल पूर्वाधार समेत प्राप्त गरेको पाइन्छ।

यस कालमा निम्नानुसारका स्वकीय र परकीय यात्रावर्णनमा आधारित कृतिहरूको रचना भएको पाइन्छ : शेरसिंह रानाको 'मेरो लन्दन राजतिलक यात्रा' (वि.सं. १९७०), चिरञ्जीवी शर्मा पौड्यालको 'आफ्नू कथा' (र.वि. सं. १९७४, प्र.वि.सं. २०१४) अन्तर्गत "काश्मीर यात्रा प्रसङ्ग", हरिनाथ प्याकुञ्जालको 'तीर्थ जाँदाको वृत्तान्त' (वि.सं. १९७४), अज्ञात व्यक्तिद्वारा लिखित 'समुद्र यात्राको आनन्द' (गोरखापत्र वि.सं. १९७८), गुरुप्रसाद मैनालीको 'श्री ५ मुमा बडामहारानीका तीन धाम सवारीको दैनिक विवरण' (र.वि.सं. १९८१, प्र.वि.सं. २०५१, उन्नयन), काशीनाथ आचार्य दीक्षितको 'भएका कुरा' (र. वि.सं. १९८८, प्र.वि.सं. २०३१), शमशेर बहादुर मल्लको 'छ मैन्हाको भ्रमण' (शारदा वर्ष १, अङ्क ८, वि.सं. १९९२-असोज), सुवर्णमान सिंह कटुवालको 'बाराहक्षेत्र दर्शन' (शारदा वर्ष ४, अङ्क १२ (ख), वि.सं. १९९५-चैत्र), रणशूर लिम्बूको 'बर्माको सम्झना' (र.वि.सं. १९९६, प्र.वि.सं. २०१८) आदि रहेका छन्।

वेदव्यास उपाध्यायले "यस कालमा स्थानपरिचयात्मक र यात्रा निर्देशनात्मक गद्य कृतिहरू तथा सवाइ काव्य, वार्षिक छन्दमा युद्ध यात्रावर्णन, तीर्थयात्रा वर्णन तथा संसारका विभिन्न देशको वर्णन गरिएका पद्य कृति समेत लेखिएका पाइन्छन्। त्यस्तै नेपालीमा अनुवाद गरिएका कृति समेत पाइन्छन्" भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत्, ११३)। यसप्रकार यस कालमा विभिन्न लेखकका स्वतः स्फूर्त ढङ्गबाट वस्तुपरक प्रस्तुतिमा परकीय यात्रावर्णनका तुलनामा आत्मपरक पूर्णतः स्वकीय यात्रावृत्तान्त, यात्रागत वस्तुतथ्यमा आधारित धार्मिक विषय प्रसङ्गको वर्णन, संस्मरणात्मक, आत्मकथात्मक, शिकारकेन्द्री यात्रासित सम्बद्ध, तीर्थस्थलको चर्चा, विश्वयुद्धको चर्चासँग सम्बन्धित विषयवस्तु भएका कृतिहरू रचना भएको पाइन्छ। यसरी शेरसिंह रानाद्वारा लिखित 'मेरो

लन्दन राजतिलक यात्रा (वि.सं. १९७०) देखि भवानी भिक्षुको सिमलासम्म (वि.सं. १९९९) भन्दा अगाडिको कालावधिलाई नेपाली नियात्रासाहित्यको आरम्भकाल मानिन्छ ।

२.५.४ आधुनिक काल (वि.सं. १९९९ देखि वर्तमानसम्म)

नेपाली नियात्रासाहित्यको आरम्भकालपछिको समयलाई आधुनिक काल मानिन्छ । वेदव्यास उपाध्यायले “नेपालमा प्रेसको प्रवेश भएको छ दशक जति पछि हेमराज पाण्डेको ‘चन्द्रिका व्याकरण’ (वि.सं. १९६९), सोमनाथ सिग्दालको ‘मध्यचन्द्रिका’ (वि.सं. १९७६) र ‘लघुचन्द्रिका’ (वि.सं. १९९१), पारसमणि प्रधानको ‘सजिलो नेपाली व्याकरण’ (वि.सं. १९८९) र पुष्कर शमशेर राणाको ‘नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने’ (वि.सं. १९९१) जस्ता व्याकरण ग्रन्थहरूको प्रकाशन भयो । त्यसबाट नेपाली भाषाको तत्कालीन स्वरूपमा परिष्कार आउँदै गयो र त्यसको स्तरीकरण एवम् आधुनिकीकरण हुँदै गयो । नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति एवम् नेपाली भाषानुवाद परिषद् जस्ता संस्थाहरूको स्थापना पनि भयो । भारत तथा नेपालबाट विभिन्न पत्रपत्रिकाहरूको प्रकाशनको क्रम अघि बढ्दै गयो । त्यसै सिलसिलामा वि.सं. १९९१ सालमा ‘शारदा’ पत्रिकाको प्रकाशन आरम्भ भयो । यसले कृतिहरूको प्रकाशनको अवसर र सुविधामा विस्तार भयो । फलतः अन्य आधुनिक विधाको लेखनसँगै आधुनिक नेपाली यात्रासाहित्यको लेखनका निम्ति उत्साहजनक वातावरणको सिर्जना भयो र विधा सिद्धान्त र मान्यताप्रति सचेत नयाँ-नयाँ आधुनिक यात्रा लेखक देखापर्दै जान थाले” भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : १२७) । यसरी यस कालको नियात्रासाहित्यलाई अग्रगति प्रदान गर्नमा शारदा, गोरखापत्र, उदय, प्रगति, धरती, जुद्धोदय पब्लिक हाई स्कूल पत्रिका, नेपाली, रूपरेखा, रचना, हिमानी, मुकुट, रत्नश्री, भानु, आँखो, मोती, मधुपर्क, सम्भना, अभिव्यक्ति, बरगाछी, युगज्ञान साप्ताहिक, मिर्मिरे, संसार, पारिजात, गरिमा, बगर, उन्नयन आदि असङ्ख्य पत्रपत्रिका तथा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान, जगदम्बा प्रकाशन, साभा प्रकाशन जस्ता थुप्रै प्रकाशन संस्थाहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको छ । आधुनिक नियात्रासाहित्यलाई अध्ययनमा सहजताका लागि वेदव्यास उपाध्यायले भैं गरी तीन चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

क) प्रथम चरण (वि.सं. १९९९ देखि वि.सं. २००९ सम्म)

- ख) द्वितीय चरण (वि.सं. २०१० देखि वि.सं. २०२२ सम्म)
ग) तृतीय चरण (वि.सं. २०२३ देखि वर्तमानसम्म)

२.५.४.१ प्रथम चरण (वि.सं. १९९९ देखि वि.सं. २००९ सम्म)

आधुनिक कालको प्रथम चरणको महत्त्वपूर्ण रचनाको रूपमा भवानी भिक्षुको 'सिमलासम्म' (वि.सं. १९९९) लाई लिइन्छ। वेदव्यास उपाध्यायले "यस चरणका कृतिहरूमा भवानी भिक्षुका 'सिमलासम्म' (वि.सं. १९९९), 'मेरो काठमाडौं यात्रा' (वि.सं. २०११), 'दार्जीलिङ भ्रमणमा प्राप्त साहित्यिक अनुभव' (वि.सं. २०१२), रुद्रराज पाण्डेको 'गंडखार यात्रा !' (वि.सं. १९९९), उपेन्द्र पुरुष शर्माको 'मानसरोवर तथा कैलाशको वर्णन' (वि.सं. १९९९), केशवराज पिंडालीको 'त्रिशूलीको बाटो' (वि.सं. १९९९), फलेन्द्रविक्रम राणाका 'भेडावारी यात्राको एक झलक' (वि.सं. १९९९) र 'मेरो सर्लाही यात्रा' (वि.सं. २०००), हरिप्रसाद गोर्खा राईको 'मेरो डायरीको कैयौं पृष्ठ' (वि.सं. २००४), लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका 'गौरीशङ्कर यात्रा' (वि.सं. २०००), 'पहाडी जीवन' (वि.सं. २००२), 'मेरो पाल्पा तानसेनतर्फको यात्रा' (वि.सं. २०३९), भीमनिधि तिवारीको 'यात्राका तीन सम्झना' (वि.सं. २००४), धर्मराज थापाको 'यात्रीको यात्रा' (वि.सं. २००५), मुक्तिनाथको 'पोखराको बजार' (वि.सं. २००५), बाबुराम आचार्यको 'भगवान् पारसनाथ' (वि.सं. २००५), अज्ञात लेखकको 'मुक्तिनाथको यात्रा' (वि.सं. २००६), तेजबहादुर प्रसाईको 'रमाइलो यात्रा' (वि.सं. २००६), समुद्रदत्त कोइरालाको 'यताउतिबाट' (वि.सं. २००६), कुन्ता (कान्ता ?) ठाकुरको 'मेरो नेपाल भ्रमण' (वि.सं. २००९), लैनसिंह वाङ्देलेको 'डायरीको एक पृष्ठ' (वि.सं. २००९) आदि हुन्" भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : १२८-१२९)। यसप्रकार यस चरणमा पनि यात्रास्थलका वर्णन, यात्राको आनन्द, आख्यानात्मक संस्मरणात्मक प्रस्तुति, प्रकृतिप्रेम भएका कृति भेटिन्छन्। वेदव्यास उपाध्यायले "नेपाली यात्रासाहित्यको आधुनिक कालको प्रथम चरणका उपलब्ध उपर्युक्त कृतिहरूमध्ये भिक्षुको 'सिमलासम्म' देवकोटाको 'पहाडी जीवन' तथा तिवारीको 'यात्राका तीन सम्झना' विशेष उल्लेख्य छन्। यी मध्ये पनि भिक्षुको 'सिमलासम्म' यात्रासाहित्यिक दृष्टिले सर्वाधिक सफल छन्" भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : १३३)।

यसरी नेपाली नियात्रासाहित्यको आधुनिक कालको प्रथम चरणमा विभिन्न यात्रा लेखक भए तापनि सशक्त यात्रालेखकका रूपमा भवानी भिक्षु, लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा र

भीमनिधि तिवारी देखा परेका छन्। भिक्षुले आफूले देखेका, भोगेका वस्तु तथा तथ्यहरूलाई परिष्कृत कवितात्मक भाषाशैली, आख्यानात्मक-संस्मरणात्मक प्रस्तुति, कृत्रिमताप्रति विकर्षण, जीवनका शाश्वत मूल्य र मान्यताप्रति अगाध आस्था, प्राञ्जल र काव्यात्मक भाषाशैली, रसात्मक र रोचकता सिमलासम्म कृतिमा प्रस्तुत गरेका छन्। त्यसकारण यस कृतिलाई नेपाली नियात्रासाहित्यको आधुनिक स्वरूप प्राप्त प्रथम कृतिका रूपमा लिन सकिन्छ। यसरी नै देवकोटाले स्वच्छन्दतावादी धारा, मानवतावादी जीवनदृष्टि, अध्यात्ममूलक सौन्दर्यचेतना, प्रकृतिप्रेम, जातिप्रेम, राष्ट्रप्रेम, कृत्रिमतापूर्ण नागर सभ्यताप्रति वितृष्णा, सामाजिक जनजीवनप्रति अगाध अनुराग, समाजपरक चिन्तन र सुधारको आग्रह जस्ता गुणले 'पहाडी जीवन' लाई सशक्त बनाएका छन्। त्यस्तै तिवारीले पर्वतीय ग्राम्य स्थलहरूको कष्टसाध्य पदयात्रामा प्राप्त रोचक र रोमाञ्चक अनुभवहरूलाई सरल भाषा र संस्मरणात्मक शैलीमा निजात्मकताको आवरणका साथ 'यात्राका तीन सम्भना' मा प्रस्तुत गरेका छन्। यसरी भवानी भिक्षुको 'सिमलासम्म' (वि.सं. १९९९) देखि लैनसिंह वाङ्देलको 'डायरीको एक पृष्ठ' (वि.सं. २००९) सम्मको समयावधिलाई आधुनिक कालको प्रथम चरण मानिन्छ।

२.५.४.२ द्वितीय चरण (वि.सं. २०१० देखि २०२२ सम्म)

नेपाली नियात्रासाहित्यको आधुनिक कालको द्वितीय चरणको आरम्भ वि.सं. २०१० देखि नारायण बास्कोटाको सम्पादनमा काठमाडौँबाट प्रकाशित प्रगति द्वैमासिक पत्रिकाको वर्ष १ अङ्क ४ (वि.सं. २०१० कार्तिक-मङ्सिर) देखि क्रमशः वर्ष १ अङ्क ५, वर्ष ३ अङ्क १, पूर्णाङ्क १३ र वर्ष ३ अङ्क २ पूर्णाङ्क १४ मा गरी चारवटा अङ्कमा धारावाहिक रूपले प्रकाशित एवम् पछि वि.सं. २०१४ मा उही शीर्षकमा ग्रन्थाकार रूपले प्रकाशित लैनसिंह वाङ्देलको पत्रशैलीको यात्रा साहित्यिक कृति 'युरोपको चिठी' (वि.सं. २०१४) बाट भएको देखिन्छ। त्यसपछि प्रगति लगायत काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने 'शारदा', 'गोरखापत्र', 'धरती', 'हिमाली' आदि पत्रिकाहरूका साथै भारतको बनारसबाट प्रकाशित 'उदय', कालिम्पोङबाट प्रकाशित हुने 'भारती' र दार्जीलिङबाट प्रकाशित हुने 'दियालो' आदि पत्रपत्रिकाहरूमा विभिन्न लेखकका स्फुट रूपका अनेक यात्रासाहित्यिक कृतिहरूको प्रकाशन भएको पाइन्छ। यसरी नै वाङ्देल लगायतका अन्य कतिपय लेखकका अनेक ग्रन्थाकार कृति पनि प्रकाशित देखिन्छन्।

यस कालमा प्रकाशित कृतिहरूमा मनकुमारी थापाका 'मेरो स्कटल्याण्ड यात्रा' (भारती, वि.सं. २०१०) र 'प्यारीसको एक झलक' (भारती, वि.सं. २०११) मित्रदेव साहित्य भूषणका पुस्तकाकार कृतिहरू 'बराह यात्रा' (वि.सं. २०१०) र 'मेरो हवाई यात्रा' (वि.सं. २०१३) राधिका रायाको 'मेरो पहिलो समुद्र यात्रा' (भारती, वि.सं. २०११), दौलतविक्रम विष्टको 'वायुयानमा पैतालिस मिनेट' (प्रगति, वि.सं. २०११), डी.के. शाहीको 'हाम्रो गोसाईंकुण्ड यात्रा' (प्रगति, वि.सं. २०११), भवानी भिक्षुको 'मेरो काठमाडौं यात्रा' (शारदा, वि.सं. २०११), मधुमालती प्रधानको 'मेरो बनारस यात्रा' (भारती, वि.सं. २०१२), सुरेन्द्रराज शर्माको 'देश उँभोतिर' (गोरखापत्र, २०१२), मुरारीकृष्ण शर्माको पुस्तकाकार कृति 'पश्चिमी नेपालमा श्री ५ महेन्द्र' (वि.सं. २०१२), शङ्कर गार्गेयको 'बखुं तिती बखुं तिती' (शारदा, वि.सं. २०१३), मैत्रदेव पाठकको पुस्तकाकार कृति 'श्री ५ महेन्द्रको भारत भ्रमण' (वि.सं. २०१३), 'बालकृष्ण रूपावासीको 'सुडनामनेरको वास' (उदय, वि.सं. २०१३) सत्यमोहन जोशीको लोकसंस्कृतिको अन्वेषणमा केन्द्रित पुस्तकाकार कृति 'हाम्रो लोक संस्कृति' (वि.सं. २०१३) हेमचन्द्र भट्टाचार्यको 'लौ जाऊँ साँखू' (धरती, वि.सं. २०१४) रामजीप्रसाद शर्माका 'हाम्रो पूर्वी तराईको भ्रमण' (जुद्धोदय पब्लिक हाई स्कूल पत्रिका, वि.सं. २०१४) र 'हाम्रो भारत भ्रमण' (जुद्धोदय पब्लिक हाई स्कूल पत्रिका, वि.सं. २०१५-२०१६), हरिहर शास्त्रीको पुस्तकाकार कृति 'श्री ५ महेन्द्रको रुस भ्रमण' (वि.सं. २०१५), सिद्धिचरण श्रेष्ठको 'तामाङ्गिरी म फेरि आउनेछु' (शारदा, वि.सं. २०१६), धर्मराज थापाको पुस्तकाकार कृति 'मेरो नेपाल भ्रमण' (वि.सं. २०१६), रुद्रनाथ शर्माको 'डेढ महिना सिलाडमा' (उदय, वि.सं. २०१६), दुर्गाप्रसाद श्रेष्ठ 'उपेन्द्र' को 'प्रकृतिको काखमा दुई महिना' (उदय, वि.सं. २०१६), रमेश प्रसादको 'हाम्रो पश्चिम नेपालको भ्रमण' (जुद्धोदय पब्लिक हाई स्कूलको पत्रिका (वि.सं. २०१७), प्रेमराज शर्मा पौडेलको 'एउटा यात्रा' (नेपाली, वि.सं. २०१७), जितबहादुर मानन्धरको 'इलिफयान्टको गुफाभिन्न' (शारदा, वि.सं. २०१७), मदनसिंह मगरको पुस्तकाकार कृति 'श्री ५ महेन्द्रको पाकिस्तान यात्रा' (वि.सं. २०१८), ज्ञानरत्न तुलाधरको पुस्तकाकार कृति 'श्री ५ महेन्द्र चीनमा' वि.सं. २०१८), एन.बी. श्रेष्ठको 'ताजमहल' (उदय, वि.सं. २०१८), डोरबहादुर विष्टको 'थाकखोलाको यात्रा' (गोरखापत्र, वि.सं. २०१९), नरबहादुर थापाको 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी' (उदय, वि.सं. २०१९), विजयराज आचार्यको 'मूलबाटोको मेला' (जुद्धोदय पब्लिक हाई स्कूल पत्रिका, वि.सं. २०१९) मोहनमणि आ.दी.को 'राष्ट्रको सेवामा'

(नेपाली, वि.सं. २०१९), हर्कबहादुर गुरुङ 'लेखाली' का 'युरोपको एक भलक' (रूपरेखा वि.सं. २०१९), 'युरोपबाट फर्केर हेर्दा' (रूपरेखा, वि.सं. २०२०) र 'मेमसुनदेखि मनसलु' (मुकुट, वर्ष अनुल्लिखित), चूडानाथ भट्टरायको 'पन्ध्रदिने पर्यटन' (हिमानी, वि.सं. २०१९) हरिप्रसाद गोर्खा राईको 'सागर हेर्न पुगौं' (दियालो, वि.सं. २०२०) लैनसिंह वाङ्देलको पुस्तकाकारकृति 'स्पेनको सम्भना' (वि.सं. २०२०), देवरत्न धाख्वाको पुस्तकाकार कृति 'चीन : एक भलकमा' (वि.सं. २०२०), शिवराज उपाध्याय बरालको पुस्तकाकार कृति 'काशीयात्रा' (वि.सं. २०२०), पू.प्र. उर्फ पूर्णप्रसाद ढुङ्गेलको पुस्तकाकार कृति 'मेरो जुम्ला यात्रा' (वि.सं. २०२०), टीकाप्रसाद उपाध्यायका पुस्तकाकार कृति 'श्री ५ महेन्द्रको नारायणी यात्रा' (वि.सं. २०२०) र 'श्री ५ महेन्द्रको वाराणसी यात्रा' (वि.सं. २०२२), कृष्ण बम मल्लको 'इजरैलको सम्भना' (गोरखापत्र, वि.सं. २०२१), भैरव अर्यालको 'पाकिस्तानमा हाम्रा केही दिन' (गोरखापत्र, वि.सं. २०२१), सूर्यलालका 'सोभियत सङ्घमा १६ दिन' (गोरखापत्र, वि.सं. २०२१) र 'एकै दिनको कुरो' (गोरखापत्र, वि.सं. २०२१), पूर्ण प्रसाद शर्माको 'सल्लेरी बेसीको सम्भना' (रूपरेखा, वि.सं. २०२१), डिल्लीराम तिमसिनाको 'बद्री जाँदा' (रूपरेखा, वि.सं. २०२१), लोकराज बरालको 'ताजमहल एउटा घुँइचोभित्रको कथा' (रचना, वि.सं. २०२१), केदारमणि आ.दी. को पुस्तकाकार कृति 'बेलायत जाँदा' (वि.सं. २०२२) आदि रहेका छन् ।

वेदव्यास उपाध्यायले "सारांशतः आधुनिक नेपाली यात्रासाहित्यको द्वितीय चरणको आरम्भ (वि.सं. २०१०) मा लैनसिंह वाङ्देलको 'युरोपको चिठी'को धारावाहिक प्रकाशनबाट भएको देखिन्छ । यस चरणमा स्वदेशी र विदेशी उभय परिवेशकेन्द्री कृतिहरूको लेखन भएको पाइन्छ र विदेशी अन्तर्गत भारतका साथै समुद्रपारिका समेत परिवेशकेन्द्री यात्रासाहित्यिक कृतिहरूको सिर्जना भएको पाइन्छ । साथै कतिपय नारी यात्राकारहरूले पनि यस क्षेत्रमा कलम चलाएको पाइन्छ । त्यस्तै स्फुट कृति धेरै स्रष्टाहरूबाट लेखिएको पाइन्छ भने ग्रन्थाकार कृतिको लेखन केही सीमित स्रष्टाहरूबाट मात्र भएको पाइन्छ । यस चरणका विशेष उल्लेख्य स्रष्टाका रूपमा लैनसिंह वाङ्देल, धर्मराज थापा र केदारमणि आ.दी. देखिन्छन् र यसको प्रतिनिधित्व लैनसिंह वाङ्देलबाट भएको पाइन्छ" भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : १४०) ।

नेपाली नियात्रा साहित्यको द्वितीय चरणका नियात्राकारहरूमध्ये वाङ्देलले कला र कलाकारसम्बन्धी विषयमा संस्मरणात्मक शैलीमा सरल भाषामा, धर्मराज थापाले

यात्रावर्णन, चोखो नेपालीपनात्मक भाषाशैली, कवितात्मक सौन्दर्य, केदारमणि आ.दी. ले यात्रानुभव, विवरणात्मक, धार्मिक तथा पर्यटकीय सूचना-सम्प्रेषण तथा अन्य नियात्राकारका कृतिमा आत्मपरकता पाइए पनि निजात्मक रागको अभाव, स्वकीय यात्रा वर्णनात्मक, परकीय यात्रावर्णनात्मक जस्ता विशेषता पाइन्छन्। यसरी नेपाली नियात्रासाहित्यको विकास क्रममा प्रथम चरणको तुलनामा द्वितीय चरणलाई सिर्जनात्मक उर्वरताका दृष्टिले महत्त्वपूर्ण मान्न सकिन्छ।

२.५.४.३ तृतीय चरण (वि.सं. २०२३ देखि वर्तमानसम्म)

नेपाली नियात्रासाहित्यको आधुनिक कालको तृतीय चरणको आरम्भ तारानाथ शर्माको 'मेनाइ साँघुको मेला' रत्नश्री, द्वैमासिक साहित्यिक पत्रिकाको वर्ष ४ अङ्क ३ वि.सं. २०२३ मा प्रकाशित भए पछि मानिन्छ। शर्माको उक्त कृतिका बारेमा बालकृष्ण पोखरेलले "तानासर्मालाई उहाँको 'मेनाइ साँघुको मेला' ले नेपाली निबन्धको वर्तमान अवस्थाको चुचुरोसम्म पुऱ्याएको छ। खास गरी यात्रासाहित्यको क्षेत्रमा यस निबन्धले यौटा नौलो र अपूर्व पाटो जोडेको छ" भनेका छन् (पोखरेल, २०२४ : ६३)। यसै सन्दर्भमा पोखरेलले नै "नेपाली यात्रासाहित्यका क्षेत्रमा तारानाथ शर्माको आगमन युगान्तकारी घटनाका रूपमा देखिन्छ किनभने उनको आगमनपूर्वसम्म प्रायः यात्राको वस्तुपरक वर्णनमा मात्र सीमित रहेको नेपाली यात्रासाहित्य शर्माको आगमनपछि उनको लेखनीबाट आत्मपरक धारामा प्रवाहित हुन पुगेको पाइन्छ। यसरी लेखकीय निजात्मक राग, अनुभूति, चिन्तन र संवेदनासमन्वित यात्रासाहित्यिक लेखन परम्पराको प्रवर्तन शर्माबाट भएको पाइन्छ" भनेका छन् (शर्मा, २०३४ : ख, घ)। यसै प्रसङ्गमा वेदव्यास उपाध्यायले "यस चरणमा नेपाली यात्रासाहित्य शिल्पगत, भावगत र विषयगत सबै दृष्टिले बहुआयामिक भएको पाइन्छ। साथै सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुवै दृष्टिले यो विशेष रूपले उर्वर रहेको पाइन्छ तथा विविध उद्देश्यले प्रेरित भएर स्वदेश र विदेशका विभिन्न भागका यात्रामा प्रवृत्त असङ्ख्य लेखकका लेखनीबाट स्फुट र ग्रन्थाकार असङ्ख्य यात्रासाहित्यिक कृतिहरूको सिर्जन भएको पाइन्छ" भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : १४१)।

यस चरणमा नेपालको राजधानी काठमाडौँबाट प्रकाशित हुने गोरखापत्र, नेपाली रूपरेखा, रचना, रत्नश्री, मुकुट, मधुपर्क, अभिव्यक्ति, मिमिरे, गरिमा, बगर, उन्नयन, आदि दैनिक, मासिक, द्वैमासिक र त्रैमासिक पत्रपत्रिकाहरूका साथै राजधानी बाहिरका पूर्वदेखि पश्चिमसम्मका विभिन्न स्थानबाट प्रकाशित हुने आँखो, मोती, युगज्ञान, सम्भना, बरगाछी, लालुपाते आदि अनेक पत्रपत्रिकाहरूमा असङ्ख्य स्फुट कृतिहरूको प्रकाशन तथा विभिन्न ग्रन्थाकार कृतिहरूको समेत धारावाहिक रूपमा प्रकाशित भएको देखिन्छ। त्यसरी नै साभ्ना प्रकाशन, पुरानो ने.रा.प्र.प्र. हालको नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान लगायतका प्रकाशन संस्थाहरूबाट र कतिपय निजी प्रकाशन संस्थाहरूबाट विभिन्न यात्राकारहरूका कृतिहरू प्रकाशित भएका देखिन्छन्।

यस चरणमा प्रकाशित नियत्रात्मक कृतिहरूमा केदारमणि आ.दी. का 'बद्री केदारयात्रा तीस वर्ष अघिको' (वि.सं. २०२३), 'चारधामको यात्रा' (वि.सं. २०२५), 'यताउताका कुरा' (वि.सं. २०२५), 'एक फन्को' (वि.सं. २०२५), 'हिउँदमा बेलायत' (वि.सं. २०२७), 'यतै वरिपरि' (वि.सं. २०३९), 'तीनतिर' (वि.सं. २०३९), 'यात्राका कुरा' (वि.सं. २०३९), 'रतनकोशीन जाँदा' (वि.सं. २०३३), 'यात्रा समुच्चय' (वि.सं. २०४०), तारानाथ शर्माका 'जमर्काहरू' (वि.सं. २०२५), 'बेलायततिर बरालिँदा' (वि.सं. २०२६), 'जीवनका छाल' (वि.सं. २०३०), 'पाताल प्रवास' (वि.सं. २०४२), 'आँसु छचल्किँदै जान्छ' (वि.सं. २०५६), 'नसुनिएका ध्वनि' (वि.सं. २०६९) र 'चरी भरर' (वि.सं. २०६५), विश्वनाथ ढकालको 'डोल्पाली सेरोफेरो' (वि.सं. २०२५), मातृकाप्रसाद कोइरालाको 'मेरो आसाम यात्रा' (वि.सं. २०२५), डिल्लीराम तिमसिनाको 'बनारसको चिठी' (वि.सं. २०२५), पूर्णप्रकाश नेपाल 'यात्रीका मेरो मुक्तिनाथ यात्रा' (वि.सं. २०२६), 'सेतीको नालीबेली' (वि.सं. २०३४), 'काशीपुरी परिदर्शन' (वि.सं. २०३६) 'बदलिँदो घामछाया' (वि.सं. २०३७), 'नियत्राको नौलो सुसेली' (वि.सं. २०३९) र 'राराको सौराई' (वि.सं. २०५७), देवीचन्द्र श्रेष्ठका 'काठमाडौँबाहिर' (वि.सं. २०२८), 'हुम्ला बोल्छ मानसरोवरमा' (वि.सं. २०३७) र 'घामपानीको छापबिदो' (वि.सं. २०४५), ज्यानबहादुर नेवाको 'चीन भ्रमण' (वि.सं. २०३०), जनकलाल शर्माको 'कौतुकमय डोल्पो' (वि.सं. २०३९), धर्मराज थापाका 'मेरो नेपाल भ्रमण' (वि.सं. २०३२), 'गण्डकीको सुसेली' (वि.सं. २०३४), 'चितवन दर्पण' (वि.सं. २०३६), 'तनहुँ फूलबारी' (वि.सं. २०३६), 'लोकसंस्कृतिको घेरामा लमजुङ' (वि.सं. २०३९)

र 'सगरमाथाको सेरोफेरो' (वि.सं. २०४४), यादव खरेलको 'समुद्र-पारी' (वि.सं. २०३२), योगी नरहरिनाथको 'हाम्रो देश दर्शन' (वि.सं. २०३२), सूर्य बहादुर सेन ओलीका 'देश दर्शन भाग १' (वि.सं. २०३३), 'देश दर्शन भाग २' (वि.सं. २०४०), 'गौचरनदेखि गौपूजासम्म' (वि.सं. २०५२), 'आफ्नै खोजका सन्दर्भहरू' (वि.सं. २०५५) 'देशभक्तहरूको भूमि इजरायलमा केही दिन' (वि.सं. २०५९) र 'अविस्मरणीय जुम्ला' (वि.सं. २०५९), सलोन कार्थकद्वारा सम्पादित 'समुद्रवारि समुद्रपारि' (वि.सं. २०३३), रमेश विकलका 'सातसूर्य एक फन्को' (वि.सं. २०३४) र 'निलगिरिको छायामा' (वि.सं. २०५०) नारदमणि पौडेलका 'मेरो यात्रा संस्मरण' (वि.सं. २०३४) र 'नियात्राका नवीनतम थुङ्गाहरू' (वि.सं. २०५९) दिलबहादुर नेवाको 'यात्रासङ्कलन : महाराष्ट्र' (वि.सं. २०३४), चूडामणि रेग्मीद्वारा सम्पादित 'गम्दा (घुम्दा?) फिर्दा' (वि.सं. २०३४), धर्मालोक महास्थविरद्वारा लिखित र नानीमाया मानन्धरद्वारा अनूदित 'महाचीन यात्रा' (वि.सं. २०३५), काजी रोसनको 'मानसरोवरमा डुबुल्की मार्दा' (वि.सं. २०३५), भिक्षु अमृतानन्दको 'जापान भ्रमणको डायरी' (वि.सं. २०३५), भक्तकृष्ण नकर्मको 'आफ्नो देशयात्रा मेची खण्ड' (वि.सं. २०३६), रुद्रबहादुर खत्रीको 'मेरो भोट दोसाँधीको अनुभव' (वि.सं. २०३७), घनश्याम राजकर्णिकारका 'विदेशको यात्रा स्वदेशको सम्झना' (वि.सं. २०३७), 'देश प्रदेशको भ्रमण : केही संस्मरण' (वि.सं. २०४३), 'केही चिन्तन : केही मन्थन' (वि.सं. २०४५) र 'बौद्ध तीर्थ यात्रा नालन्दादेखि लुम्बिनीसम्म' (वि.सं. २०६०), बद्री पोखरेलको 'दश पोकाभित्रका पन्ध्र अँजुली' (वि.सं. २०३८), कमल दीक्षितका 'उखान मिलेन' (वि.सं. २०३७), 'नूनको खोजीमा' (वि.सं. २०४२), र 'महाचिन' (वि.सं. २०५५), कुमार घिसिङको 'दूनघाटी नालापानी' (वि.सं. २०३८), घटराज भट्टराईका 'डोल्पाकी छोटी' (वि.सं. २०३९), 'गोसाइँकुण्ड' (वि.सं. २०४६), 'भानु यात्राका आठ दिन' (वि.सं. २०५४) र 'तीन धाम यात्रा' (वि.सं. २०६५) महेश्वर रायका 'काली सेतीका छालहरू' (वि.सं. २०४०) र 'पिरामिडको देशमा' (वि.सं. २०४७), पद्मराज जोशीको 'वर्तमान नेपाल यात्रा : एक परिचय' (वि.सं. २०४०), रञ्जुश्री पराजुलीको 'विदेशमा बिताएको केही वर्ष' (वि.सं. २०४१), मदनमणि दीक्षितको 'बर्लिन डायरीको पाना' (वि.सं. २०४१), राममणि आ.दी.को 'अक्षरपछि अक्षर' (वि.सं. २०४१), देवीप्रसाद वनवासीको 'मुलुकभित्रै भौतारिँदा' (वि.सं. २०४२), श्रीकृष्ण गौतमका 'अल्छीका पाइला' (वि.सं. २०४२), 'तस्मात् चरैवेति' (वि.सं. २०४५), 'घुम्टोभित्रको सयरङ्गी अनुहार हुम्ला' (वि.सं. २०४६) र 'माल्दिभ्सको प्रेमकथा र

अन्य यात्राहरू' (वि.सं. २०६३), भूपहरि पौडेलको 'थलैथलाका पाटाहरू' (वि.सं. २०४३), शान्ति छेत्रीको 'अरबसागरको सूर्यास्त' (वि.सं. २०४६) मञ्जुलका 'सम्भनाका पाइलाहरू' (वि.सं. २०४४) र 'जाने होइन दाइ आलापोट ?' (वि.सं. २०४७), गङ्गाप्रसाद उप्रेतीका 'स्मृतिको छालमा इटाली' (वि.सं. २०४४) र 'तिब्बतमा दश दिन' (वि.सं. २०६४), मौदगल्यको 'चीन भ्रमणका चार हप्ता' (वि.सं. २०४४), मोहन सिटौलाको 'परिभ्रमण' (वि.सं. २०४४), 'नैयर नदीको 'आश्चर्यमय उपत्यका' (वि.सं. २०४४), विजय चालिसेका 'अप्रिलको बेलायत', 'हिमाली आँखा' (वि.सं. २०४५) र 'मनका तुलिकामा स्मृतिका विम्बहरू' (वि.सं. २०६३), 'निर्मोही' व्यासका 'नौ पाइला' (वि.सं. २०४६), 'ठोरीको एल्बम' (वि.सं. २०४८), 'भलभली आँखामा' (वि.सं. २०५१) र 'सेरोफेरो सबै मेरो' (वि.सं. २०६१), भीष्म उप्रेतीका 'यात्राका केही थुँगा फूल' (वि.सं. २०४६), 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' (वि.सं. २०५५), 'लहरलहरका अक्षरहरू' (वि.सं. २०५८), 'तेहरान डायरीको एक साता' (वि.सं. २०६३), 'घर फर्कने दिन' (वि.सं. २०६६) र 'एक पटक टोकियो' (वि.सं. २०६९), नरेन्द्रराज पौडेलका 'छुडुडको जङ्गलमा हराउँदा' (वि.सं. २०४७) र 'एलो सी माथिको साँभ' (वि.सं. २०६०), तेजप्रकाश श्रेष्ठका 'पाइलाका डोबहरू' (वि.सं. २०४८), 'दौडाहा : घुमाउरा बाटाहरूमा' (वि.सं. २०५७) र 'साङ्गिला पछ्याउँदै' (वि.सं. २०६२), सुनिल पौड्यालको 'बेलायत यात्रा कल्पना र यथार्थ' (वि.सं. २०४८), सत्य मोहन जोशीको 'न्युजिल्याण्डमा पहिलो नेपाली' (वि.सं. २०४९), सुधा त्रिपाठीका 'बादल, धर्ती र आस्थाहरू' (वि.सं. २०५०) र 'जीवन सूत्र र स्वप्नाभाष' (वि.सं. २०५४), प्रकाश ए. राजका 'एउटा यात्रा लेखकका कथा' (वि.सं. २०५०) र 'केही खोजेको केही देखेको' (वि.सं. २०५८), कुलचन्द्र कोइरालाको 'यात्रा लामाबगरको' (वि.सं. २०५०), ईश्वर मानन्धरको 'लण्डनदेखि बर्दीनाथसम्म' (वि.सं. २०५२), जय छाडछाका 'कङ्गारुको देशदेखि आइफल टावरसम्म' (वि.सं. २०५२), 'चाँप फुल्ने पहाडमुन्तिर' (वि.सं. २०५४), 'बादल रुँदाको जुरिच' (वि.सं. २०५९) र 'विब्ल्याँटो आकाशको धरातलतिर' (वि.सं. २०६४), गोविन्द गिरी प्रेरणाका 'फेरो' (वि.सं. २०५२), 'टिष्टाको किनारै किनार' (वि.सं. २०५५) र 'गुड बाई अमेरिका !' (वि.सं. २०६२), सागर शर्माको 'देवघाट धाम' (वि.सं. २०५३), अनिल पौडेलको 'काठमाडौँदेखि सिक्किमसम्म' (वि.सं. २०५३), केशवप्रसाद उपाध्यायको 'प्रशान्ति निलयममा तीन दिन' (वि.सं. २०५४), राजेन्द्र सुवेदीको 'मेरो यात्रा मेरै परिवेशभित्र' (वि.सं. २०५४), देवीप्रसाद सुवेदीको 'मेरो दैनिकीका पानामा चीन' (वि.सं. २०५५), नन्दु

उप्रेतीको 'फेवादेखि विवासम्म' (वि.सं. २०५६), चूडामणि रेग्मीको 'घुमेको कुरा' (वि.सं. २०५६), मुक्तिनाथ शर्मा नेउपानेका 'काठमाडौँदेखि लण्डनसम्म' (वि.सं. २०५७), 'बेलायततिरका भ्रमणहरू' (वि.सं. २०६२) र 'तीर्थाटन' (वि.सं. २०६४), रोहितको 'कोरिया भ्रमण' (वि.सं. २०५७), लैनसिंह वाइडेलको 'रोमको एउटा फूल र प्यारिसको एउटा काँडा' (वि.सं. २०५७), बुलु मुकारुडको 'जापानको चक्कर' (वि.सं. २०५७), सलोन कार्थकको 'पदयात्रा गाउँको फन्को विदेशको' (वि.सं. २०५७), रामप्रसाद अधिकारीको 'मेची काली' (वि.सं. २०५८), अच्युत खनालको 'स्मृति बिम्ब' (वि.सं. २०५८), राम पराजुलीको 'स्मृतिका क्षणहरू' (वि.सं. २०५८), ध.च. गोतामेको 'तीन बास' (वि.सं. २०५८), ज्ञानेन्द्र विवशका 'राराकी अप्सरा' (वि.सं. २०५८) र 'प्रणय र पाइला' (वि.सं. २०६१), विश्वम्भर चञ्चलका 'क्षितिजदेखि क्षितिजसम्म' (वि.सं. २०५८) र 'वारिदेखि पारिसम्म' (वि.सं. २०६२), रामप्रसाद पन्तका 'जापान भ्रमणका केही सम्झनाहरू' (वि.सं. २०५८), 'यात्रा र अनुभूति' (वि.सं. २०६०), 'पेट्रोनास टावरको सेरोफेरो' (वि.सं. २०६३) 'बाह्र सूर्य : सोह्र फन्को' (वि.सं. २०६५) र 'पर्यन्त देश' (वि.सं. २०६६), विनय रावलको 'ठुल्दिदीको देश' (वि.सं. २०५८), पोषरमण चापागाईका 'पश्चिम अस्ट्रेलियाको यात्रा संस्मरण सेरोफेरो पर्थको' (वि.सं. २०५८), 'गोसाइँकुण्डदेखि चैनैसम्म' (वि.सं. २०६०), 'मौन चुल्ठो' (वि.सं. २०६४) र 'पुष्प प्रकम्प' (वि.सं. २०६८), कृष्णप्रसाद बस्यालको 'आफ्नै यात्रा आफ्नै अनुभूति' (वि.सं. २०५९), तुलसी भट्टराईको 'यात्रामा बटुलिएका फूल' (वि.सं. २०५९), पुण्यप्रसाद खरेलको 'घुमीफिरी रुम्जैटार' (वि.सं. २०५९), सुकुम शर्माको 'कोम्रोड खोला बाँचे भेट होला' (वि.सं. २०५९), पृथ्वीबहादुर सिंहको 'डेनमार्क भ्रमणको डायरी' (वि.सं. २०५९), अनुकृतिकाको 'मेरो ज्याम्बोरी यात्रा' (वि.सं. २०५९), गोपी मैनालीको 'आँखाभरि रमिता मनभरि वेदना' (वि.सं. २०५९), गोविन्दराज भट्टराईका 'एकलै एकलै' (वि.सं. २०६०), 'सङ्गै बसौँ यो रात' (वि.सं. २०६४) र गोधूलिका 'दश पाइला' (वि.सं. २०६५), नरेन्द्रराज प्रसादका 'ठाँगे उक्लेपछि' (वि.सं. २०६०) र 'रेलको रमाइलो' (वि.सं. २०६१), श्रीओम श्रेष्ठ, 'रोदन' का 'समुद्रपारि समुद्रवारि' (वि.सं. २०६०) र 'नबिसने दिनहरू' (वि.सं. २०६२), इल्या भट्टराईका 'लफबराको वरिपरि' (वि.सं. २०६१) र 'युरोप नौलो परिवेश' (वि.सं. २०६५), गोविन्द वर्तमानको 'सोह्र साँझहरू' (वि.सं. २०६१), चन्द्रप्रसाद भट्टराईको 'प्रशान्तका छालहरूमा मेरो नेपाल' (वि.सं. २०६१), चन्द्रकान्त आचार्यको 'सम्झनाको क्षितिजबाट' (वि.सं. २०६१), कृष्ण प्रधानको 'हनोइदेखि

हो-ची-मिन्ह सिटीसम्म’ (वि.सं. २०६१) प्रदीप नेपालको ‘अमेरिकी वास : मातृभूमिको सम्झना’ (वि.सं. २०६१), प्रतीक ढकालका ‘हिमालपारि पुगेपछि’ (वि.सं. २०६१), ‘सेती पनि काली पनि’ (वि.सं. २०६३) र ‘सगरमाथाको आधारशिविरबाट’ (वि.सं. २०६३), विष्णुबहादुर सिंहको ‘स्मृतिको छालहरू’ (वि.सं. २०६२), युवराज नयाँघरेको ‘अनाम पहाडमा फनफनी’ (वि.सं. २०६२), कृष्ण बानियाँको ‘केही अनुभव : केही अनुभूति’ (वि.सं. २०६३), रमेशमोहन अधिकारीको ‘सम्झनाको सेरोफेरो’ (वि.सं. २०६३), हेमराज पहारीको ‘उत्तरी गोलार्द्धको एक फन्को’ (वि.सं. २०६३), ध्रुवचन्द्र गौतमका ‘घडीहरूको देशमा समय खोज्दै’ (वि.सं. २०६३) र ‘जर्मनी नयाँ आँगनमा पाइला टेक्दा’ (वि.सं. ?), शारदा अधिकारीको ‘जीवन जे जसरी पनि बग्दो रहेछ’ (वि.सं. २०६३), राजेन्द्रप्रसाद अर्यालको ‘फ्रान्सको भ्रमण मेरा संस्मरण’ (वि.सं. २०६३), रामशरण शर्मा अर्यालको ‘अल्बर्टा यात्रा मेरो केही अनुभूति’ (वि.सं. २०६३), गोपीकृष्ण शर्माको ‘मेरो अमेरिका यात्रा’ (वि.सं. २०६३), कलाधर काफ्लेका ‘बेलायततिरका तीस पाइला’ (वि.सं. २०६३), ‘मेरो स्वदेश भ्रमण’ (वि.सं. २०६५) र ‘पहिलेका भ्रमण अहिलेका संस्मरण’ (वि.सं. २०६६), नारायणदत्त शास्त्रीको, ‘अमेरिका यात्रा र अनुभूति’ (वि.सं. २०६४), ईशान गौतमको ‘मायालु बतास अनि रङहरू’ (वि.सं. २०६५), केदारनाथ खनालको ‘यात्राका स्पन्दनहरू’ (वि.सं. २०६५), बिन्दु कोइरालाको ‘उक्लीभञ्ज्याङमा पुग्दा’ (वि.सं. २०६४), दामोदर पुडासैनी ‘किशोर’ को ‘यात्राका प्रेमिल तरङ्गहरू’ (वि.सं. २०६५), रह शर्माको ‘पहाडको फेदीको पाहुनाघर’ (वि.सं. २०६५), कृष्ण प्रसाईको ‘अनुभूतिका छालहरू’ (वि.सं. २०६५), मोहन दुवालका ‘चीनको बाटो हुँदै उत्तर कोरियाको भ्रमण’ (वि.सं. २०६५) र ‘सिक्किम पुग्दाका कुराहरू’ (वि.सं. २०६६), नगेन्द्रको ‘कथा क्यानडा’ (वि.सं. २०६६), हरिहर खनालको ‘चीनको डायरी’ (वि.सं. २०६६), रवीन्द्र समीरको ‘ग्रेटवालको ग्रेट अनुभूति’ (वि.सं. २०६६), पूर्णप्रसाद अधिकारीको ‘अविस्मृत अभिव्यञ्जना’ (वि.सं. २०६६), राम विनयको ‘टापुमा तैरिँदा’ (वि.सं. २०६६), उपमा आचार्यको ‘स्मृतिको सङ्घारभिन्न अमेरिका’ (वि.सं. २०६६) र जगदीश प्रसाद शर्माको ‘अमेरिकामा महिना दिन’ (वि.सं. २०६७), हरिप्रसाद भण्डारीको ‘कुनमिनको सेरोफेरो’ (वि.सं. २०६९) आदि रहेका छन् ।

नेपाली नियात्रासाहित्यको आधुनिक कालको तृतीय चरणमा नियात्रासाहित्यले शिल्पगत, भावगत र विषयगत सबै दृष्टिले बहुआयामिकता प्राप्त गरेको छ । नियात्रासाहित्यले यस चरणमा सङ्ख्यात्मक र गुणात्मक दुबै हिसाबले सम्पन्नता प्राप्त

गरेको छ । यसप्रकार यस चरणमा स्वदेश र परदेशका विभिन्न भागका यात्रामा प्रवृत्त असङ्ख्य लेखकका ग्रन्थाकार र स्फुट रूपमा यात्रासाहित्यिक कृतिहरूको सिर्जना भएको पाइन्छ । यस चरणमा प्रकाशित ग्रन्थाकार नियत्रात्मक कृतिहरूका नाम, लेखक र प्रकाशन वर्ष सम्भव भएसम्म प्रस्तुत गरिएको छ भने स्फुट रूपमा प्रकाशित लेखकका कृतिहरू असङ्ख्य भएकाले यस अध्ययनमा सम्भव नभएकाले प्रस्तुत गरिएको छैन ।

यसप्रकार यस चरणमा रचना गरिएका स्वदेशी र विदेशी परिवेशका अनि विदेशीमा पनि समुद्रवारि र समुद्रपारि अथवा पूर्वीय एवम् पाश्चात्य असङ्ख्य देशहरूका परिवेश, भूगोल, प्रकृति, इतिहास, समाज, सभ्यता, संस्कृति एवम् जनजीवन, रहनसहन, कला समावेश भएका साथै तिनका अनेक आरोह अवरोह जस्ता विविध पक्षहरू समावेश भएका राष्ट्रवादी, मानवतावादी स्वर भएका प्राकृतिक, सामाजिक सांस्कृतिक, शैक्षिक, साहित्यिक, पुरातात्विक, भाषिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक, प्राविधिक, अन्वेषणमूलक आदि विविध विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित नियत्रात्मक साहित्यिक कृतिहरू प्रशस्त मात्रामा प्रकाशित भएका छन् । यस चरणका मूलभूत प्रवृत्तिका बारेमा वेदव्यास उपाध्यायले “स्वच्छन्दता, निजात्मकता, स्थान, वस्तु र नवीन प्राप्तिको सम्प्रेषण, क्रान्तिकारिता, यथार्थता, सामाजिक र आर्थिक चित्रण, जाति, संस्कृति र राष्ट्रप्रेम, प्रकृति चित्रण, धार्मिक, सांस्कृतिक तथा पुरातात्विक महत्त्वका वस्तु र तिनका मूल्यको खोजी, पर्यटकीय सूचना सम्प्रेषण र सुधारवादी विचार आदि देखिन्छन् र ती मध्ये कतिपय प्रवृत्ति भिन्न-भिन्न स्रष्टामा वैयक्तिक रूपले र कतिपय स्रष्टामा समष्टिगत रूपले न्यूनाधिक मात्रामा विद्यमान देखिन्छन्” भनेका छन् (उपाध्याय, पूर्ववत् : १४२) । यसरी यस चरणमा सिर्जना भएका नियत्राहहरूमा विविध विषयगत व्याप्ति, स्वदेशी तथा विदेशी विविध यथार्थ पक्षको अङ्कन, सोद्देश्यमूलक, स्वच्छन्द भ्रमणमूलक र मिश्रित प्रकारका धारामा प्रवाहित आख्यानात्मक, संस्मरणात्मक, निबन्धात्मक, दैनिक्यात्मक, पत्रात्मक, वर्णनात्मक, विवरणात्मक आदि शैलीमा लिखित वस्तुपरक र आत्मपरक धारामा देखिए तापनि वस्तुपरक लेखनका तुलनामा निजात्मक रागसमन्वित लेखनले महत्त्व र लोकप्रियता प्राप्त गर्दै कवितात्मक र गद्यात्मक दुबै प्रकारका भाषाको प्रयोग भएको पाइन्छ । समग्रमा नेपाली नियत्रासाहित्यको परिमाणात्मक र गुणात्मक दुबै दृष्टिले विकास भएको

पाइन्छ । वर्तमानमा पनि नियान्त्रा साहित्य माथि प्रस्तुत गरिएका विविध धारा, उपधारा र प्रवृत्तिहरूलाई आत्मसात् गर्दै नवनव शैली शिल्पको आविष्कार र अवलम्बन गर्दै उत्तरोत्तर प्रगतितर्फ अघि बढिरहेको छ । यसप्रकार सङ्ख्यात्मक तथा गुणात्मक दुवै दृष्टिले विकसित यस चरणलाई नेपाली नियान्त्रासाहित्यको निकै विकसित चरणका रूपमा लिइन्छ ।

२.६ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा यान्त्रासाहित्यको सिद्धान्तसम्बन्धी अध्ययन प्रस्तुत गरिएको छ । त्यसअन्तर्गत नियान्त्राको परिचय, स्वरूप र परिभाषासम्बन्धी विद्वान्हरूका मत दिई नेपाली साहित्यमा नियान्त्राको स्थान पहिचान गरिएको छ । नियान्त्राका निकटवर्ती उपविधा र नेपाली नियान्त्राको विकासक्रम तथा नेपाली साहित्यमा लिखित तथा प्रकाशित नियान्त्राकारका नियान्त्रात्मक कृतिहरूको विवरण प्रस्तुत गरी साहित्यका अन्य विधा कथा, कविता, निबन्ध उपन्यास जस्तै यसको पनि विशिष्ट पहिचान छ भन्ने कुरा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तेस्रो परिच्छेद

नियात्राकार भीष्म उप्रेती र उनका नियात्राहरू

३.१. नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको सामान्य परिचय

३.१.१. जन्म, नामाकरण, शिक्षा तथा पारिवारिक वातावरण

पुर्ख्यौली घर ताप्लेजुङ भएका भीष्म उप्रेतीका हजुरबुवाहरू भारतको जलपाइगुडी हुँदै भ्रपा जिल्लामा आएर स्थायी बसोवास गरेका थिए । वि.सं. २०१४ सालमा भ्रपा जिल्लामा आई जग्गा किनेर घर बनाएपछि उनीहरूको स्थायी ठेगाना भ्रपा जिल्लाको शनिश्चरे गाउँ विकास समितिको कालीस्थानको चुथाई 'ख' मा भएको थियो । भीष्म उप्रेतीका हजुरबुवा किसान थिए भने पिता शिक्षक पेशाबाट वि.सं. २०६२ सालमा कालीस्थान मा.वि. बाट निवृत्त भई आफ्नै घर भ्रपामा बसेका छन् । उनकी आमा भने सामान्य गृहिणी हुन् । भीष्म उप्रेतीका चारजना दाजुभाइमध्ये उनी जेठा हुन् । आर्थिक हिसाबले उनी मध्यम वर्गीय परिवारमा जन्मेका थिए ।

भीष्म उप्रेतीको जन्म वि.सं २०२४ साल माघ १३ गते (तदनुरूप इ.सं. १९६८ जनवरी १७) पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको भ्रपा जिल्लाको शनिश्चरे गाउँ विकास समितिको वडा नं. ३ कालीस्थान चुथाई 'ख' भन्ने गाउँमा पिता भक्तिप्रसाद उप्रेती र माता कृष्णदेवी उप्रेतीका जेष्ठ रत्नका रूपमा भएको हो ।

भीष्म उप्रेतीको बाल्यकाल भ्रपा जिल्लाको शनिश्चरेको सेरोफेरोमै बितेको थियो । उनी परिवारमा अत्यन्तै प्रिय थिए । साथी भाइहरूका बीचमा पनि उनी अत्यन्तै मिलनसार र सर्वप्रिय थिए । बुबा शिक्षक भएकाले उनको बाल्यकाल सुखमय वातावरणमा नै बितेको थियो । बाल्यकालीन सामान्य खर्चमा उनलाई कुनै अभाव बेहोर्नु परेको थिएन । उप्रेती दाजुभाइहरू सबै माहुरीको गोलो जस्तै एकै स्थानमा बसेकाले उनका उमेरका साथीभाइहरूको कुनै कमी थिएन । पढाइमा उनी कुशाग्रबुद्धिका भएकाले धेरै साथीभाइहरू उनको सङ्गत गर्न आउँथे । गाउँमा बसेर खेतीपाती गरेपछि बिहान बेलुका भैंसी चराउने, बाखा खोरबाट निकाल्ने र खोरमा हुल्ने, घाँस काट्ने, मकै बारीमा मकै

खान आउने सुगा धपाउने र कामको चाप धेरै भएका बेला भान्छामा गएर दालभात पकाएर आफ्नो परिवारलाई सघाउँथे । ग्रामीण परिवेशमा हुर्किएकाले ग्रामीण परिवेशानुसारका सामान्य कार्यहरू गर्दै उनको बाल्यकाल आनन्दित र रमणीय तरिकाले नै बितेको पाइन्छ ।

भीष्म उप्रेतीको बाल्यकाल कालीस्थानमा नै बितेकाले घरबाट १५ मिनेटको दुरीमा रहेको 'कालीस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालय'बाट कक्षा सातसम्मको र त्यसपछिको शिक्षा घरबाट करिब एक घण्टाको दुरीमा रहेको 'शनिश्चरे माध्यमिक विद्यालय'बाट हाँसिल गरेका थिए । उनी वि.सं. २०४१ सालमा एस.एल.सी. प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भएका थिए । ग्रामीण परिवेशमा तत्कालीन समयमा एस.एल.सी. परीक्षामा प्रथम श्रेणीमा पास हुनु भनेको अत्यन्तै गौरवको विषय भएकाले गाउँमा उनको निकै चर्चा गरिएको थियो । एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरे पश्चात् वि.सं. २०४२ सालमा उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि काठमाडौँ आएका थिए । आफ्नो बुबाको इच्छा उनलाई दार्जीलिङ पढाउने हुँदाहुँदै पनि उनले 'जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी' भन्ने उक्तिलाई मनन गरेर काठमाडौँमा पढ्ने जिद्दि गरेर आएका थिए ।

उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि राजधानी आइपुगेका उप्रेतीले यहाँका धेरै सुविधा सम्पन्न क्याम्पसहरूमध्ये पाटन संयुक्त क्याम्पसलाई रोजे । विज्ञान विषयमा प्रविणता प्रमाण पत्र तह वि.सं. २०४५ सालमा पाटन संयुक्त क्याम्पसबाट उत्तीर्ण गरे । त्यसपछि साहित्यमा विशेष रुचि राख्ने उप्रेतीले आर्थिक सम्पन्नता पर्याप्त नभएको कारणले अध्ययन र जागिर सँगसँगै अगाडि बढाएका हुन् । वि.सं. २०४५ साल जेठ ३ गते नेपाल राष्ट्र बैंकको सेवामा प्रवेश गरी विज्ञान विषयलाई चटककै माया मारेर कला विषयलाई रोजी वि.सं. २०४८ सालमा र वि.सं. २०४९ सालमा रत्नराज्यलक्ष्मी क्याम्पसबाट मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय र शिक्षा शास्त्र सङ्कायमा क्रमशः नेपाली, अर्थशास्त्र र इतिहास विषयमा स्नातक तह उत्तीर्ण गरेका थिए । यसपछि वि.सं. २०५३ सालमा त्रि.वि. कीर्तिपुरबाट अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेका थिए । यसपछि पनि उनले अध्ययनलाई निरन्तरता दिँदै नेपाली विषयमा त्रि.वि. ने.के.वि. कीर्तिपुरबाट वि.सं. २०५४ सालमा स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण गरेका थिए । उनले अध्ययन र पेसालाई सँगसँगै अगाडि बढाएका थिए । पेसाको कुरा गर्दा उनी नेपाल राष्ट्र बैंकका कर्मचारी थिए । उनी कार्यरत संस्थाले सन् १९९९ मा छात्रवृत्ति दिई उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि बेलायतको साउथ

ह्याम्टन विश्वविद्यालय पठायो र त्यहाँबाट पुनः उनले अर्थशास्त्र विषयमा वि.सं. २०५७ सालमा स्नातकोत्तर (एम.एस्सी.) तह पनि उत्तीर्ण गरेका थिए ।

आर्थिक हिसाबले मध्यमवर्गीय परिवारमा जन्मेका भीष्म उप्रेतीले आफ्ना सन्तानलाई काठमाडौंका सुविधा सम्पन्न शिक्षालयहरूमा शिक्षा दिएर सभ्य र सुशिक्षित बनाएका छन् । सधैं हँसमुख देखिने शिष्ट र मृदुभाषी भीष्म उप्रेतीले आज जीवनको ४६ औं वसन्तमा आफ्नो परिवारको डुङ्गा सफलता पूर्वक खियाइरहेका छन् ।

३.१.२ सामान्य व्यक्तित्व

मुदुभाषी सधैं हँसमुख देखिने भीष्म उप्रेती सरल स्वभाव र उच्च विचार भएका मिलनसार व्यक्तित्वका धनी छन् । यिनलाई सबैजसो समीक्षकहरू कुशल कवि, निबन्धकार र नियामककार भनी लेखिदिन्छन् तर उनी आफूलाई साहित्यको सेवक मात्र ठान्दछन् । व्यवहारिक रूपमा यिनमा सरलता, शिष्टता, मानवता तथा सेवा र सहयोगको भाव प्रबल रहेको देखिन्छ । यिनी जीवनको हरेक आरोह, अवरोहमा सचेत छन् । आफ्ना प्रतिष्ठा, आदर्श तथा मूल्य र मान्यताहरूलाई एकैछिन नछोड्ने उप्रेती सचेत, शिष्ट र यथार्थवादी नियामककार हुन् । मध्यम परिवारमा जन्मिएका यिनमा पैसामुखी (मनी माइन्डेड) प्रवृत्ति पाइँदैन । यिनै गुणहरूले गर्दा उनी सबै साथीभाइहरूका बीचमा स्वदेश वा विदेश जहाँ गएपनि लोकप्रिय छन् ।

३.१.३ देश विदेशको भ्रमण

भीष्म उप्रेतीले स्वदेशका भापा, पोखरा, विराटनगर, चितवन, नारायणगढ, बनेपा, पनौती, तेह्रथुम, सोलुखुम्बु, दोलखा, भैरहवा, लुम्बिनी, सुर्खेत, डडेल्धुरा, कञ्चनपुर, कैलाली, डोटी, हुम्ला, मनाङ, मुस्ताङलगायतका विभिन्न स्थानहरूको भ्रमण गरेका छन् । विदेशतर्फ बेलायत, फ्रान्स, भारत, थाइलैण्ड, इरान, कोरिया, फिलिपिन्स, जापान, जर्मनी, ताइवान र तिब्बतका केही ठाउँहरूको भ्रमण गरेका छन् ।

३.१.४ सम्मान र पुरस्कार

कुनै पनि जीवित नेपाली साहित्यकारको उचित सम्मान गर्ने नेपाली संस्कृतिको अनिकालमा भीष्म उप्रेती पनि अपवाद बन्न सक्दैनन् । तैपनि यिनले प्राप्त गरेका सम्मान र पुरस्कार निम्नानुसार रहेका छन् :

- क) अन्तर्राष्ट्रिय बाल वर्षको उपलक्ष्यमा शिक्षा मन्त्रालयद्वारा आयोजित माध्यमिक विद्यालयस्तरीय बालकविता प्रतियोगितामा देशभरमा सान्त्वना र पूर्वाञ्चलस्तरमा प्रथम सन् १९८१ मा,
- ख) बी.बी.सी कार्यालय लण्डन र गोरखापत्र संस्थानबाट संयुक्त रूपमा आयोजित बी.बी.सी. युवा कविता महोत्सव वि.सं. २०४९ मा प्रथम,
- ग) नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान हालको ने.प्र.प्र. द्वारा आयोजित राष्ट्रिय कविता महोत्सव वि.सं. २०५० मा प्रथम,
- घ) 'नीलो पानी र नीलो भावनाहरू' (वि.सं. २०५५) नामक नियान्त्रासङ्ग्रहका लागि उत्तम शान्ति पुरस्कार वि.सं. २०५५ मा,
- ङ) राष्ट्रिय युवा कोषले वि.सं. २०६२ मा संयुक्त रूपमा युवा वर्ष मोती पुरस्कार २०६२ प्रदान गरेको,
- च) शङ्कर लामिछाने निबन्ध समाजले शङ्कर लामिछाने युवा निबन्ध पुरस्कार वि.सं. २०६९ मा प्रदान गरेको,
- छ) नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान (हालको ने.प्र.प्र.) कला कौशल विभागको आयोजनामा मिति वि.सं. २०५८/०३/३० गते धुलिखेलमा आयोजित 'अन्त्यपछि सुरु' शीर्षकको कवि/कलाकारबीचको अन्तरक्रिया, कविता र कार्यशाला गोष्ठीमा 'आजको कवि' उपाधिसहित प्रमाणपत्र र नगद पुरस्कारले सम्मानित,
- ज) जापान पेनले मिति २६ सेप्टेम्बर २०१० देखि ३० सेप्टेम्बर २०१० मा टोकियोमा आयोजना गरेको पेन इन्टरनेशनलको ७६ औं अन्तर्राष्ट्रिय कन्फरेन्समा पेन नेपालको तर्फबाट सहभागी तथा उक्त कार्यक्रममा कवितावाचन गरी सम्मानित ।

३.१.५ प्रभाव र प्रेरणा

कुनै पनि व्यक्तिको व्यक्तित्व निर्माणमा उसको परिवार र जीवनका विविध पर्यावरणको प्रभाव परेको हुन्छ। आफ्नो साहित्ययात्रा कविता विधाबाट प्रारम्भ गरेका भीष्म उप्रेती आफ्नो साहित्यिक यात्रामा परिवारको प्रभाव बढी रहेको भन्न रुचाउँछन्। यसका साथसाथै आफूले पढेका विद्यालयका गुरुहरू तथा त्यहाँका साथीहरू पनि प्रेरणाका स्रोत भएको कुरा उप्रेती स्वीकार्छन्।

३.१.५.१ व्यक्तित्व निर्माणमा बाल्यकालको प्रभाव

भापा जिल्लाको एक शिक्षित परिवारमा जन्मिएर आफ्नो परिवारको माया, स्नेह तथा ममता प्राप्त गरेका उप्रेती आफ्नो व्यक्तित्व निर्माणमा परिवारको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको स्वीकार्छन् । उप्रेतीका बाबु पेशाले शिक्षक भएपनि कविता र गीत रचना गर्न मन पराउँथे । बुबाको गुण वा प्रभाव भीष्ममा पनि पर्न गयो । विद्यालयीय अध्ययनका सिलसिलामा विद्यालयमा हुने विभिन्न साहित्यिक कार्यक्रम ध्यान दिएर सुन्ने गर्थे । ती कार्यक्रममा सामान्य मानिसहरू मञ्चमा गएर माइक समाएर बोलेको र कवितावाचन गरेको देख्दा उनलाई पनि मञ्चमा जाने र माइक समाएर कवितावाचन गर्न रहर लाग्ने तर आफूमा लेखनसीप र वाचनसीप नभएकाले केही नगरी मनभरि इच्छा साँची राम्ररी सुन्ने गरेको उप्रेती स्वीकार्छन् । त्यसपछि उनले कसरी मञ्चमा गएर बोल्ने र कवितावाचन गर्ने भन्ने कुराको खोजी गर्न लागे तर आफूमा त्यो प्रतिभा कसरी प्रष्फुटन गराउने भन्ने कुरामा उनलाई चिन्ता लाग्न थाल्यो । त्यही समयमा सन् १९७९ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घले अन्तर्राष्ट्रिय बाल दिवसका उपलक्ष्यमा नेपालमा शिक्षा मन्त्रालयमार्फत माध्यमिक विद्यालय स्तरीय राष्ट्रव्यापी कविता प्रतियोगिता आयोजना गर्‍यो । सो प्रतियोगितामा भाग लिन उप्रेतीलाई तीब्र इच्छा भयो । त्यसपछि उनले बुबालाई कविता लेखिदिन आग्रह गरे । बुबाले उनको कुरालाई स्वीकारेनन् । बुबाले नस्वीकारे पनि उनले भन्न छाडेनन् । अन्त्यमा बालहठको अगाडि केही नलागेर 'मातृभूमि' शीर्षकमा कविता लेखी दिए । त्यस कवितालाई उनले आफ्नो नामबाट प्रतियोगितामा दर्ता गराए । पछि त्यो कविताले देशभरमा सान्त्वना र पूर्वाञ्चल स्तरमा प्रथम भएर नगद रु १२५१- प्रमाणपत्र र एक वर्ष निःशुल्क शिक्षा प्राप्त गरेछ । त्यसपछि गाउँमा उनको इज्जत र प्रभाव बढ्न थाल्यो । यही प्रेरणाले गर्दा भीष्म उप्रेतीले आफैँले कविता लेख्न शुरु गरे । त्यसैले उनी भन्दछन्, "मेरो कविता यात्राको पहिलो प्रेरणा आफ्नो बुबा भक्ति प्रसाद उप्रेती नै हो ।" (शोधनायकबाट प्राप्त जानकारी) ।

३.१.५.२ साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माणमा विभिन्न व्यक्तिहरूको प्रभाव

कवि, निबन्धकार तथा नियन्त्राकार भीष्म उप्रेतीको साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माणमा आफ्ना समकालीन साथीहरू र गाउँका अन्य साहित्यिक व्यक्तिहरूको प्रभाव महत्त्वपूर्ण

रहेको पाइन्छ। उप्रेतीको जन्मस्थान शनिश्चरे गाउँ विकास समिति त्यसै पनि साहित्यिक वातावरण भएको ठाउँ थियो। जसको प्रभाव उप्रेतीमा नपर्ने त कुरै भएन। त्यहाँ त्यस समयमा साप्ताहिक, मासिक साहित्यिक गोष्ठीहरू भइरहन्थे। उनी त्यस्ता गोष्ठीहरूमा जान्थे। यसले गर्दा उप्रेतीमा साहित्यको प्रभाव पर्न थाल्यो। आफ्नै घर नजिकको कालीस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालयको पढाइ सकेपछि उनी शनिश्चरे मा.वि.मा गएपछि शिक्षकहरू श्री शिव प्रसाद दाहाल, श्री सरोज ओली, श्रीमती गङ्गादेवी जोशी, श्री हस्त परियार, श्री कृष्ण धरावासीसँग भेट भएको पाइन्छ। दुबसु क्षेत्री, मुकुल दाहाल, रश्मिशेखर, पुण्य बराल, चक्रव्यूह क्षेत्री, हरिराज मल्ल र हरि अधिकारी उनका समकालीन साथीहरू थिए। यिनीहरूसँगको निकटताले उनको व्यक्तित्व निर्माणमा टेवा पुगेको पाइन्छ।

यसका अतिरिक्त भापाका अन्य साहित्यकारहरू सञ्जीव उप्रेती, कृष्ण बराल, दिपक ढकाल, जयप्रसाद ढकालसँगको भेटले पनि व्यक्तित्व निर्माणमा सहयोग पुऱ्याएको पाइन्छ। उप्रेतीको साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माणमा अन्य धेरै व्यक्तिहरूको पनि कुनै न कुनै रूपमा प्रेरणा र योगदान रहेको पाइन्छ। वि.सं. २०४६ सालमा महानन्द सापकोटा पुरस्कार समारोहमा इलामसम्म गएर आएको विषयलाई लिएर लेखिएको 'यात्राका केही थुगाँ फूल' (वि.सं. २०४६) कृतिमा रमेश विकलले भूमिका लेखिदिएका छन्। जसले गर्दा उनलाई साहित्य सिर्जनामा लाग्न प्रेरणा मिलेको आफैँ स्वीकार्छन्। यसका साथै मोहन कोइरालाले आफूले आयोजना गरेका विभिन्न साहित्यिक सभा समारोहहरूमा उनलाई ठाउँ दिइरहने हुनाले उनले अगाडि बढ्ने मौका पाएका थिए। किशोर कुँवरको सम्पादकत्वमा निस्कने 'यद्यपि' भन्ने पत्रिकामा उनका कविताहरू हरेक अङ्कमा छापिदिएर अगाडि बढ्ने मौका दिए। मधुपर्कका सम्पादक श्री कृष्णभक्त श्रेष्ठले पनि उप्रेतीका कविता र गद्यलाई छापिदिएर तथा रमेश शर्माले वि.सं. २०४५ साल पौषको मधुपर्कमा कविता छापेर अगाडि बढ्न हौसला दिएको कुरा उप्रेती स्वीकार्छन्। यसै गरी भीष्म उप्रेतीको साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माणमा रोचक घिमिरे, गङ्गा उप्रेती, सरुभक्त, आदिथुप्रै साहित्यकारहरूको महत्त्वपूर्ण योगदान रहेको कुरा उनी स्वीकार गर्दछन्।

३.१.५.३ लेखनको आरम्भ

बाबु भक्तिप्रसाद उप्रेतीको मुख्य प्रेरणा पाएका भीष्म उप्रेतीले सानै उमेरदेखि साहित्यिक कलमलाई अगाडि बढाएका थिए। माध्यमिक शिक्षा आर्जनकै क्रममा आफ्ना गुरु तथा साथीहरूकै प्रेरणाबाट विभिन्न कविताहरू लेखेर प्रतिस्पर्धात्मक कार्यक्रमहरूमा भाग लिँदै आएका उप्रेतीको पहिलो कविता वि.सं. २०४५ साल कार्तिकको 'मिमिरे' पत्रिकामा "मैले माया गरें" शीर्षकमा छापिएको थियो। यसरी कविताका माध्यमबाट नेपाली साहित्यका फाँटमा प्रवेश गरेका उप्रेतीको मुख्य सिर्जनाको वा लेखनको क्षेत्र निबन्ध, यात्रानिबन्ध, कविता, समीक्षा र संस्मरण रहेका छन्।

३.१.६ सेवा र सम्बद्धता

आर्थिक सम्पन्नता पर्याप्त नभएको कारणले जागिर तथा अध्ययनलाई संगसंगै अगाडि बढाएका भीष्म उप्रेती मुख्य रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंक, बालुवाटार, काठमाडौँमा सेवारत कर्मचारी (हाल उपनिर्देशक पदमा) हुन्। यसका अतिरिक्त साहित्य र समाजका लागि सेवा र साधना गर्ने व्यक्तित्व पनि हुन्। यिनले विविध संस्थामा आबद्ध भएर गरेका सेवा र सम्बद्धता निम्नानुसार छन् :

३.१.६.१ साहित्यिक सङ्घ संस्थाहरूमा सेवा र सम्बद्धता

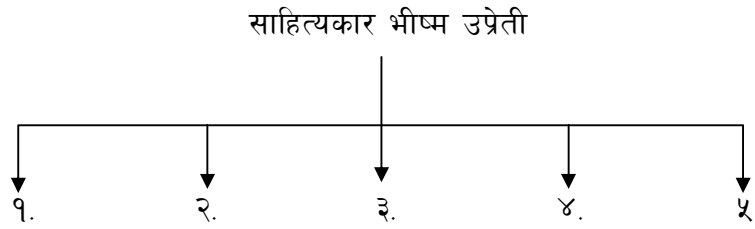
भीष्म उप्रेतीले विभिन्न साहित्यिक सङ्घ संस्थाहरूमा आबद्ध भएर तथा साहित्यिक पत्रपत्रिकाहरूको सम्पादन र आजीवन सदस्य बनेर साहित्य तथा समाजको सेवा पुऱ्याएका छन्। जुन निम्नानुसार छन् :

क्र.सं.	सङ्घसंस्थाहरू	सेवा
१.	नेपाल साहित्य सदन	आजीवन सदस्य
२.	सारांश नेपाल	संस्थापक अध्यक्ष, हाल सदस्य
३.	दिव्यचेतना साहित्यिक समाज बुद्धनगर, काठमाडौँ	उपाध्यक्ष
४.	पेन नेपाल	सहसचिव
५.	युवा वातवारण समूह	सदस्य

६.	प्रयत्न नेपाल	सदस्य
७.	दोस्रो राष्ट्रव्यापी लघुकथा प्रतियोगिता २०५५	आयोजक समिति सदस्य
८.	तेस्रो राष्ट्रव्यापी लघुकथा प्रतियोगिता २०५८	आयोजक समिति सदस्य

३.२ साहित्यकार भीष्म उप्रेती

नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने भीष्म उप्रेतीको साहित्यिक व्यक्तित्वलाई विधागत विविधतामा बाँडेर हेर्न सुविधा जनक हुन्छ। अतः यिनको साहित्यकार व्यक्तित्वलाई यसप्रकार विभाजन गर्न सकिन्छ :

१. निबन्धकार/नियान्त्राकार भीष्म उप्रेती
२. कवि भीष्म उप्रेती
३. सम्पादक भीष्म उप्रेती
४. अन्तर्वार्ताकार भीष्म उप्रेती
५. अनुवादक/समीक्षक भीष्म उप्रेती

३.२.१ कवि भीष्म उप्रेती

सवैजसो साहित्यकारहरूले आफ्नो साहित्ययात्रा कविता विधाबाट सुरु गरेको पाइन्छ। यसको अपवाद उप्रेती पनि बन्न सकेका छैनन्। उप्रेतीले माध्यमिक शिक्षा आर्जनकै क्रममा कविता रचना गरेका थिए तर ती कविताहरू सार्वजनिक रूपमा प्रकाशित गराएनन्। तापनि यो उप्रेतीको साहित्यिक यात्राको 'पहिलो पाइला' हो वा पृष्ठभूमि काल हो। उप्रेतीको पहिलो कवितासङ्ग्रह 'आकाश खस्यो भने के हुन्छ?' (वि.सं. २०५३) हो। यस कवितासङ्ग्रहमा जम्माजम्मी ३७ वटा कविताहरू छन्। यस

कवितासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत कविताहरू विभिन्न समय वि.सं. २०४४ पौषदेखि वि.सं. २०५१ चैत्रसम्म रचना गरिएका र अन्य साहित्यिक पत्रिकामा समेत प्रकाशित भइसकेका समेत छन् । ती कविताहरू विभिन्न विषयमा रचना गरिएका प्राञ्जल, सरल तथा सहज भाषाशैलीका विम्बात्मक छन् ।

यसै क्रममा वि.सं. २०५८ सालमा 'समुद्र र अन्य कविताहरू' (वि.सं. २०५८) दोस्रो कवितासङ्ग्रह प्रकाशित हुन्छ । यस कवितासङ्ग्रहमा समुद्र शीर्षकमा १५ र अन्य १० गरी २५ वटा कविता सङ्गृहीत छन् । ती कविताहरू कवि उप्रेती बेलायत अध्ययनका क्रममा जाँदा रचना गरेका हुन् ।

उप्रेतीको तेस्रो कवितासङ्ग्रह 'अक्षरवर्षा' वि.सं. २०६० सालमा प्रकाशित हुन्छ । यसमा ३३ वटा कविताहरू छन् । 'अक्षरवर्षा' कवितासङ्ग्रहका बारेमा परशु प्रधानले "अक्षरवर्षा अक्षरहरूमा केन्द्रित आजको प्रयोगशील खण्डकाव्य हो जसमा अक्षरहरू जुलुस गर्छन्, विद्रोही स्वर निकाल्छन्, रहस्यात्मक यात्रामा हिँड्छन् र आतङ्कको सन्त्रासमा बाँच्छन् । ती अक्षरहरू आजका हाम्रा बलात्कृत किशोरी, टुहुरो बालक र विधवाको खाली सिउँदो मात्र होइनन्, धानका कलिला बोटहरूसँग खेल्ने किसान, जीवनको प्रथम हस्ताक्षर अर्थात् छोरी, विद्यार्थी, विश्वयुद्ध, मानवीय सन्त्रास पनि हुन्" भनेका छन् (२०६० : प्रकाशकीय) । अतः अक्षरवर्षा वर्तमान समयको पीडायुक्त सानो महाभारत हो ।

उप्रेतीको चौथो कवितासङ्ग्रह 'प्रेमको प्रतिध्वनि' वि.सं. २०६२ साल वैशाखमा प्रकाशित हुन्छ । यसमा २५ वटा कविताहरू सङ्गृहीत छन् । ती कविताहरू अत्यन्तै सशक्त छन्, प्रेमपूर्ण भावनाले भरिपूर्ण समेत छन् ।

उप्रेतीको पाँचौँ कवितासङ्ग्रह 'कवितामा पहाड' वि.सं. २०६४ हो । यस कवितासङ्ग्रहमा २६ वटा कविताहरू सङ्गृहीत छन् । ती कविताहरू पहाडका बारेमा लेखिएका छन् ।

उप्रेतीको छैटौँ कवितासङ्ग्रह 'तिनाउ नदी र बूढो रुख' (वि.सं. २०६५) हो । यस कवितासङ्ग्रहमा ३३ वटा कविता सङ्गृहीत छन् । यस कवितासङ्ग्रहका बारेमा मनु मन्जिलले "सबै जसो कविताहरू शालीन ढङ्गले राज्यव्यवस्था, हाम्रो अल्मलिएको संस्कृति, अतृप्त मनोविज्ञान आदिमाथि आक्रमण गर्छन्" भनेका छन् (मन्जिल, २०६५ : ६०) ।

यसप्रकार भीष्म उप्रेतीका हालसम्म ६ वटा कवितासङ्ग्रहहरू प्रकाशित भइसकेका छन् र उनी नेपाली साहित्यको कविता फाँटका उर्वर नक्षत्रका रूपमा उदाएका छन् ।

३.२.२ सम्पादक एवम् प्रकाशक भीष्म उप्रेती

सशक्त साहित्यकारका रूपमा परिचित भीष्म उप्रेतीले सम्पादक व्यक्तित्वका रूपमा पनि आफूलाई चिनाएका छन्। यसै सन्दर्भमा वि.सं. २०४७ सालमा 'यद्यपि' मासिकको पहिलो अङ्कको सम्पादक, नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय, जनसम्पर्क महाशाखा, बालुवाटार काठमाडौँद्वारा वि.सं. २०२८ देखि मासिक रूपमा प्रकाशित गर्ने 'मिर्मिरे' को वि.सं. २०५२ साल कार्तिक देखि वि.सं. २०५३ साल भाद्रसम्म सफल रूपमा सहसम्पादकको भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। यसरी नै 'मिर्मिरे' निबन्ध विशेषाङ्क पूर्णाङ्क २६२ वि.सं. २०६४ असार अङ्क पनि सफल रूपमा संयोजक भई प्रकाशित गरेको देखिन्छ। वार्षिक रूपमा प्रकाशित हुने 'सारांश' को पनि वि.सं. २०५७ र वि.सं. २०६२ सालमा सम्पादन गरेका थिए। यसरी एउटै व्यक्तिका अनेक रूप हामी उप्रेतीमा पाउँछौं।

३.२.३ अन्तर्वार्ताकार भीष्म उप्रेती

भीष्म उप्रेती आफैले विभिन्न समयमा नेपालका मूर्धन्य साहित्यिक स्रष्टा तथा द्रष्टा व्यक्तित्वहरूसँग अन्तर्वार्ता पनि लिएको देखिन्छ। यसको उदाहरणका रूपमा वि.सं. २०४७ सालमा 'मिर्मिरे' मासिकका लागि बैरागी काइँलासँगको अन्तर्वार्ता, सारांश नेपालको वार्षिक प्रकाशनमा प्रकाशित अङ्क ३ मा डा. तारानाथ शर्मासँगको अन्तर्वार्ता र अङ्क ५ मा कृष्णचन्द्रसिंह प्रधानसँग लिएको अन्तर्वार्तालाई लिन सकिन्छ। यसप्रकार भीष्म उप्रेतीले आफूलाई एउटा सफल अन्तर्वार्ताकारका रूपमा पनि चिनाएका छन् भन्न सकिन्छ।

३.२.४ अनुवादक तथा समीक्षक भीष्म उप्रेती

साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने भीष्म उप्रेतीले आफूलाई अनुवादक तथा समीक्षक व्यक्तित्वका रूपमा पनि चिनाएका छन्। उनका अङ्ग्रेजी, जापानी, हिन्दी, कोरियाली, जर्मनी तथा थारु भाषामा कविता र नियत्रा अनुवाद तथा प्रकाशन भएको पाइन्छ, भने उनले कोरियाली, जापानी, अङ्ग्रेजी, दक्षिण अफ्रिकी, चिनियाँ तथा अन्य

विभिन्न भाषाका अङ्ग्रेजीमा अनुदित कविताहरूलाई नेपाली भाषामा अनुवाद गरी विभिन्न पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समेत गरेका छन्। यसबाट के स्पष्ट हुन्छ, भने मानिस स्वभावैले भ्रमणप्रिय हुन्छ, र उसले देखेका, भोगेका वस्तु, तथ्यहरूलाई आफ्ना निजात्मक रागले रङ्गाएर सकेसम्म त्यहाँको भाषामा गर्न चाहन्छ। यही कुरालाई उप्रेतीले पनि पूरा गरेका छन्। यति मात्र होइन उनले अन्य सर्जकद्वारा सिर्जना गरिएका कविता तथा नियन्त्राहरूलाई समीक्षा सहित अनुवाद गर्ने काम गरेकाले उनी अनुवादक तथा समीक्षक व्यक्तित्व हुन् भन्न सकिन्छ।

३.२.५ निबन्धकार भीष्म उप्रेती

सामान्य रूपबाट हेर्दा उप्रेतीका तीन किसिमका निबन्धहरू प्रकाशित भएका छन्। ती हुन् : सामान्य निबन्ध, संस्मरणात्मक निबन्ध र यात्रापरक निबन्ध वा नियन्त्रा।

३.२.५.१ सामान्य निबन्धकार भीष्म उप्रेती

गैरयात्रा तथा गैर संस्मरण गरिएका निबन्धलाई यहाँ सामान्य निबन्ध भनिएको हो। उप्रेतीका 'संवेदनाका स्वरहरू' (संयुक्त निबन्ध सङ्कलन) मा चारवटा र 'हिँड्दै गर्दा' निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत १४ वटा निबन्धहरूलाई लिन सकिन्छ। जुन दार्शनिक र वैचारिक निबन्ध हुन्। निबन्ध लेखनका बारेमा उनले "म निबन्धमा आफैसँग कुरा गर्छु। आफूलाई छाम्छु, खोतल्छु र पत्रपत्रमा केलाउँछु। जे भेट्दाउँछु, त्यसलाई अरूहरूका सामुन्ने राखिदिन्छु, ताकि उनीहरू पनि त्यसमा सामीप्य भेटून् र रमाऊन्। विचार र अनुभूतिका हुण्डरीहरू मनभित्र हुँडलिन थालेपछि कवितामा व्यक्तिन सकेनन् भने निबन्ध लेख्छु। विकृति र विसङ्गतिको चरम उदण्डताले आक्रोशित बनेका बेला कलम समाउँछु र निबन्ध लेख्छु" भनेर निबन्ध लेखनसम्बन्धी मान्यता अभिव्यक्त गरेका छन् (संवेदनाका स्वर, २०५४ : १३)।

३.२.५.२ संस्मरण निबन्धकार भीष्म उप्रेती

'हिँड्दै गर्दा' (वि.सं. २०६१) निबन्ध सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत '..... अर्थात् दाहाल सर', 'त्यो किताब किनेको क्षण', 'एकातिर विगत' र अर्कोतिर वर्तमानलाई सम्हालेर', 'प्रेम

काका' र 'अन्य उनका तीनवटा यात्रानिबन्ध सङ्ग्रह र तीनवटा नियत्रा सङ्ग्रहका केही निबन्धहरू विशुद्ध संस्मरण निबन्धहरू हुन्। त्यसैले उनलाई संस्मरण निबन्धकारका रूपमा पनि चिन्न सकिन्छ।

३.२.५.३ नियत्राकार भीष्म उप्रेती

साहित्यकार भीष्म उप्रेती भन्नु नै वास्तवमा नियत्राकार उप्रेती हुन्। यिनी नियत्राबाटै सर्वाधिक चर्चित भएका छन्। यिनी स्थापित नियत्राकार हुन्। यिनका नियत्राहरू मूलतः विदेशको यात्रासम्बन्धी नै छन्। 'यात्राका केही थुंगा फूल' (वि.सं. २०४६) मा सङ्कलित एउटा, 'नीलो पानी र नीलो भावनाहरू' (वि.सं. २०५५) मा सङ्कलित दुईवटा 'लहरलहरका अक्षरहरू' (वि.सं. २०५८) मा सङ्कलित आठवटा 'तेहरान डायरीको एक साता' (वि.सं. २०६३) मा सङ्कलित सातवटै, 'घर फर्कने दिन' (वि.सं. २०६६) मा सङ्कलित चौधवटा 'एक पटक टोकियो' (वि.सं. २०६९) मा सङ्कलित नौवटा र विभिन्न पत्रपत्रिकामा छापिएका मध्य विदेशकेन्द्री एउटा गरी चार दर्जन जति नियत्राहरू प्रकाशित भएका छन्।

यसरी भीष्म उप्रेतीका विविध व्यक्तित्व रहेका छन्। यहाँ शोधकार्यको आफ्नै सीमालाई ध्यान दिएर शोध शीर्षकसँग सम्बन्धित नियत्राकार भीष्म उप्रेतीको नियत्रामा नै सीमित भएर अध्ययन गरिएको छ।

३.३ नियत्राकार भीष्म उप्रेतीका नियत्राहरूका वर्गीकरण र चरण विभाजन

साहित्यका विविध विधामा कलम चलाउने भीष्म उप्रेतीका ६ वटा नियत्राका पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन्। उनका ६ वटा पुस्तकाकार कृतिहरूमा स्वदेशकेन्द्री र परदेशकेन्द्री गरी ५४ वटा नियत्रा र पत्रपत्रिकामा छापिएका मध्ये प्राप्त भएका २ वटा गरी ५६ वटा नियत्राहरू छन्।

३.३.१ नियान्नाकार भीष्म उप्रेतीका पुस्तकाकार कृतिहरू र तिनका प्रकाशन वर्षहरू

क्र.सं.	पुस्तकाकार कृतिहरू	विधा	प्रकाशन वर्षहरू
१.	यान्नाका केही थुँगा फूल	नियान्नासङ्ग्रह	वि.सं. २०४६
२.	आकाश खस्यो भने के हुन्छ ?	कवितासङ्ग्रह	वि.सं. २०५३
३.	संवेदनाका स्वरहरू	निबन्धसङ्ग्रह	वि.सं. २०५४
४.	नीलो पानी र नीला भावनाहरू	नियान्नासङ्ग्रह	वि.सं. २०५५
५.	समुद्र र अन्य कविताहरू *	कवितासङ्ग्रह	वि.सं. २०५८
६.	लहरलहरका अक्षरहरू	नियान्नासङ्ग्रह	वि.सं. २०५८
७.	अक्षरवर्षा	कवितासङ्ग्रह	वि.सं. २०६०
८.	हिँड्दै गर्दा	निबन्धसङ्ग्रह	वि.सं. २०६१
९.	समुद्र र अन्य कविताहरू *	कवितासङ्ग्रह	वि.सं. २०६१
१०.	प्रेमको प्रतिध्वनि #	कवितासङ्ग्रह	वि.सं. २०६२
११.	तेहरान डायरीको एक साता	नियान्नासङ्ग्रह	वि.सं. २०६३
१२.	कवितामा पहाड #	कवितासङ्ग्रह	वि.सं. २०६४
१३.	तिनाउ नदी र बूढो रुख	कवितासङ्ग्रह	वि.सं. २०६५
१४.	घर फर्कने दिन	नियान्नासङ्ग्रह	वि.सं. २०६६
१५.	एक पटक टोकियो	नियान्नासङ्ग्रह	वि.सं. २०६९

* नेपाली, अङ्ग्रेजी र जापानी भाषामा प्रकाशित

नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा प्रकाशित

३.३.२ भीष्म उप्रेतीका प्रकाशित नियान्नाहरू र तिनका प्रकाशन स्रोतहरू

भीष्म उप्रेतीका पुस्तकाकार कृतिहरूमा सङ्गृहीत र पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित गरी पाँच दर्जन जति नियान्नाहरू प्रकाशित भएका छन् । ती नियान्नाहरू र प्रकाशित स्रोतहरूका विवरण यसप्रकार छन् :

क्र.सं.	नियान्त्राहरू	प्रकाशित स्रोतहरू	प्रकाशित वर्ष
१.	इलामतिर उचालिएको पाइलो*	यात्राका केही थुँगा फूल	वि.सं. २०४६
२.	एक धर्सो मुस्कान र एक थोपो आँसु*	यात्राका केही थुँगा फूल	वि.सं. २०४६
३.	फाँट फाँटमा रमाएको मन*	यात्राका केही थुँगा फूल	वि.सं. २०४६
४.	घाम भुल्कने दिशातिर#	यात्राका केही थुँगा फूल	वि.सं. २०४६
५.	बाँसभाँग र हरिया रुखहरूको छायाँमुनि*	यात्राका केही थुँगा फूल	वि.सं. २०४६
६.	सपनाका खुट्टाले टेकेर *	नीलोपानी र नीला भावनाहरू	वि.सं. २०५५
७.	श्वेत शिखरहरूतिर*	नीलोपानी र नीला भावनाहरू	वि.सं. २०५५
८.	सल्लाका छायाँहरू टेक्दै टेक्दै*	नीलोपानी र नीला भावनाहरू	वि.सं. २०५५
९.	मृत्युसँग लुकामारी खेल्दै*	नीलोपानी र नीला भावनाहरू	वि.सं. २०५५
१०.	कर्णाली जहाँ माप्चा कहलाउँछे *	नीलोपानी र नीला भावनाहरू	वि.सं. २०५५
११.	स्निग्ध, पवित्र, कोमल : मानसरोवरको जल#	नीलोपानी र नीला भावनाहरू	वि.सं. २०५५
१२.	नीलो पानी, नीलो स्वच्छता र नीला भावनाहरू #	नीलोपानी र नीला भावनाहरू	वि.सं. २०५५
१३.	बाँच्ने एउटा उपक्रममा*	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
१४.	खुसी फुल्छ फूलबारीमा आँसु चियाको पातमा#	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
१५.	भोलि फेरि भेटौँला है सुनकोशी !*	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
१६.	यसैले म उहाँका कविताहरूलाई प्रेम गर्छु*	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
१७.	रेलको भ्यालभरिको संसार#	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
१८.	यहाँ गीत गाएपछि, घाम लागोस् *	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
१९.	दौडिरहेछ जिन्दगी#	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
२०.	हामी भोलि बाँच्छौं भने *	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
२१.	बाटो घाम र यात्रीहरू *	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
२२.	लहरलहरका अक्षरहरू *	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
२३.	घामलाई भेट्न#	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
२४.	भुईँ कुहिलोलाई समाएर*	लहरलहरका अक्षरहरू	वि.सं. २०५८
२५.	शनिवार#	तेहरान डायरीको एक साता	वि.सं. २०६३
२६.	आइतवार#	तेहरान डायरीको एक साता	वि.सं. २०६३
२७.	सोमवार#	तेहरान डायरीको एक साता	वि.सं. २०६३
२८.	मङ्गलवार#	तेहरान डायरीको एक साता	वि.सं. २०६३
२९.	बुधवार#	तेहरान डायरीको एक साता	वि.सं. २०६३
३०.	बिहिवार#	तेहरान डायरीको एक साता	वि.सं. २०६३

क्र.सं.	नियान्त्राहरू	प्रकाशित स्रोतहरू	प्रकाशित वर्ष
३१.	शुक्रवार#	तेहरान डायरीको एक साता	वि.सं. २०६३
३२.	नयाँहरूको साता#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
३३.	अब मैले के गर्ने ?#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
३४.	बेलाइतको दसैं#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
३५.	डेब्रासँगको भेट र क्रिसमसको निम्तो #	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
३६.	हिउँचिप्लेटी खेलमा चिप्लिएको एउटा साँझ#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
३७.	के युद्ध साँच्चै अपरिहार्य छ ?#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
३८.	एउटा सपनाजस्तो क्षण#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
३९.	रङ्हरूको जङ्गलमा#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
४०.	समुद्र ! मेरो चिरप्रतिक्षा, मेरो मृगतृष्णा#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
४१.	शालीन नग्नता#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
४२.	एउटा सिङ्गै दिन आइत अफ वाइटमा#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
४३.	कति जाती हुने थियो #	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
४४.	नेपाली पर्यटकहरूसँग#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
४५.	घर फर्कने दिन#	घर फर्कने दिन	वि.सं. २०६६
४६.	जापान कतिपल्ट आएका छौ ?#	एक पटक टोकिया	वि.सं. २०६९
४७.	कविता रात्री भोज#	एक पटक टोकिया	वि.सं. २०६९
४८.	चिकाय तानिगुचीसँग#	एक पटक टोकिया	वि.सं. २०६९
४९.	हिरोसिमाको बम आक्रमणमा बचेकी कवि#	एक पटक टोकिया	वि.सं. २०६९
५०.	टोकियोमा भेटेको नेपाल#	एक पटक टोकिया	वि.सं. २०६९
५१.	कसरी कवि भयौ त ?#	एक पटक टोकिया	वि.सं. २०६९
५२.	सगरमाथा अझ अग्लो भयो #	एक पटक टोकिया	वि.सं. २०६९
५३.	नेपाली साथीहरूसँग#	एक पटक टोकिया	वि.सं. २०६९
५४.	ताकेओ शान र आइडिया म्याराथन#	एक पटक टोकिया	वि.सं. २०६९
५५.	भ्यालबाट हेरेको दुनियाँजस्तो *	सारांश, अङ्क ५	वि.सं. २०६७
५६.	बिम्बहरूमा फ्याडफर्ट#	गरिमा वर्ष ३०, अङ्क ६	वि.सं. २०६९

*स्वदेशकेन्द्री नियान्त्राहरू

#विदेशकेन्द्री नियान्त्राहरू

३.३.३ नियान्नाकार भीष्म उप्रेतीका नियान्नाहरूको वर्गीकरण

नियान्नाकार भीष्म उप्रेतीका यी विविध पुस्तक र पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित नियान्नाहरूलाई विविध आधारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ। यहाँ यान्नाको आधार मानेर यिनका नियान्नाहरूलाई स्वदेशकेन्द्री नियान्नाहरू र विदेशकेन्द्री नियान्नाहरू भनी वर्गीकरण गरिएको छ।

३.३.३.१ स्वदेशको यान्नासम्बन्धी नियान्नाहरू

स्वदेशकै परिवेशमा यान्ना गरी त्यसैलाई विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएका नियान्नाहरूलाई स्वदेशको यान्नासम्बन्धी नियान्ना भनिन्छ वा स्वदेशकेन्द्री नियान्ना अथवा भनौँ स्वदेशी यान्नाकेन्द्री यान्नासाहित्य। स्वदेशको यान्नासम्बन्धी नियान्नाकारका नियान्नाहरू कम छन्। उप्रेतीको पहिलो नियान्नासङ्ग्रह 'यान्नाका केही थुँगा फूल' (वि.सं. २०४६) मा जम्मा पाँचवटा नियान्नाहरू छन्। जसमध्ये स्वदेशको यान्नासम्बन्धी चारवटा नियान्नाहरू छन्। नियान्नाकारको दोस्रो नियान्नासङ्ग्रह 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' (वि.सं. २०५५) मा सातवटा नियान्नाहरू छन्। जसमध्ये स्वदेशको यान्नासम्बन्धी चारवटा नियान्नाहरू छन्। नियान्नाकारको तेस्रो नियान्नासङ्ग्रह 'लहरलहरका अक्षरहरू' (वि.सं. २०५८) मा बाह्रवटा नियान्नाहरू छन्। जसमध्ये आठवटा स्वदेशको यान्नासम्बन्धी नियान्नाहरू छन्। त्यसरी नै पत्रपत्रिकामा रहेका मध्ये 'भ्यालवाट हेरेको दुनियाँजस्तो' (वि.सं. २०६७, सारांश, अङ्क ५) स्वदेशको यान्नामा केन्द्रित नियान्ना हो।

यसप्रकार नियान्नाकार भीष्म उप्रेतीका स्वदेशको यान्नासम्बन्धी नियान्नाहरू जम्मा सत्रवटा रहेका छन्। जसका विषयवस्तु स्वदेशकेन्द्री रहेका छन् त्यसकारण यी नियान्नाहरूलाई स्वदेशकेन्द्री भनिएको हो।

३.३.३.२ विदेशको यान्नासम्बन्धी नियान्नाहरू

विदेशको परिवेशमा यान्ना गरी त्यसैलाई विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएका नियान्नाहरूलाई विदेशको यान्नासम्बन्धी नियान्ना भनिन्छ। यो यान्नाको प्रकृति वा प्रकारको आधारमा गरिने वर्गीकरण हो। स्वदेशभन्दा विदेशको विषयवस्तुमा केन्द्रित नियान्नाहरू उप्रेतीका धेरै छन्। नेपाली नियान्ना परम्परामा 'जङ्गबहादुरको बेलायत यान्ना (वि.सं. १९१०) बाट सुरु भएको नियान्ना लेखन परम्परा हालसम्म पनि कायम रहेको

छ। यसप्रकार विदेशी यात्राबाट सुरु भएको नेपाली नियात्रा परम्परा अधिकांश नियात्राकारका अधिकांश नियात्राहरू विदेशको यात्रासँग सम्बन्धित रहेका छन्। यसै विषयवस्तुसँग सम्बन्धित नियात्राहरू चर्चित बन्न पुगेका छन्। जसको ज्वलन्त उदाहरणका रूपमा तारानाथ शर्माको 'बेलाइततिर बरालिँदा' (वि.सं. २०२६) लाई लिन सकिन्छ। त्यसरी नै भीष्म उप्रेतीको 'घर फर्कने दिन' (वि.सं. २०६६) लाई पनि लिन सकिन्छ। उप्रेतीका यस नियात्रासङ्ग्रहमा चौधवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन्। यसका अतिरिक्त उप्रेतीका पहिलो नियात्रासङ्ग्रहमा एउटा, दोस्रोमा तीन वटा, तेस्रोमा चारवटा, चौथो, पाँचौँ र छैटौँमा क्रमशः सात, चौध र नौवटा विदेशकेन्द्री नियात्राहरू तथा पत्रपत्रिकामा प्रकाशित एक विम्बहरूमा फ्याडफर्ट (गरिमा, वर्ष, ३०, अङ्क ६, पूर्णाङ्क ३५४, जेठ, २०६९) गरी जम्मा ३९ वटा नियात्राहरू प्रकाशित रहेका छन्। जुन अत्यन्तै चर्चित छन्।

भीष्म उप्रेतीका स्वदेशका यात्रासम्बन्धी विषयवस्तु भएका नियात्राहरूभन्दा विदेशका यात्रासम्बन्धी विषयवस्तु भएका नियात्राहरू नै अत्यन्तै लोकप्रिय छन्।

३.४ भीष्म उप्रेतीका नियात्राहरूका चरण विभाजन

भीष्म उप्रेतीको समग्र साहित्ययात्रा करिब तीन दशक भएको छ। उनले वि.सं. २०४५ मा 'मैले माया गरे', कविता प्रकाशन गराएका थिए, जुन उनको पहिलो प्रकाशित रचना पनि हो। उनको प्रथम नियात्रात्मक कृति 'यात्राका केही थुँगा फूल' वि.सं. २०४६ सालमा प्रकाशित भएको थियो। उप्रेतीको समग्र साहित्य यात्रालाई फुटकर रचनाकाल वा नेपथ्यकाल र सार्वजनिक काल गरी दुई चरणमा बाँडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ।

यस अध्ययनमा मूलतः भीष्म उप्रेतीका नियात्राहरूको मात्रै अध्ययन गरिने भएकाले यसैमा केन्द्रित भएर चरण विभाजन गरिएको छ। यिनले वि.सं. २०४६ सालदेखि हालसम्म पनि नियात्राहरू रचना गरिरहेका छन्। यो साढे दुई दशकको यिनको नियात्रा लेखनको कालावधिलाई समय, रचना र पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशनका आधारमा पूर्वार्द्धकाल र उत्तरार्द्धकाल गरी दुईवटा काल वा चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ।

समग्र नेपाली यात्रासाहित्यको आधुनिक कालको तृतीय उपचरणमा सशक्त रूपमा देखा पर्ने भीष्म उप्रेतीले हालसम्म ६ वटा नियात्रासङ्ग्रहहरू प्रकाशित गरिसकेका

छन् । यो क्रम आगामी दिनमा पनि रहिरहने कुरा यिनै प्रकाशित कृतिहरूले पुष्टि गर्दछन् । यसप्रकार समग्र नेपाली यात्रासाहित्यको आधारमा नभएर उनको लेखन, प्रकाशनका आधारमा चरण विभाजन गरी यस अध्ययनलाई अगाडि बढाइएको छ ।

३.४.१ प्रथम चरण वा पूर्वार्द्धकाल (वि.सं. २०४६ देखि वि.सं. २०५५ सालपूर्व)

भीष्म उप्रेतीको नियामाको थालनी 'यात्राका केही थुँगा फूल' (वि.सं. २०४६) लाई मानिएको छ । यस पूर्वको कालमा नियामात्मक पुस्तकाकार कृति प्रकाशन नभएकाले त्यसलाई फुटकर रचनाकाल वा नेपथ्यकाल वा आभ्यासिक काल मानिएको हो । यस नियामासङ्ग्रहमा पाँचवटा नियामाहरू सङ्गृहीत छन् । यसै कृति मार्फत उप्रेती नेपाली साहित्यको नियामा विधामा देखा परेका हुन् । यस नियामासङ्ग्रहमा स्वदेशको यात्रासम्बन्धी स्वदेशकेन्द्री नियामा चारवटा र विदेशको यात्रासम्बन्धी विदेशकेन्द्री नियामा एउटा गरी पाँचवटा नियामा छन् । यस चरणमा उप्रेतीको लेखनशैली परिष्कृत बनिसकेको छैन । यसै सन्दर्भमा उप्रेतीले "गद्य लेखन तर्फको यो मेरो पहिलो प्रयास पनि भएको हुँदा यसभित्र भेटिएका कमी कमजोरीहरूलाई आदरणीय पाठकहरूले औँल्याइदिनुहुनेछ भन्ने कुरामा विश्वस्त छु" भनेका छन् (उप्रेती, यात्राका केही थुँगा फूल : आफ्नो कुरा) ।

भीष्म उप्रेतीको प्रथम चरणमा एउटा मात्रै नियामात्मक कृति प्रकाशित भएको छ । नियामात्मक र गुणात्मक दुवै हिसाबले उप्रेती यस चरणमा त्यति माफिन सकेका छैनन् ।

३.४.२ द्वितीय चरण वा उत्तरार्द्धकाल (वि.सं. २०५५ देखि हालसम्म)

यस चरणको सुरुवात मै 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' (वि.सं. २०५५) लिएर उप्रेती देखा पर्दछन् । मानसरोवरको यात्रामा आधारित स्वदेशकेन्द्री चार र विदेशकेन्द्री तीन गरी सात नियामाको सङ्ग्रह 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' मा आइपुग्दा नियामाकार उप्रेती भाषा र शिल्पका दृष्टिकोणले पहिलेभन्दा वा पहिलो चरणमा भन्दा अझ सशक्त रूपमा देखा पर्दछन् । वास्तवमा उनी कवि समेत भएकाले भूदृश्य जनजीवन र परिवेशसँग पूर्ण रूपमा भिज्दै त्यसमा एकाकार हुनु स्वाभाविक पनि हो । त्यसैले अनुभूतिको तीव्रता यस सङ्ग्रहका प्रत्येक नियामामा पाइन्छ ।

यसपछि वि.सं. २०५८ सालमा उप्रेतीको अर्को नियात्रासङ्ग्रह 'लहरलहरका अक्षरहरू (वि.सं. २०५८) प्रकाशित भएको छ। यसमा स्वदेशकेन्द्री आठ र विदेशकेन्द्री नियात्रा चार गरी बाह्रवटा नियात्राहरू सङ्कलित छन्। यस नियात्रासङ्ग्रहमा प्रयोग गरिएको काव्यात्मक भाषाशैलीले पाठकलाई मीठो अनुभूति दिन्छ। उनको भाषामा रहेका मिठास, अनुप्रास, सूक्तिमयताजस्ता विशेषता उल्लेखनीय देखिन्छन्। यात्राको वर्णनशैलीमा देखिने काव्यात्मकतालाई तलको यो अनुच्छेदले पुष्टि गर्दछ-

हरियाली आएर बस्छ आँखामा। हरिया बालीहरू आउँछन्। कतै कतै रङ्गीन फूलहरू भेटिन्छन्। तर सब क्षणिक ! दुःखी मान्छेहरूको आँगनमा भुक्किएर पुगेको खुसीजस्तो, पानीको फोकाजस्तो। त्यसपछि फेरि उही मरुभूमितुल्य भूमि। उही उदास सिउँदोभैँ बाँझो भूमि। उही सुखवैसुख र गरीब गाउँलेहरू। जमिनमै टाँसिएको छ मान्छेको जीवन यहाँ। जमिनकै रङ्गका छन् मान्छेहरू। उदास आँखा टाँसिएको छ अनुहारमा। उनीहरूलाई हेर्दा लाग्छ- जीवनमा कहिले मुस्कुराए होलान् र यिनीहरू। आँखामा यही एक सुरको निरस र पट्यारलाग्दो दृश्य मात्र बस्न थालेपछि म भारतीय जनजीवनको आर्थिक असमानताको भयङ्कर दूरीलाई ठम्याउने प्रयत्न गर्छु। कतै ! कहालिलाग्दो देखिन्छ त्यो। (रेलको भ्यालभरिको संसार, लहरलहरका अक्षरहरू : ३७)।

यसपछि उनको अर्को नियात्रात्मक कृति 'तेहरान डायरीको एक साता' (वि.सं. २०६३) प्रकाशित हुन्छ। बारका नामबाट अध्यायको वा शीर्षकको नामाकरण गरिएको आख्यानपरक नियात्रा हो। यसमा सातवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन् र सबै विदेशकेन्द्री परिवेशमा रचना गरिएका छन्। यो इरान भ्रमणका बारेमा लेखिएको शनिबारदेखि सुरु भएको यात्रा शुक्रवार सकिएको विषयमा त्यहाँका सांस्कृतिक पक्ष, जीवनशैली, धार्मिक कट्टरता आदिलाई उनले नजिकबाट नियालेर तिनीहरूबाट आफूमा परेको प्रभावलाई पाठक सामु काव्यात्मक तथा आकर्षक भाषाशैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरेका छन्।

यसपछि उनको अर्को नियात्रात्मक कृति 'घर फर्कने दिन' (वि.सं. २०६६) प्रकाशित भएको छ। यस नियात्रासङ्ग्रहमा चौधवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन् र सबै विदेशकेन्द्री परिवेशमा रचना गरिएका छन्। यो नियात्रासङ्ग्रहमा निजात्मक अनुभूतिका तीक्ष्णता, लेखकीय इमानदारिता र शैलीजन्य सौन्दर्य देख्न पाइन्छ। यस नियात्रा सङ्ग्रहमा पनि कवितात्मक भाषाशैलीको प्रयोग गरिएको पाइन्छ।

यसपछि वि.सं. २०६९ असारमा उनको अर्को नियत्रात्मक कृति 'एक पटक टोकियो' प्रकाशित भएको छ। यसमा नौवटा विदेशकेन्द्री नियत्राहरू सङ्गृहीत छन्। एउटा औपचारिक कार्यक्रममा भाग लिन गएको बेलाका अनौपचारिक प्रसङ्गहरूलाई काव्यात्मक भाषाशैलीमा लेखिएको यो कृतिले हामीलाई जापानी सभ्यता, संस्कृति लगायत विविध पक्षको जानकारी दिन्छ। यस नियत्रासङ्ग्रहको अन्तिममा टोकियोमा लेखिएका कविताहरू भनी सातवटा कविताहरूसमेत प्रकाशित गरिएका छन्। जुन अत्यन्तै आस्वाद्य छन्।

भीष्म उप्रेतीका हालसम्म ६ वटा नियत्राका पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन्। यिनका पत्रपत्रिकामा छरिएका वा प्रकाशित भएका नियत्राहरू, एउटा स्वदेशकेन्द्री 'भ्यालबाट हेरेको दुनियाँजस्तो' (वि.सं. २०६७, सारांश, अङ्क ५) एउटा 'बिम्बहरूमा फ्याडफर्ट' (वि.सं. २०६९, गरिमा -जेठ) रहेका छन्। यी नियत्रामा विदेशकेन्द्रीमा जर्मनीको चौथो ठूलो शहर फ्याडफर्टमा औपचारिक कार्यक्रममा जाँदाका अनुभूतिहरू छन् भने अर्को स्वदेशकेन्द्री 'भ्यालबाट हेरेको दुनियाँजस्तो' मा तालगाउँका बारेमा र त्यहाँ भएको कविगोष्ठी तथा प्राकृतिक सुन्दरताका बारेमा चर्चा गरिएको छ।

३.५ नियत्राकार भीष्म उप्रेतीका प्रकाशित नियत्रात्मक कृतिहरूको सङ्क्षिप्त चिनारी

भीष्म उप्रेतीका पत्रपत्रिकामा प्रकाशित नियत्राहरू बाहेकका पुस्तकाकार कृतिका रूपमा हालसम्म ६ वटा नियत्रात्मक कृतिहरू प्रकाशित भएका छन्। यिनका प्रकाशित ६ वटा नियत्रात्मक कृतिहरूको सङ्क्षिप्त चर्चा यस अध्ययनमा गरिएको छ।

३.५.१ यात्राका केही थुँगा फूल (वि.सं. २०४६)

नियत्राकार भीष्म उप्रेतीको साहित्यिक यात्राको प्रथम प्रकाशित पुस्तकाकारको नियत्रात्मक कृति 'यात्राका केही थुँगा फूल' (वि.सं. २०४६) हो। यस नियत्रासङ्ग्रहमा पाँचवटा नियत्राहरू सङ्गृहीत छन्। जसमध्ये स्वदेशको यात्रासम्बन्धी स्वदेशकेन्द्री चारवटा र विदेश (दार्जीलिङ) को यात्रासम्बन्धी विदेशकेन्द्री एउटा छन्। तिनीहरू

इलामतिर उचालिएको पाइला, एक धस्रो मुस्कान र एक थोपो आँसु, फाँट फाँटमा रमाएको मन, घाम भुल्कने दिशातिर र बाँसभाँग र हरिया रुखहरूको छायाँमुनि हुन् ।

वि.सं २०४५ सालमा आयोजित तेस्रो महानन्द सापकोटा पुरस्कार वितरण समारोहमा नियात्राकार भीष्म उप्रेती पनि साहित्यिक पत्रकार सङ्घको प्रतिनिधि भएर इलाम गएको तथा त्यतैबाट दार्जीलिङसम्म पुगेर फर्केको छोटो ३ दिने यात्राका क्रममा देखेका, भोगेका अनुभूतिजन्य रागबाट सिर्जना गरिएको, विषयगत विविधता भएको आत्मपरक, निजात्मक, व्यङ्ग्यात्मक, संस्मरणात्मक शैली भएको उत्कृष्ट नियात्रासङ्ग्रह यात्राका केही थुँगा फूल हो । यस कृतिका बारेमा रमेश विकलले “हुन त यो एउटा छोटो र सीमित यात्राबारे लेखिएको सानो यात्रावृत्त हो र यसमा त्यति रोमाञ्चक यात्राको वर्णन छैन । तर पनि यसमा प्रयुक्त भाषा-शैली र यसलाई अभिव्यक्ति दिने भाइको अन्तरङ्ग भावात्मक इमानदारी र हार्दिकताले यसलाई करिब करिब काव्यात्मक अनुभूति दिएर पाठकको मनमा अत्यन्त ललित रागको उद्बोधन गराउँछ । काठमाडौँदेखि इलाम, दार्जीलिङ र भ्वापासम्म भएर टुङ्गिएको यस छोटो यात्रामा यात्रावृत्तका सबै लक्षणहरू पूर्ण छन् । हो, इलाम गएर यो एकपल्ट महानन्द सापकोटा पुरस्कार समारोहमा मात्र अलमलिँदा कता कता यो यात्रावृत्तिको सद्दा संस्मरण मात्र हुन पुग्यो कि भन्ने भैं पनि लाग्छ । किनभने काठमाडौँबाट इलाम पुगपछि लौ त भने यसको यात्रा नै टुङ्गिएर घटनाहरू स्थिर एउटा मियाको वरिपरि मात्र केही गतिशील भए भैं लाग्छन् । यसरी यात्रावृत्तमा घटना स्थिर हुनु अलि त्रुटिजस्तो लाग्छ । तर समारोह सकिएपछि यो पुनः गतिशील भएर पशुपतिनगर, फिक्कल र दार्जीलिङतिर बढ्न थाल्छ । अनि फेरि आफ्नो यात्रावृत्तको रूपलाई पाएर रोचक हुन थाल्छ । अर्थात् यो संस्मरणको परिधिबाट निस्किएर आफ्नो रोचक शैलीमा विभिन्न भौगोलिक र प्राकृतिक चित्रकारी कोर्दै, विभिन्न चालचलन र संस्कृतिमा बढेका विभिन्न चरित्रहरूसँग आत्मीयता स्थापित गर्दै भावनाहरू आत्मीयताहरूसँग हास्तै खेल्दै गन्तव्यतिर बढ्छ भनेका छन्” (विकल, यात्राका केही थुँगा फूल: आमुख, पृ. ग) ।

भीष्म उप्रेतीले यस नियात्रामा देशभक्तिपूर्ण भावना व्यक्त गरेका छन् । यसको उदाहरणका रूपमा इलामतिर उचालिएको पाइला नियात्राको ३८ औँ अनुच्छेदलाई लिन सकिन्छ । यसमा सत्तामा बस्नेहरूले स्वार्थमुखी भएर राष्ट्रिय महत्त्वको कोशी नदी बेचेको प्रसङ्गलाई प्रस्तुत गरेको छन् । “रात्रीवस कोशीको पुलमाथि गुड्न थाल्यो । मैले

कोशीनदीलाई हेरें । कोशी नदी नेपालको सबभन्दा ठूला नदीहरूमध्ये एक हो । अहिले कोशी आफ्ना दुःखसुखका कहानीहरूलाई पोल्टाभरि बोकेर एकतमासले बगिरहेको थियो । मलाई भने जतिपल्ट यात्रा गरेपनि यहाँनिर आइपुगेपछि भित्रैदेखि दुखेर आउँछ । कोशीनदी मेरो आफ्नै देशको नदी भएपनि अहिले यसको अधिकार मेरो हातमा छैन । सत्तामा बस्नेहरू स्वार्थमुखी भएभने जस्तोसुकै नीचकाम पनि गर्न सक्ने रहेछन् । कोशी नदी उनीहरूको यही स्वार्थीप्रवृत्तिले जन्माएको निकृष्टताको एउटा राम्रो नमूना हो । सानो स्वार्थलाई हेरेर आमालाई नङ्ग्याउन वा अर्काको हातमा सुम्पन सक्नेहरूप्रति मलाई असीम घृणा जागेर आयो साथै कोशीको बेरोकटोक छालजस्तै मभिन्न माटोको ममता उल्लेर आयो” (इलामतिर उचालिएको पाइला: यात्राका केही थुँगा फुल, : ७) । त्यसरी नै नियन्त्राकारले नेपाली किसानको दयनीय अवस्था, आकाशे पानीका भरमा खेती गर्नुपर्ने कुरा समेत चर्चा गरेका छन् ।

यस नियन्त्रासङ्ग्रहमा आजको नेपाली समाज विकृत र विसङ्गतिका दलदलमा फसेको चर्चा नियन्त्राकारले गरेको छन् । त्यसरी नै प्रशासनको जिम्मा लिएर कुर्सीमा बसेकाहरूले आफ्नो स्वार्थमा लागी सानो कुराका पछाडि लागेर जनतालाई दुःख दिएकोमा सरकार प्रमुखलाई समेत व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । नियन्त्राकारले जनताको सुख दुःखलाई आफ्नो ठानेर अगाडि बढ्ने मान्छेलाई (नेतालाई) जनताले पुरस्कृत र उचित सम्मान गर्ने कुरा समेत उल्लेख गरेका छन् । जनताको हार्दिकता, स्नेह र सद्भावना धन, सम्पत्ति र भौतिक सुखभन्दा धेरै ठूलो हुने कुरा पनि यस नियन्त्रासङ्ग्रहमा नियन्त्राकारले गरेका छन् । जीवनसँगै बाँच्ने र सँगै मर्ने कसम खाए पछि सुख वा दुःखमा त्यस्ता व्यक्तिले साथ दिँदैन भने त्यसको के अर्थ भन्ने विचारसमेत प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसरी नै सत्यलाई जतिसुकै ढाकछोप गरे पनि असत्य हुँदैन भन्ने आफ्नो विचार समेत प्रकट गरेका छन् । रगतको नातामात्र नाता नभएर आत्मीयताको नातापनि नाता हुने कुरा समेत नियन्त्राकारले यस नियन्त्रासङ्ग्रहमा चर्चा गरेका छन् ।

यस नियन्त्रासङ्ग्रहमा ‘जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरियसी’ भन्ने भावलाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसरी नै समाजमा हुने खानेले निमुखा जनतालाई दुःख दिएकोमा व्यङ्ग्य प्रहार गरेका छन् । समग्रमा यस नियन्त्रासङ्ग्रहमा देशभक्तिपूर्ण भावना, अन्याय, अत्याचार, नेपाली जनताको यथार्थ स्थिति लगायतका कुराहरू सरल, सहज भाषाशैलीका माध्यमबाट नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषाका शब्दावलीका साथै उखान,

टुक्का तथा तत्सम, तद्भव र आगुन्तक शब्दाको प्रयोग गरी स्थानीय लवजलाई समेत यथास्थान दिएर नियात्राकारले 'यात्राका केही थुँगा फूल' (वि.सं. २०४६) लाई अत्यन्तै सुगन्धित र हृदयस्पर्शी बनाएका छन् ।

३.५.२ नीलो पानी र नीला भावनाहरू (वि.सं २०५५)

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको दोस्रो नियात्रासङ्ग्रह 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' (वि.सं २०५५) हो । यस नियात्रासङ्ग्रहमा स्वदेशको यात्रासम्बन्धी स्वदेशकेन्द्री चारवटा र विदेशको यात्रासम्बन्धी विदेशकेन्द्री तीनवटा गरी सातवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन् । तिनीहरू सपनाका खुट्टाले टेकेर, श्वेत शिखरहरूतिर, सल्लाका छायाँहरू टेकै टेकै, मृत्युसँग लुकामारी खेल्दै, कर्णाली जहाँ माप्चा कहलाउँछे, स्निग्ध पवित्र, कोमलः मानसरोवरको जल, र नीलो पानी, नीलो स्वच्छता र नीला भावनाहरू हुन् ।

प्रस्तुत नियात्रासङ्ग्रह एउटा यात्राको वर्णन मात्र होइन, प्रकृतिप्रेमी पाठकहरूका निम्ति हार्दिकता सिञ्चित नौलो उपहार पनि हो । यस नियात्रासङ्ग्रहका यात्रीलेखकले जसरी अनुपम सौन्दर्यले टिलपिलाएका रमणीय स्थान लगायत चर्चित मानसरोवरसम्मको यात्रामा जुन आनन्द र मनोरमता हृदय तृप्त होइन्जेल पिए, त्यसरी नै उनका अनुभूतिहरूले पाठकहरूलाई पनि कुतूहलतासाथ पिउन उत्साहित गरिरहेका छन् । यस नियात्रासङ्ग्रहका लेखकले उनीहरूका साथ आफूमात्र छुटेको अनुभूति पनि गरेका छन् । लेखकको नियात्राकारिताले भावनाको सौन्दर्यमात्र होइन, सौन्दर्यको गम्भीरता र गहनतालाई समेत प्रस्तुत गरेको छ । उत्साहका पङ्ख उचालेर रहरका लहरसँगै बगेका यात्रीले सपनाका खुट्टाले टेकेरै भए पनि सेता शिखरको यथार्थ यात्रामा निस्कँदा कतै सल्लाका छायाँको शीतलता र आनन्द पाए भने कतै मृत्युसँग लुकामारी खेल्दै मानसरोवरको पवित्र, कोमल र स्वच्छ जल स्पर्श गर्ने मनोकामना आफूले मात्र पूरा गरेनन्, अरूलाई पनि छुन अभिप्रेरित गरेका छन् साथै उत्साहले भरेका छन् । नियात्राकारले आफ्ना शाश्वत अनुभूति र भावाभिव्यक्तिलाई नियात्रासङ्ग्रहका माध्यमले जीवन्त राखी नेपाली भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति र शिक्षाको विकासमा योगदान पुऱ्याउने अविचल यात्रामा रहेका यात्राकारले यात्राका क्रममा देखेका, भोगेका अनुभूतिजन्य भाव, संवेगमा उनेर प्रस्तुत गरेको 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' (वि.सं. २०५५) पाठकहरूका सामु पस्केका छन् ।

यस नियात्रामा नेपाल विश्वमै जल सम्पदामा धनी, सर्वोच्च शिखर र असङ्ख्य प्राकृतिक सम्पदाले भरिपूर्ण राष्ट्रको सेवा गर्नु सम्पूर्ण नागरिकको कर्तव्य हो भन्ने राष्ट्रवादी चिन्तन प्रस्तुत गरेका छन्। नेपालमा विद्यमान वर्गीय चिन्तन, सामन्ती संस्कारका आडमा निमुखा र अशिक्षित जनताको शोषण गर्न पल्केका ब्वाँसाहरूलाई खबरदारी गर्दै आफूलाई यात्राका क्रममा ग्रामीण हिमाली जनसमुदाय तथा बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले सहयोग पुऱ्याएकोमा नियात्राकारले प्रशंसा गरेका छन्। हिमाली प्रदेशमा भौगोलिक विकटता कायम भए पनि त्यहाँका मानिसहरूले जसरी सादा जीवन र उच्च विचार राखी घुम्न आउने मानिसहरू वा यात्रीलाई सहयोग गरेका छन् त्यस्तै गुण सबै मानिसमा हुनुपर्ने विचार समेत यस नियात्रामा नियात्राकारले प्रस्तुत गरेका छन्। त्यसरी नै जसरी प्रकृतिमा विचरण गर्ने स-साना पक्षीहरू स्वतन्त्र र आजाद छन् त्यसका विपरीत मानिसहरू आफ्नै ढिपी र हठका कारणले निरीह जीवन बिताउन विवश भएकोमा असन्तुष्टि व्यक्त गरेका छन्।

समग्रमा 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' (वि.सं. २०५५) नियात्रापरक विषयवस्तु भएको, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समाजको चर्चा गरिएको, नेपालका प्राकृतिक सम्पदाको संरक्षण तथा सदुपयोगमा सरोकारवालाहरूको ध्यान नगएको, ग्रामीण र सहरी जनजीवनमा आकाश र पातालको जस्तै फरकपन रहेको यथार्थ घटनाहरूलाई कलात्मक शैलीको प्रयोग गरी संस्कृतका श्लोक, चिनियाँ, अङ्ग्रेजी शब्दावली र तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको उपयोग गरी व्यङ्ग्यको वाण सफल तरिकाले यस नियात्रासङ्ग्रहमा प्रहार गरेका छन्।

३.५.३ लहरलहरका अक्षरहरू (वि.सं. २०५८)

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको तेस्रो नियात्रासङ्ग्रह लहरलहरका अक्षरहरू (वि.सं. २०५८) हो। यसमा स्वदेशको यात्रासम्बन्धी स्वदेशकेन्द्री आठवटा र विदेशको यात्रासम्बन्धी विदेशकेन्द्री चारवटा गरी बाह्रवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन्। तिनीहरू बाँच्ने एउटा उपक्रममा, खुसी फुल्ल, फूलबारीमा आँसु चियाको पातमा, भोलि फेरि भेटौँला है सुनकोशी !, यसैले म उहाँका कविताहरूलाई प्रेम गर्छु, रेलको भयालभरिको संसार, यहाँ गीत गाएपछि घाम लागोस्, दौडिरहेछ जिन्दगी, हामी भोलि बाँच्छौँ भने,

बाटो, घाम र यात्रीहरू, लहरलहरका अक्षरहरू, घामलाई भेट्न र भुईँ कुहिरोलाई समाएर हुन् ।

यस नियत्रासङ्ग्रहका नियत्रामा विषयगत विविधताका साथै यात्राको वर्णन, प्राकृतिक छटाहरूको सुन्दर, आकर्षक तरिकाले चित्रण गरी शैक्षिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, दार्शनिक, वैज्ञानिक, प्राकृतिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, व्यावहारिक र यात्राका दृश्यलाई निजात्मक तरिकाले वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत गर्दै समयको महत्त्वको बारेमा नियत्राकारले चर्चा गरेका छन् । नियत्राकारले अहिलेका युवा जमातको जीवन सुखमय बनोस् बगर नबनोस् र हिँड्नु पर्ने बाटाहरू हराएर नजाऊन् साथै समयलाई ख्याल गर्दै आफ्नो भविष्य अरूले निर्माण नगरिदिने हुनाले भविष्यप्रति सचेत रहन आग्रह गर्दै भेडा, च्याङ्गा, घोडा र खच्चडहरूको प्रतीक बनाएर एउटाले गल्ती गर्दा सम्पूर्ण दुर्घटनामा परेजस्तै हाम्रो देशका दुई चार जना नेताले आफ्नो स्वार्थ पूर्तिका लागि सम्पूर्ण नेपाली जनताहरूका भाग्यमाथि खेलवाड गर्न नहुने राष्ट्रवादी चिन्तन सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

उप्रेतीले सरकारले सहरी विकासमा मात्र बजेट विकेन्द्रीकरण गरेकाले र योजनाविद् तथा नीति निर्माताहरूले गाउँघरतर्फ ध्यान नदिनाले गाउँमा सुखी र आनन्दपूर्ण जीवन बिताइ रहेका जनताहरू सहरमा बाध्यतावश आउनु परेको कुरा समेत प्रस्तुत गरेका छन् । प्रेम र मायाले बालबालिकाको मन जित्न सकिने कुरा नियत्राकारले व्यक्त गरेका छन् । आफूले यात्रा गरेका विभिन्न मठमन्दिर, नदीनाला, पलाञ्चोक भगवती, अन्तुडाँडा, फेवाताल, सराङकोट, टाइगरहील, नगरकोट, भेडेटार लगायत विभिन्न स्थानको सजीव चित्रण गरेका छन् ।

समग्रमा 'लहरलहरका अक्षरहरू' (वि.सं. २०५८) नियत्रासङ्ग्रहमा यात्रावृत्तान्त सम्बन्धी विभिन्न प्राकृतिक, भौगोलिक जानकारी नेपाली तथा विदेशी भूभागको वर्णन, धार्मिक मान्यता र राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समाज, भौगोलिक, सांस्कृतिक चर्चा निकै संवेदनशील र अनुभूतिप्रवण स्रष्टाका रूपमा काव्यात्मक तरिकाले उप्रेतीले गरेका छन् । संस्कृतका श्लोकहरू, हिन्दी भाषाको प्रयोग, अङ्ग्रेजी शब्द, उखान, टुक्का, तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दावलीको प्रयोग गरी आत्मपरक प्रस्तुतिका साथ व्यङ्ग्यात्मक शैलीमा सशक्त तरिकाले आफ्ना अनुभूति नियत्राकारले नियत्रासङ्ग्रहमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.५.४ तेहरान डायरीको एक साता (वि.सं. २०६३)

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको चौथो नियात्रासङ्ग्रह 'तेहरान डायरीको एक साता' (वि.सं. २०६३) हो। यसमा विदेशको यात्रासम्बन्धी विदेशकेन्द्री सातवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन्। बारका नामबाट अध्यायको नामाकरण वा शीर्षक जुराइएको आख्यानपरक नियात्रासङ्ग्रह हो तेहरान डायरीको एक साता। यस नियात्रासङ्ग्रहले नियात्राकारको सातदिने इरान यात्रालाई समेटेको छ।

पोथी गद्यका धनी भीष्म उप्रेतीको भाषामा पाइने सुललितता, लयालुपन र आत्मीयता यस नियात्रासङ्ग्रहको विशेषताका रूपमा देखिन्छ। नियात्राकारको एक हप्ताको इरान यात्रालाई समेटेको यसले देश र विदेशका बीचको समानता, असमानता, धार्मिक, सांस्कृतिक र भौगोलिकताहरूलाई नजिकैबाट हेरेर विदेशीहरूको हामीप्रति (नेपालीप्रति) को धारणा र त्यसलाई विस्थापित गरी नवधारणा स्थापित गराउने प्रयत्न पनि यस नियात्रासङ्ग्रहले गरेको छ। भौगोलिकताले नजिकै भए पनि युरोप, अमेरिका वा अन्य मुलुकहरूतिर जस्तो अरबियन मुलुकतिर नेपालीको त्यति धेरै यात्रा नभएको कुरा समेत उप्रेतीले गरेका छन्। राष्ट्र बैंकको कर्मचारीको हैसियतले सेमिनारमा गएका र सेमिनारका भर्कालागदा आर्थिक तथा मौद्रिक कुराहरूको चर्चा नियात्राकारले कति पनि गरेका छैनन्। यसमा औपचारिक सेमिनारमा भएका कुनै पनि कुराहरूका चर्चामा नलागी सहभागी हुन आएका मित्रका स्वभाव, सम्बन्ध, रुचि र आ-आफ्ना सांस्कृतिक चर्चाहरूले नियात्रामा प्रमुखता पाएका छन्। यो नियात्रामा अभाव र गरिबीले थिचिएको हाम्रो (नेपालीको) जीवनशैली सीमा काट्ने वित्तिकै अत्तालिने कुरा समेत नियात्राकारले व्यक्त गरेका छन्। यस कृतिमा खाडी क्षेत्रका मुलुकहरूको विकासको चर्चा समेत गरिएको छ। एक हप्ते यात्रामा भेटिएका मित्रहरू वर्षौं पुराना जस्ता बनेर नियात्रामा उपस्थित हुनुलाई नियात्राकारको कुशलता मान्न सकिन्छ। नियात्राकारले आफ्नै बानी र स्वभावले गर्दा मित्र कमाउने र गुमाउने कुरा उनकी महिला साथी सादिया ताहिर उनको यात्रा जीवनको नायिका भैं बन्न आइपुगेबाट आभाष हुन्छ। पहिला बोल्नै नचाहने महिला साथीलाई पछि बोलेरे नअघाउने बनाउने शक्ति पनि लेखकमा देखिन्छ। एकै हप्तामा सिङ्गै जीवनभरिको जस्तो मायाको लेनदेन गर्न सक्नु मान्छेको मनको यो सार्थक चरित्र हो भन्ने विचार पनि यस नियात्रामा नियात्राकारले प्रस्तुत गरेका छन्। यस नियात्रासङ्ग्रहमा भाषाले मद्दत वा भाषाको पहुँच व्यक्तिमा छ भने मानिस कोही पनि कहीं

पनि विरानो नहुने सन्देश दिइएको छ । मानिसको वैयक्तिक स्वभाव जति नै कठोर देखिए पनि भित्र भित्रै अरूको मायाको भोको हुने कुरालाई अत्यन्तै मनमोहक तरिकाले नियात्रामा नियात्राकारले प्रस्तुत गरेका छन् ।

समग्रमा डायरी शैलीमा लेखिएको आख्यानपरक नियात्रासङ्ग्रह भए पनि यसमा नियात्राकारले यात्रा गर्दा घटेका र भोगेका घटनाहरूलाई संस्मरणात्मक, कलात्मक शैलीको प्रयोग गरी प्रस्तुत गरिएको छ । यसमा बिहिवार शीर्षकमा चरा एउटा चरा मात्र थियो र हरियोबाट हरियोतिर दुई वटा कविता समेत समावेश गरेर नियात्राकारले आफ्नो कवि प्रतिभाको समेत चिनारी दिएका छन् । यसमा सरल नेपाली भाषाको प्रयोगका साथै तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.५ घर फर्कने दिन (वि.सं. २०६६)

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको पाँचौँ नियात्रासङ्ग्रह 'घर फर्कने दिन' (वि.सं. २०६६) हो । यस नियात्रासङ्ग्रहमा चौधवटा विदेशको यात्रासम्बन्धी विदेशकेन्द्री नियात्राहरू सङ्गृहीत छन् । तिनीहरू नयाँहरूको साता, अब मैले के गर्ने ?, बेलाइतको दसैं, डेब्रासँगको भेट र क्रिसमसको निम्तो, हिउँ चिप्लेटी खेलमा चिप्लिएको एउटा साँझ, के युद्ध साँच्चै अरिहार्य छ ?, एउटा सपनाजस्तो क्षण, रङ्गहरूको जङ्गलमा, समुद्र ! मेरो चिरप्रतीक्षा, मेरो मृगतृष्णा, शालीन नग्नता, एउटा सिङ्गै दिन आइल अफ वाइटमा, कति जाती हुने थियो, नेपाली पर्यटकहरूसँग र घर फर्कने दिन हुन् ।

यस नियात्रासङ्ग्रहमा नियात्राकारले आफूले बेलायत यात्रा गर्दाका अनुभव सफल रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसरी नै नियात्राकारले बेलायत बसाइमा देखेभोगेका यथार्थ दृश्य वर्णन मार्मिक तरिकाले गर्दै विगत र वर्तमानको तुलना, प्रगतिको फड्को, व्यवस्थित कामतमाम, नीति र नियमको पालना लगायतका अनेकौँ पक्षको राम्रो चित्रण गरेका छन् । नियात्राकारका विचारमा नेपालका विश्वविद्यालय र बेलायतका विश्वविद्यालय बीचको पठन शैलीमा आकाश र पातालको फरकका साथै त्यहाँको मानवसभ्यता र यहाँको मानवसभ्यताबीचमा, सम्पन्नता र विपन्नता, पुरातन र आधुनिकताजस्ता कुरामा ठूलो अन्तर भएको र त्यस अन्तरलाई मेटाउन के कति समय लाग्ने हो त्यो सकिने हो कि होइन भन्ने कुरामा तुलनात्मक विचार समेत सलबलाएको छ । विदेशमा गएपछि नेपालीले भुल्ने गरेको आफ्नो पहिचानलाई समेत नियात्रासङ्ग्रहमा व्यङ्ग्यात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । यस नियात्रासङ्ग्रहमा नियात्राकारले आफ्नो देशमा आठ हजार मिटरभन्दा अग्ला धेरै हिमाल भए पनि हिउँ खेलन नपाएको र त्यो इच्छा बेलायत गएर डेब्रासँग पूरा

भएको कुरा समेत मार्मिक तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् । बेलायतीहरूका कला, साहित्य र संस्कृति अनुकरणीय रहेको तर हामी नेपालीहरूले राम्रा पक्षको अनुकरण गर्न नसकेकोमा दुःख समेत व्यक्त गरेका छन् । नेपालमा जस्तै बेलायतमा पनि हिमाल, पहाड, सडक, हरियाली, खेतबारी, कृषकहरू भएको कुरा समेत प्रस्तुत गरेका छन् ।

‘घर फर्कने दिन’ (वि.सं. २०६६) ले नियात्राकार भीष्म उप्रेतीलाई सशक्त नियात्राकारको रूपमा उभ्याएको छ । ठाडो टिपोट, असामान्य वर्णन, काल्पनिकता र असन्तुलित अभिव्यक्तिबाट मुक्त प्रस्तुत कृतिमा उप्रेतीको अनुभूति निकै खारिएको छ । आफ्ना नियात्रामा स्थान, घटना र परिवेशको चित्रण-वर्णनसँगै देखेभोगेका कुरा वास्तविकताको कसीमा घोटेर अनुभूतिजन्य सौन्दर्यलाई भाषिक अभिव्यक्तिमा उतार्ने उप्रेती आफूसँगै यात्राको स्वाद पाठकलाई चखाउन खप्पिस छन् । नयाँहरूको साताबाट सुरु भएको यात्रामा बेलायत घुमाएर घर फर्कने दिनसँगै पाठकलाई स्वदेश ल्याउने उप्रेतीका नियात्राहरूको भाषा कवितात्मक छ, अनुभूति छचल्किएको छ र अभिव्यक्तिमा देशप्रेम झल्केको छ ।

समग्रमा ‘घर फर्कने दिन’ (वि.सं. २०६६) नियात्रासङ्ग्रहमा विषयगत विविधता, आत्मपरक, निजात्मक, व्यङ्ग्यात्मक, संस्मरणात्मक प्रस्तुतिका साथै अङ्ग्रेजी, हिन्दी, पाकिस्तानी, बङ्गालीका शब्दावली एवम् सरल नेपाली भाषाका शब्दका अलवा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको प्रयोग नियात्राकार भीष्म उप्रेतीले गरेका छन् ।

३.५.६ एक पटक टोकियो (वि.सं. २०६९)

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको छैटौँ नियात्रासङ्ग्रह ‘एक पटक टोकियो’ (वि.सं. २०६९) हो । यस नियात्रासङ्ग्रहमा नौवटा विदेशको यात्रासम्बन्धी विदेशकेन्द्री नियात्राहरू र सातवटा टोकियोमा लेखिएका कविताहरू सङ्गृहीत छन् । तिनीहरू जापान कतिपल्ट आएका छौं ? कविता रात्रीभोज, चिकाय तानिगुचीसँग, हिरोसिमाको बम आक्रमणमा बचेकी कवि, टोकियोमा भेटेको नेपाल, कसरी कवि भयौ त ? सगरमाथा अझ अग्लो भयो, नेपाली साथीहरूसँग र ताकेओ शान र आइडिया म्याराथन हुन् ।

नियात्राकार भीष्म उप्रेती अन्तर्राष्ट्रिय पेनको विश्व कङ्ग्रेसमा भाग लिन जापान सन् २०१० मा गएका र त्यहाँ उनले देखेका, भोगेका समग्र वस्तुतथ्यहरूलाई काव्यात्मक तरिकाले प्रस्तुत गरेको नियात्रासङ्ग्रह ‘एक पटक टोकियो’ (वि.सं. २०६९) हो । यस नियात्रामा जापानी जीवनशैलीका विविध पक्षहरू प्रस्तुत गरिएको छ । नियात्राकारले जापानको विमानस्थलमा भएका समग्र कुराहरू पहिलो नियात्रामा गरेका छन् । त्यसरी नै

नियान्त्राकारको सम्मानमा कविता रात्रीभोज गरिएको छ दोस्रो नियान्त्रामा । यस्तै नियान्त्राकारले यात्रा गर्दा घटेका, भोगेको, देखेका र अनुभव गरेका घटनाहरूलाई कलात्मक शैलीमा नियान्त्राहरूमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस नियान्त्रासङ्ग्रहको अन्त्यमा टोकियोमा लेखेका कविताहरू समावेश गरेर आफ्नो कवि प्रतिभाको परिचय समेत दिएका छन् ।

समग्रमा नियान्त्राकार भीष्म उप्रेती एउटा औपचारिक कार्यक्रममा जापान दस दिनका लागि गएका छन् र त्यहाँ भएका समग्र घटना, आफ्नो सम्मानमा गरिएका विभिन्न गतिविधि, त्यहाँ भएको कविता वाचन लगायत विविध कुराहरूलाई विषयगत विविधता, आत्मपरक, निजात्मक, संस्मरणात्मक शैलीमा सरल नेपाली भाषाका अलवा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दावलीको प्रयोग गरेर उप्रेतीले एक पटक टोकियो नियान्त्रा सङ्ग्रहलाई सजीव बनाएका छन् ।

३.६ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा नियान्त्राकार भीष्म उप्रेतीको सामान्य परिचय, जन्म, नामाकरण, शिक्षा, पारिवारिक स्थिति, देश विदेशको भ्रमण, सम्मान पुरस्कार, साहित्यिक व्यक्तित्व निर्माणमा विभिन्न व्यक्तिको प्रभाव र प्रेरणा, लेखनको आरम्भ, सेवा र सम्बद्धता लगायतका विविध पक्षको अध्ययन गरिएको छ । त्यसरी नै बहुआयामिक व्यक्तित्वका रूपमा रहेका उप्रेतीका विविध पक्षहरू कवि, सम्पादक एवम् प्रकाशक, अन्तर्वार्ताकार, अनुवादक तथा समीक्षक, सामान्य निबन्धकार, संस्मरण निबन्धकार, नियान्त्राकारका रूपमा चर्चा गरिएको छ । त्यस्तै उनका पुस्तकाकार कृतिहरू, प्रकाशन वर्ष, नियान्त्राहरूको वर्गीकरण प्रकाशित नियान्त्रासङ्ग्रहका आधारमा चरण विभाजन र प्रकाशित नियान्त्रासङ्ग्रहको सङ्क्षिप्त चिनारी दिइएको छ ।

समग्रमा नियान्त्राकारमा विषयगत विविधता, आत्मपरकता, तथ्यात्मकता, बौद्धिकता, व्यङ्ग्यात्मकता, वैचारिकता, चिन्तनशीलता, यथार्थता, निजात्मकता, काव्यात्मकता, राष्ट्रप्रेम, सीधा र स्पष्ट वर्णन, सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै पक्षको चित्रण, फोटो चित्रहरूको प्रयोग, नारीप्रेम, संस्कृतिप्रेम, वात्सल्यप्रेम, शैलीगत विविधता, अनुभूतिको तीक्ष्णता, प्राञ्जल भाषाशैली, अनुप्रास, सूक्तिमयता, कोमल भावना, कल्पनाको प्राचुर्यता, सौन्दर्यचेतना जस्ता विविध पक्षहरूले आफ्ना नियान्त्रालाई रोचक र ज्ञानवर्द्धक बनाएका छन् ।

चौथो परिच्छेद

नेपाली नियात्रा परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदान

नेपाली नियात्रा परम्परामा भीष्म उप्रेतीको छुट्टै स्थान, महत्त्व र योगदान रहेको छ। यिनले नेपाली नियात्रा परम्परामा पुऱ्याएको योगदानलाई विविध कोणबाट हेर्न सकिन्छ। यिनले नेपाली नियात्रासाहित्यमा पुऱ्याएका विधागत योगदान त छुट्टैछ, यसभन्दा पनि यिनको वैशिष्ट्यगत योगदान महत्त्वपूर्ण छ। यिनले नेपाली नियात्रासाहित्यमा पुऱ्याएका योगदानलाई मूलतः दुई समूहमा विभाजन गर्न सकिन्छ :

४.१ विधागत योगदान

विधागत योगदान भन्नाले साहित्यिक योगदान वा नियात्रा विधागत योगदान हो। यसअन्तर्गत ऐतिहासिक, यात्रात्मक, गुणात्मक आदि योगदानहरू पनि पर्दछन्। नेपाली नियात्रा परम्परामा 'राजा गगनिराजको यात्रा' (वि.सं. १५५०) अगाडिका समग्र प्राप्त र यात्राको सचेतनाविना लेखिएका समग्र लेखक थाहा भएका र अज्ञात लेखकका कृतिहरू पृष्ठभूमिकालीन कृतिहरू हुन्। 'राजा गगनिराजको यात्रा' (वि.सं. १५५०) नियात्राको भ्रुण भएको कृति हो। यो कृतिदेखि शेरसिंह रानाद्वारा लिखित 'मेरो लन्दन राजतिलक यात्रा' (वि.सं. १९७०) पूर्व प्रकाशित समग्र कृतिहरूलाई प्राथमिककालीन कृतिहरू हुन्। शेरसिंह रानाको 'मेरो लन्दन राजतिलक यात्रा' (वि.सं. १९७०) देखि भवानी भिक्षुको 'सिमलासम्म' (वि.सं. १९९९) प्रकाशन पूर्वको समयलाई आरम्भकाल मानिन्छ। त्यसपछिको समयलाई आधुनिक काल मानिन्छ।

आधुनिक कालमा पनि तीनवटा उपचरणहरू छन्। प्रथम उपचरण (वि.सं. १९९९ देखि वि.सं. २००९ सम्म) का प्रतिनिधि नियात्राकार भवानी भिक्षु हुन् र प्रतिनिधि नियात्रा 'सिमलासम्म' (वि.सं. १९९९) हो। द्वितीय उपचरणका प्रतिनिधि नियात्राकार लैनसिंह वाङ्देले हुन् भने प्रतिनिधि नियात्रा उनकै 'युरोपको चिठी' (वि.सं. २०१४) हो। तृतीय उपचरणका प्रतिनिधि नियात्राकार तारानाथ शर्मा हुन् भने प्रतिनिधि नियात्रा उनकै

‘बेलाइततिर बरालिँदा’ (वि.सं. २०२६) हो । यस उपचरणमा आत्मपरक र वस्तुपरक धारामा थुप्रै नियान्नाकारहरू देखिएका छन् ।

आधुनिक कालको तृतीय उपचरणमा आत्मपरक धारामा नियान्ना सिर्जना गर्ने सशक्त नियान्नाकार हुन् भीष्म उप्रेती (वि.सं. २०२४) । यिनको पनि आधुनिक नियान्ना परम्परामा अलग्गै स्थान छ । सङ्ख्यात्मक रूपमा उप्रेतीका ‘यान्नाका केही थुँगा फूल’ (वि.सं. २०४६), ‘नीलो पानी र नीला भावनाहरू’ (वि.सं. २०५५), ‘लहरलहरका अक्षरहरू’ (वि.सं. २०५८), ‘तेहरान डायरीको एक साता’ (वि.सं. २०६३), ‘घर फर्कने दिन’ (वि.सं. २०६६) र ‘एक पटक टोकियो’ (वि.सं. २०६९) जस्ता नियान्नासङ्ग्रहहरू र पत्रपत्रिकामा दुईवटा नियान्नाहरू ‘भ्यालबाट हेरेको दुनियाँ जस्तो’ (सारांश, अङ्क ५, २०६७) र ‘बिम्बहरूमा फ्याडफर्ट’ गरिमा (वर्ष : ३०, अङ्क : ६, पूर्णाङ्क : ३५४, २०६९-जेठ) फुटकर रूपमा प्रकाशित भएका छन् ।

नियान्नाकारका ६ वटा पुस्तकाकार कृतिका ५४ वटा र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित २ वटा गरी झण्डै ५ दर्जन जति नियान्नाहरू प्रकाशित भएका छन् । सरल, सरस सहज यिनका नियान्नाहरू सुबोध्य र शिष्ट पनि छन् । जसले नेपाली नियान्ना परम्परामा ठूलो योगदान दिएका छन् । गुणात्मक दृष्टिले पनि उप्रेतीका नियान्नाहरू उल्लेखनीय छन् । यिनका नियान्नाहरू सरसर्ती पढ्दा नै बुझिने, रसिला, रोचक र रमणीय तथा कवितात्मक छन् । मिठासपूर्ण र सुन्दर बान्की परेका यिनका नियान्नाहरू पाठकहरूलाई औधी ज्ञानबर्द्धक बनेका छन् । यिनका नियान्नामा यौन र यौवनका प्रसङ्ग, संस्कृति, इतिहास, राजनीति, धर्म, भाषा र भेषभूषाका साथै आर्थिक र सामाजिक पाटाका विविधता समेटिएका छन् । भीष्म उप्रेतीले यान्नाको प्रकारका दृष्टिले स्वदेशको यान्नासम्बन्धी स्वदेशकेन्द्री यान्ना, विदेशको यान्नासम्बन्धी विदेशकेन्द्री दुबैखाले नियान्नाहरू लेखेका छन् । उप्रेतीका विशुद्ध स्वदेशकेन्द्री यान्नाको विशुद्ध नियान्नासङ्ग्रह त छैनन् तापनि उनका ‘यान्नाका केही थुँगा फूल’ (वि.सं. २०४६) मा जम्मा पाँचवटा नियान्नामा एउटा विदेशकेन्द्री ‘नीला पानी र नीला भावनाहरू’ (वि.सं. २०५५) मा जम्मा सातवटामा तीनवटा विदेशकेन्द्री र ‘लहरलहरका अक्षरहरू’ (वि.सं. २०५८) मा जम्मा बाह्रवटा नियान्नामा चारवटा विदेशकेन्द्री तथा अरू स्वदेशकेन्द्री नियान्नाहरू छन् । यी तीनवटा नियान्नासङ्ग्रहहरूलाई स्वदेश र विदेशको मिश्रित नियान्नासङ्ग्रह नमानी त्यहाँका नियान्नाका आधारमा स्वदेश र विदेश गरी अध्ययन गरिएको छ । विशुद्ध विदेशकेन्द्री

नियात्रासङ्ग्रहहरूमा उनका क्रमशः 'तेहरान डायरीको एक साता' (वि.सं. २०६३), 'घर फर्कने दिन' (वि.सं. २०६६) र 'एक पटक टोकियो' (वि.सं. २०६९) हुन् ।

राष्ट्रियताको राग, आदर्श र कामनाको अनुराग बोकेर आत्मसन्तुष्टिका लागि आत्मपरक ढङ्गले कल्पनासँग तरङ्गित हुँदै इतिहासका कुपात्रहरूलाई गाली मात्र नगरी गाला नै चङ्काउन चाहन्छन् । तर अफसोच् । हाम्रो यहाँ उल्टै उसैको गालामा म्वाइँ खाने र उसैको गोडा मोल्ने कुसंस्कारले घरजम गरेको छ । नियात्राकारले यस्तो उल्टो संस्कारले इतिहास धुरुधुरु रोएको अनुभव गरेका छन् । यसर्थ नियात्राकार विस्मित बनेका छन्, तर थोरै आशा पनि लिएका छन् । विश्व इतिहासमा कालो पोतेका एक अनुहार हिटलरलेभैं यी कालो पोतिएका अनुहारहरूले एक दिन आत्महत्या नै गर्नु पर्ने दिन पनि आउँछ भन्ने सङ्केत यिनका नियात्रामा पाइन्छ । यस्तै असन्तुष्टि र समीक्षा पाइने यिनका नियात्रा मात्रात्मक र गुणात्मक तराजुमा निकै सन्तुलित बनेका छन् ।

भीष्म उप्रेतीका यी नियात्राहरूले नेपाली नियात्राका ढुकुटी भर्ने काम मात्र गरेका छैनन् यसका विपरीत ढुकुटीका रत्न नै बन्न पुगेका छन् । अतः नेपाली नियात्रा विद्यालाई सशक्त बनाउन प्रथम नियात्रात्मक कृति 'यात्राका केही थुँगा फूल' (वि.सं. २०४६) लिएर उदाएका उप्रेतीले हालका दिनसम्म ६ वटा नियात्राका पुस्तकाकार कृतिहरू र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित विभिन्न नियात्राले नेपाली नियात्रा परम्परामा ठूलो योगदान पुऱ्याएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

४.२ वैशिष्ट्यगत योगदान

हरेक लेखकका आफ्नै लेखकीय प्रवृत्तिहरू हुन्छन् र यसै प्रवृत्तिले उसलाई अरू लेखकबाट भिन्न रूपमा पहिचान राख्ने काम गर्दछ । नियात्राकार भीष्म उप्रेतीका पनि आफ्नै नियात्रागत प्रवृत्तिहरू छन्, जसले यिनलाई अन्य नियात्राकारहरूभन्दा भिन्न रूपमा पहिचान गराएका छन् । उप्रेतीका नियात्राकार वैशिष्ट्यहरूले नेपाली नियात्रा परम्परामा थुप्रै नयाँ कुरा दिएका छन् । यिनले नियात्रा परम्परामा पुऱ्याएका वैशिष्ट्यगत योगदानलाई यसप्रकारले हेर्न सकिन्छ :

४.२.१ राष्ट्र प्रेमका दृष्टिले

राष्ट्रियताले पोतिएका भीष्म उप्रेतीका नियात्रामा स्वदेशको सम्झना झलझली आएको हुन्छ । यो कतै नस्टाल्जिया भएर आएको हुन्छ त कतै संस्कृति, भेषभूषा, प्रकृति

आदिको तुलना भएर आएको हुन्छ। संसारको सभ्य र सम्पन्न भनिएका पाश्चात्य राष्ट्रहरूका संस्कृति पश्चिमी चस्माले हेर्दा सभ्य र आधुनिक भए पनि नेपाली मनले हेर्ने राष्ट्रप्रेमी र स्वाभिमानी नियात्राकारलाई त्यो असभ्य र अश्लील लागेको छ। नियात्राकारलाई पछौटे गाउँले स्याउले राष्ट्र नेपालकै सभ्यता र संस्कृति श्लील र प्यारो लाग्दछ। नियात्राकारको राष्ट्रप्रेम खास रूपमा उनी जहाँ जहाँ पुगे पनि नेपाली भएर पुगेका छन्। त्यसरी नै प्रत्येक देशभक्तिपूर्ण भावना भएका मानिसहरूमा भैं जन्मभूमिको माया र ममताले डुबाउने मुटुको धड्कन उनीभिन्न पनि धड्केको अनुभव गर्न सकिन्छ।

नेपालमा प्रजातन्त्र र जनताको नाम बेचेर आफ्नो स्वार्थका लागि राष्ट्रलाई नै च्याँखे थाप्ने नेपाली भुक्के राष्ट्रघाती नेताहरूमा राष्ट्रियताको भावना पलाएन। उनले यात्राका केही थुँगा फूल नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत इलामतिर उचालिएको पाइला नियात्रामा लेख्छन्- “रात्रीबस कोशीको पुलमाथि गुड्न थाल्यो। मैले कोशी नदीलाई हेर्ने। कोशी नदी नेपालको सबभन्दा ठूला नदीहरूमध्ये एक हो। अहिले कोशी आफ्ना दुःख सुखका कहानीहरूलाई पोल्टाभरि बोकेर एकतमासले बगिरहेको थियो। मलाई भने जतिपल्ट यात्रा गरे पनि यहाँनेर आइपुगेपछि भित्रैदेखि दुखेर आउँछ। कोशीनदी मेरो आफ्नै देशको नदी भए पनि अहिले यसको अधिकार मेरो हातमा छैन। सत्तामा बस्नेहरू स्वार्थमुखी भए भने जस्तोसुकै नीच काम पनि गर्न सक्ने रहेछन्। कोशी नदी उनीहरूको यही स्वार्थी प्रवृत्तिले जन्माएको निकृष्टताको एउटा राम्रो नमूना हो। सानो स्वार्थलाई हेरेर आमालाई नङ्ग्याउन वा अर्काको हातमा सुम्पन सक्नेहरूप्रति मलाई असीम घृणा जागेर आयो साथै कोशीको बेरोकटोक छालजस्तै मभिन्न माटोको ममता उर्लेर आयो” (पृ. ७)।

यो माथिको अनुच्छेदमा राष्ट्रियताको मोह उर्लेर आएको सामान्य पाठकले पनि सहज रूपमा बुझ्न सक्छ, र अनुमान लगाउन सक्छ, नियात्राकार उप्रेतीमा कत्तिको राष्ट्रप्रेम रहेछ भन्ने कुरा। त्यसरी नै यसै नियात्रासङ्ग्रहको एक धर्सो मुस्कान र एक थोपो आँसु नियात्रामा लेखेका छन्- “हामी उकालो उक्लँदै थियौं, बल्ल इलामले मलाई देखेछ। हर्षले फुरुङ्ग हुँदै इलामले मलाई स्नेहपूर्ण बोलीमा भन्यो- “आइ पुगेछौ त।” “हो, राति अवेला आइपुगे। तिमीलाई कस्तो छ इलाम ?” “सबथोक राम्रो छ। यी हेर न मेरो आँगनमा आज यत्रो ठूलो उत्सव छ। तिमी पनि आउँछौ रे भन्ने सुनेर दिनभरि बाटोभरि आँखा विछ्याइरहेँ। साँच्चै तिमी नआएको भए मलाई एकदमै खल्लो हुने थियो।” इलामले

गुनासो पोख्यो । “त्यसो भए अब सबथोक चखिलो हुन्छ, पीर मान्ने पर्दैन ।” मैले गरेको ठट्टा बुझेर इलाम मुसुकक मुस्कुरायो । यस्तो लाग्यो कि उसको मुस्कानमा प्रकृतिको सबै सुन्दरता अटाएको छ ।” राष्ट्रप्रेम थाहै नपाइकन हावापानी वा ठाउँसँग साटिएको हुन्छ भन्नेकुरा माथिको अनुच्छेदले पुष्टि गर्दछ ।

राष्ट्रप्रेम व्यक्त हुने अर्को अनुच्छेद छ “कर्णालीको सानो पुल तरेपछि किन किन मलाई एकपल्ट पछाडि हेर्न मन लाग्यो । कठै ! छोराहरू परदेशतिर जानलाई घरबाट हिँड्दै गर्दाको आमाको अनुहार । त्यो अनुहारमा खेल्ने पिरहरू, वियोगका पीडाहरू र सँगसँगै शुभकामनाका आशीर्वचनहरू सबै देखेँ मैले । एकपल्ट गह्रौँ भयो पाइला । शून्य भयो विचार र भारी भयो आफ्नै शरीर पनि । म विस्तारै विस्तारै अधि बढेँ । अब म तिब्बती भूमिमा उभिएको थिएँ । तिब्बती आकाशलाई ओढेर । तिब्बती दृश्यहरूमा आँखा अड्याएर तिब्बती हावाको श्वास फेरिरहेको थिएँ ।” (नीलो पानी र नीलो भावनाहरू नियत्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘कर्णाली जहाँ माप्चा कहलाउँछे’ पृ. ६२) ।

यसरी नियत्राकारले आफ्ना प्रत्येक नियत्रासङ्ग्रहमा यस्तै खालको आफ्नो राष्ट्रियताको वकालत गरेका छन् । एउटा दुराचारी वा स्वार्थी नेपाली राजनेताले यहाँ दलगत वा व्यक्तिगत स्वार्थ ताकदथ्यो तर स्वाभिमानी नेपाली नियत्राकार भीष्म उप्रेतीले निःस्वार्थ राष्ट्र प्रेम खन्याएका छन् ।

४.२.२ तुलनात्मक वर्णनका दृष्टिले

तुलनात्मक दृष्टिले यात्रावर्णन गर्ने प्रवृत्ति नियत्राकार उप्रेतीको अर्को नियत्रागत वैशिष्ट्य हो । राष्ट्रियता र नस्टाल्जियासँग आएका यी तुलना प्राकृतिक भौगोलिक, ऐतिहासिक, राजनीतिक र औद्योगिक आदि विविध क्षेत्रसँग सम्बद्ध छन् ।

४.२.२.१ भौगोलिक तुलना वा प्राकृतिक तुलना

नियत्राकार भीष्म उप्रेतीले ताकलाकोटबाट देखिने आकाश र नेपालबाट देखिने आकाशमा यसो लेख्छन् “मलाई अनुभूति भइरहथ्यो मेरो देशमा उदाउने विहान र यहाँको विहानमा खासै भिन्नता थिएन । मेरो देशमा हेरिने आकाश र यहाँबाट हेरेको आकाशको रङ्गमा खासै भिन्नता थिएन । मेरो देशमा छोड्ने हावा र यहाँ छोड्ने हावामा खासै भिन्नता थिएन । तर पनि केही भिन्नता भने अवश्यै थियो । यो भिन्नता भन्नु भावनाको

कुरा हो । त्यही भावना जसमा म नेपालमा रहँदा जताततै दगुर्न सक्येँ, जेसुकै पनि अनुभव गर्न सक्येँ, जतिसुकै जन्म वा पलेर बग्न सक्येँ, यहाँ सक्तिनथेँ” (नीलो पानी र नीला भावनाहरू : स्निग्ध, पवित्र, कोमल : मानसरोवरको जल, पृ. ६५) ।

त्यसरी नै नीलो पानी, नीलो स्वच्छता र नीला भावनाहरू नियात्रामा “हिउँ भन्भन् बाक्लिन थाल्यो, भन्भन् बाक्लिन थाल्यो । मैले हात फैलाएर हिउँलाई अञ्जुलीमा थापेर खेलाएँ एकछिन । त्यो एकदम चिसो थियो तर हिउँको प्रथम स्पर्शको अनुभूति भने चिसो भएन । कहिले काहीं बाक्लो हावा चल्दा हाम्रो गाउँघरतिर सिमलको रुखबाट भुवाहरू उड्थे र खस्थे जमीनभरि । यो हिउँ पनि मलाई त्यस्तै लाग्यो सुरु सुरुमा । तर एकै छिनपछि भने भुवा होइन तर ठूला-ठूला फाल्सा-फाल्सा भएर खस्न थाल्यो हिउँ र एकदम बाक्लिएर खस्यो” (नीलो पानी र नीला भावनाहरू : ८३) । यसै क्रममा लहरलहरका अक्षरहरू नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रेलको भ्यालभरिको संसार नियात्रामा “ठाउँ ठाउँमा पुराना खबटाले छाएका छाप्राहरू । ढल ढल लागेका छाप्राहरू । हुन सक्छ, यिनीहरूले हाम्रो भक्तपुर शहरजस्तै कुनै ऐतिहासिक महत्त्व राख्दा हुन्” (पृ. ३७) “ललितपुर । साइनबोर्डका अक्षरहरू पढ्ने वित्तिकै शरीरमा रोमाञ्चकता थपिन्छ हरियाली आएर बस्छ आँखामा । हरिया बालीहरू आउँछन् । कतै कतै रङ्गीन फूलहरू भेटिन्छन् तर सब क्षणिक” (पृ. ३७) ।

त्यस्तै घर फर्कने दिन नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत हिउँ चिप्लेटी खेलमा चिप्लिएको एउटा साँझ नियात्रामा “तिमीले आइस स्केटिङ खेलेका छौ ?” एक साँझ डेब्राले मलाई अनायास सोधी । “छैन” मैले तत्कालै जवाफ दिएँ । “खेल्ने मन छ ?” जब उसले फेरि प्रश्न सोधी म अलमलिएभै भएँ । हिउँ चिप्लेटी खेल मन छ कि छैन मलाई ?” आफैँलाई सोधेँ एक पल्ट । जम्मा क्षेत्रफलको दुईतिहाइ जति भूभाग पहाड र हिमालले भरिएको देशको नागरिक म । आठ हजार मिटरभन्दा अग्ला संसारका दसवटा सर्वोच्च हिमाल मध्ये आठवटा आफ्नै देशमा भएको सगर्व भन्दै हिँड्ने देशको मान्छे म, तर जीवनमा पहिलोपल्ट हिउँ छुने अवसर सत्ताइस वर्षको उमेरमा तिब्बतको कैलाशमा पुगेर मात्र पाएको थिएँ । मलाई आफैँभित्र लाज लागेभै पनि भयो । हिउँसँग खेल्ने भनेर माघ महिनाको एउटा बिहान जोमसोमतिर हिँडेको र जोमसोम वरपरका क्षेत्रहरूमा हिउँसँग खेलेर पाएको आनन्दानुभूति सम्भैँ । लोभको सानो मुना टुसायो मनभित्र कतै । त्यसैले केही छिनपछि भने “मन छ नि, एकदमै छ” (पृ. २९) ।

४.२.२.२ सांस्कृतिक तुलना

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीले घाम भुल्कने दिशातिर नियात्रामा “चिडियाघर अगाडि पुगेपछि प्रवेश टिकटघरतिर लागें । राजन र हरि गोविन्द चाहिँ अलिक पछाडि उभिएर कुन्नि गर्दै हुनुहुन्थ्यो । टिकट घरभित्र टिकट बेचिरहनु भएकी दिदीलाई सम्बोधन गर्दै मैले भनें- “तीनवटा टिकट दिनुस् न दिदी ।”

“तीन रुपियाँ दिनु ।”

मैले तीन रुपियाँ दिएँ तर एउटा नोटमा भने रातो रङ्ग लागेको थियो । दिदीले रातो रङ्ग लागेको नोटलाई ओल्टाइपल्टाई गरेर हेर्नुभयो र चल्छ कि चल्दैन भनेर छेउमै बस्नुभएको अर्को मान्छेलाई सोध्नुभयो । उहाँले ‘होइन फर्काऊ’ भनेपछि दिदीले त्यो नोट मतिर फर्काउनु भयो । उहाँहरू दुबैजना भारतीय नेपाली हुनुहुन्थ्यो र सुरुमा दिदीले मसँग नेपालीमा नै कुरा गर्नुभएको थियो । अहिले आएर हिन्दीमा भन्नुभयो “दुसरा नोट दिजिए न भाइ सा’ब । ये नोट चलन मे मुश्किल पड्ता है ।”

मलाई रिस उठेन । दिदीको कुरा सुनेर म मुसुमुसु हाँसे मात्र साथै अचम्म पनि लाग्यो । एकैछिन अघि नेपालीमा कुरा गर्नु भएको थियो दिदीले मसँग । तर अहिले हिन्दीमा कुरा गरेको सुन्दा मलाई उहाँको बिसर्ने स्वभाव रहेछ जस्तो लाग्यो । मैले अर्को नयाँ नोट निकालेर दिदीलाई दिएँ । बदलामा मलाई उहाँले तीनवटा टिकट दिनुभयो । टिकट समाउँदै मैले फेरि नेपालीमा नै सोधेँ- “तपाईंले त मसँग हिन्दीमा कुरा गर्नुभयो नि !” (यात्राका केही थुँगा फूल : ६१-६२) ।

त्यस्तै “यसै बीच बाजा बज्यो त्यहाँ फेरि बज्यो भाइलिन नै, फेरि बज्यो हाम्रो सहनाइजस्तै उनीहरूको परम्परागत बाजा कहिले छिटोछिटो बिटमा त कहिले ढिलो तालमा” (तेहरान डायरीको एक साता : ४०) ।

यसप्रकार नियात्राकारले आफूले यात्रा गरेका स्थानका विभिन्न कुराहरूसँग नेपालका सांस्कृतिक कुराहरूसँग पनि तुलना गरेका छन् ।

४.२.३ इमानदार, स्पष्ट र सीधा यात्रावर्णनका दृष्टिले

नियात्रा सत्यको नजिक रहेको वैचारिक तथा तार्किक विधा हो । यसका लेखक इमानदार बन्नै पर्दछ । नियात्राकार भीष्म उप्रेतीले आफ्ना नियात्राहरूमा सीधा, सरल र सहज तथा प्राञ्जल भाषाशैली प्रयोग गरी इमान्दारिता र स्पष्टता देखाएका छन् । यिनले उद्घोष गरेका सत्य कुराहरू अत्यन्तै विश्वसनीय बनेका छन् । नियात्राकारले स्वदेशको यात्रासम्बन्धी स्वदेशकेन्द्री यात्रावर्णनमा होस् वा विदेशको यात्रासम्बन्धी विदेशकेन्द्री यात्रावर्णनमा राम्रा नराम्रा दुबै पक्षहरूलाई इमान्दारिताका साथ जस्ताको त्यस्तै टपक्क टिपेर आफ्ना नियात्रामा सोभै राखिदिएका छन् । त्यसकारण नियात्राका पाठकलाई कतै पनि भूलभुलैया र प्रपञ्चमा अल्झिनु परेको छैन ।

नियात्राकारले नियात्रामा आफ्ना बाल्यकालीन प्रसङ्ग हुन् वा पारिवारिक खटपट होस्, यौन र यौवनको प्रसङ्गमा होस् वा विदेशको यात्रामा आपत् वा अप्ठ्यारो परेको बेला होस् उनले इमानदार भएर सीधा र स्पष्टसँग लेखेका छन् । नियात्राकारको अहम् कतै पनि बोलेको छैन, विनयशील बनेका छन् । यात्रावर्णनमा देखे भोगेका कुराहरूको कतै पनि बढाइ चढाइ गरिएको छैन । पाठकसामु सोभै राखिएको छ । यसरी देखेभोगेका कुराहरू सोभै राखिदिँदा यिनका नियात्राहरू विविधतापूर्ण, शिक्षाप्रद र रोचक बनेका छन् । यसै सन्दर्भमा 'घर फर्कने दिन' नियात्रासङ्ग्रहको भूमिकामा तारानाथ शर्मा लेख्छन्- "नियात्रामा ढाँट्नु वा अनावश्यक कल्पना गर्नु उति स्वागतयोग्य हुँदैन वस्तुगत र तथ्यपरक यथार्थमा आधारित भएर पनि निजात्मक अनुभूतिका तीक्ष्णता, लेखकीय इमानदारी र शैलीजन्य सौन्दर्यले गर्दा उप्रेती विशिष्ट भएका छन् ।" अतः भीष्म उप्रेती स्पष्ट वक्ता हुन् । यसरी नेपाली नियात्रा परम्परामा स्पष्ट स्वर गुञ्जाएर उप्रेतीले ठूलो योगदान दिएका छन् ।

४.२.४ ऐतिहासिक वर्णनका दृष्टिले

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीले ऐतिहासिकताको उद्घाटन गर्ने चासो र रुचि निकै देखाएका छन् । नेपालको त्रिभुवन विश्वविद्यालयको अध्ययनको कुरा होस् वा जापानमा एटम बम प्रहार गरेको कुरा होस् यिनका नियात्रामा ऐतिहासिकताको कसीमा निकै कसिएका छन् । यिनका नियात्राहरूमा यस्ता ऐतिहासिकताका कुराहरू प्रशस्त मात्रामा

आएका छन् । चाहे ती राक्षस तालको प्रसङ्ग होस्, चाहे दार्जीलिङका शेर्पिनी र नेपालका शेर्पिनी लगायत असङ्ख्य प्रसङ्ग हुन् । इतिहासको चर्चा गर्ने क्रममा नियामाकारले तेहरान डायरीको एक साताको लेखकीयमा लेख्छन्- “एशियाको प्राचीन सभ्यता मौलाएको तर आधुनिक राष्ट्रको रूपमा धेरै हण्डर र युद्धहरू भोगेको मुलुकको केही मानसिकता र चित्रण भने अवश्य पनि दिनेछ । इरानको केन्द्रीय बैंकको जवाहरात सङ्ग्रहालयजस्तो सर्वसाधारण यात्रुको लागि पहुँचभन्दा बाहिरका केही स्थान एवम् दृश्यहरू हेर्न पाएर तिनको प्रभाव एवम् अनुभूति समेत यस कृतिमा लेख्न पाउनु मेरो लागि सुखद् र आश्चर्य समेत भएको छ ।”

नियामाकारले केही नलुकाइकन सिधै नयाँहरूको साता नियामामा लेख्छन्- “म बरालिएर एक पल्ट नेपाल पुगें- विद्यार्थी युनियनकै कुनै स्वागत कार्यक्रममा । राजनैतिक पार्टीकै भाषामा भाषण गर्ने विद्यार्थी नेताहरू विद्यार्थीका समस्या कम र राजनैतिक नाराबाजी बढी गरिरहेका हुन्छन् । त्यहाँ एउटा सङ्गठनले अर्कोलाई गाली मात्र गरिरहेको हुन्छ । कतिसम्म गाली भने तोडफोड र मुठभेड सामान्य भइदिन्छ । राजनीतिको महारोगले सर्लककै निलेको त्रिभुवन विश्वविद्यालयले धन्न पढाउँदो रहेछ विद्यार्थीहरूलाई । फेरि क्याम्पसभरि तुल, पोस्टर र पम्प्लेट दिक्क लाग्ने गरी टाँगिएका तर कार्यक्रम सकिएपछि तिनीहरूलाई हटाएर वातावरण स्वच्छ र आकर्षण बनाउनुपर्छ भन्ने चेतना शून्य । फोहर र प्रदूषण बीचको त्यो रुखो स्वागत कार्यक्रम अहिलेको यो शालीनतासँग कसरी र कहाँनेर दाँज्नु ! विशुद्ध शैक्षिक कुराहरू शान्त वातावरणमा बडो शिष्ट अभिव्यक्तिमा सुनिरहेको म यो शिष्ट भिन्नताले दुखिरहेको थिएँ भित्रभित्रै । कहिले सिकने होला हामीले पश्चिमाहरूको यो शिष्ट शैली र सचेतता !” (घर फर्कने दिन : ४) ।

त्यसरी नै हिरोसिमाको बम आक्रमणमा बचेकी कविमा लेख्छन्- “बन शानकै शब्दलाई पछ्याएँ यहाँनेर अस्पताल मानव सागरले भरिएको थियो । अधिकांश मानिसहरू जलेका थिए, जलेर फर्सी जस्तै सुन्निएका र अङ्गभङ्ग भएका थिए । उनीहरू मध्ये कति जना त आँखा र पेटलाई भित्र साविककै ठाउँमा पठाउन ठेलिरहेका थिए । मान्छेहरू जलेर कतिसम्म काला ठुटा भएका थिए भने उनीहरूको उमेर र लिङ्ग छुट्याउन असम्भव भइरहेको थियो” (एक पटक टोकियो : २३) ।

त्यस्तै तेहरान डायरीको एक साता नियामासङ्ग्रहको मङ्गलबार शीर्षकीकरण गरिएको नियामामा लेख्छन्- “मूल ढोकाबाट भित्र पसेको मात्र थिएँ, वाफ रे ! अचानक

सासै रोकिएभैं पो भयो ।’ अकल्पनीय सौन्दर्य, भव्यता र विलाससँग जम्काभेट भयो सुरुमै । इरानका राजाहरूले प्रयोग गर्ने गरेका सुनचाँदी र अरू के के हो के के जवाहरातले निर्मित झलझलाकार भव्य पलङ्ग । म त अवाक्, केवल टुलुटुलु हेरिरहेको थिएँ । सँगै उभिएकी सादियाले भनी- यो पलङ्ग चाहिँ पाएँ भने मलाई संसारका अरू कुनै चिज चाहिँदैन । मैले पुलुकक उसलाई हेरें र उसको कानैनेर फुसफुसाएँ- ‘निद्रा लाग्छ यस्तो पलङ्गमा ?’” (तेहरान डायरीको एक साता : ३२) ।

यसप्रकार भीष्म उप्रेतीका नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत नियात्राहरूमा विभिन्न ठाउँमा ऐतिहासिकतासम्बन्धी कुराहरू जोडिएका छन् । निश्चय नै यस्तो प्रवृत्तिले नेपाली नियात्रा परम्परामा महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको छ ।

४.२.५ प्रेमका विविध रूपका दृष्टिले

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीका नियात्रामा प्रेमका विविध रूपहरू सल्बलाएका छन् । राष्ट्रप्रेमबाहेक पनि यिनका नियात्राहरूमा मातृप्रेम, वात्सल्यप्रेम, संस्कृतिप्रेम, स्वजातिप्रेम, प्रकृतिप्रेमजस्ता विविध रूपमा आएका छन् । तिनका सङ्क्षिप्त रूपमा चर्चा यसरी गर्न सकिन्छ :

४.२.५.१ मातृप्रेम

नियात्राकार उप्रेतीलाई ‘आमा’, ‘हजुरआमा’ भन्ने जस्ता शब्द आदर्श, पवित्र एवम् गरिमाका प्रतीक भएका छन् । यिनका नियात्रामा मातृप्रेम अत्यन्तै पूज्य भएको छ । नियात्राकारले आफू दार्जीलिङ गएको तर क्यामरा लैजान नपाएकोमा निकै खल्लो मान्दा “आऽछोरा, खेप न गयो ज्यान त गएको छैन हो, कति गइन्छ कति ? पीर नगर ।” आमाले मलाई सधैं यसरी नै उत्साह थपिदिनुहुन्छ, प्रेरणा बढाइदिनुहुन्छ र मलाई पनि नयाँ नयाँ काम गर्ने जाँगर चल्छ । साँच्चै भन्ने हो भने संसारमा धेरै फराकिलो र महान् शब्द हो ‘आमा’ । धेरै आदरणीय र पूज्य शब्द हो ‘आमा’ । यसरी नै नियात्राकारले अर्को प्रसङ्गमा पञ्चायती शासकले दुःख दिएको र दिनसक्ने कुरा सम्झाउँदै आमाले गीत नगाउन गरेको अनुरोध “होस गर है, जागीर जान्छ । यहाँ कस्ता कस्ता मान्छे छन् थाहै हुँदैन । सुटुक्क गएर कसैले पोलिदियो भने के गर्नु ? बाहिर अनुहार राम्रो हुँदैन कसैको हृदय कालो हुँदैन भन्न सकिँदैन बाबु हो । हुन्छ भने गीत नगाओ । गाए पनि अरू नै गीत

गाओ ।” (यात्राका केही थुँगा फूल : ७९-८४) । आमाका यस्तै प्रेरणादायी कुराहरू पाएर होला नियात्राकार आमाको आकृति र उमेरका सबै नारीजातिलाई आमातुल्य ठान्ने । यसै क्रममा मुचुको गुम्बाकी नारीलाई उनले आमाका रूपमा व्यवहार गरेका छन् (नीलो पानी र नीलो भावनाहरू : ५१-५२) । यसरी नियात्राकारले आमाप्रति अगाध आस्था र स्नेह प्रकट गरेका छन् ।

४.२.५.२ वात्सल्यप्रेम

मातृप्रेमभन्ने उप्रेतीका नियात्रामा वात्सल्यप्रेम पनि आएको देखिन्छ । नियात्राकार विभिन्न स्थानको यात्रामा जाँदा भेटिएका स-साना बाललालिकासँग गरेको व्यवहारले यस कुरालाई पुष्टि गर्दछ । चाहे उनी लहरलहरका अक्षरहरूको ‘आदिम’ सँगको व्यवहार होस् वा श्रीप्रकाशसँग नभएको भेटले यसलाई पुष्टि गर्दछ । त्यसरी नै रामशरणकी बहिनीलाई गरेको व्यवहारबाट यो कुरा स्पष्ट हुन्छ । नियात्राकारका घरमा आफ्नै दिदी बहिनी नहुँदाको पीडा विभिन्न नियात्रामा आएका छन् तापनि यो कुरा ‘बाँसभाँग र हरिया रुखहरूको छायाँमुनि’ नियात्रामा आएको “मास्तिर घरका स-साना भाइबहिनीहरू पनि त्यहाँ आइपुगेका थिए । फुत्रुक्क-फुत्रुक्क चरी जस्तै उफ्रन्थे, रमाउँथे र कहिले हात समाउन आइपुग्थे । घरमा आउनु भएका पाहुनाहरूसँग उनीहरू एकै छिनमा रतिएका थिए । उनीहरूको बालसुलभ व्यवहारले घरलाई भ्रन उज्यालो बनाएको थियो ।” अभिव्यक्तिले स्पष्ट हुन्छ । यसप्रकारका विविध गतिविधिबाट नियात्राकारमा वात्सल्यप्रेम छ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

४.२.५.३ नारीप्रेम

नियात्राकार मूलतः नारीका तीन रूप देख्छन् - छोरी, बुहारी र आमा । आमा ममता र आदर्शका खानी हुन्छन् भन्ने विचार नियात्राकारको विभिन्न नियात्रामा आएको छ । छोरी कसैका प्रेमिका हुन्छन् भने बुहारी कसैका पत्नी हुन्छन् । आमाको प्रेम मातृप्रेम हो भने छोरी, बुहारी र समग्र नारी जातिलाई गरिने प्रेम नारीप्रेम हो । अतः नारीप्रेम पत्नी र प्रेमिकालाई गरिने प्रेममा सीमित नभई नारीजातिलाई गरिने विशुद्ध प्रेमसम्म फैलिएको हुन्छ । नियात्राकारले आफ्नी प्रियतमा पत्नी इन्दु उप्रेतीसँग सहयात्रा गर्दाको प्रसङ्गमा प्रेमको हल्का रूपको चर्चा गरेका छन् । प्रणयलीला नै प्रेमको सम्पूर्णता होइन भन्ने

नियात्राकार प्रेमलाई व्यापक रूपमा लिएतापनि साहित्यकारमा प्रेमको प्रभाव प्रबल हुने कुरा स्वीकार्छन् । प्रेमको अर्थ व्यापक छ , गहन छ तर नियात्राकारको सन्दर्भमा भने कुनै ठिठिसँगको प्रेमको कारणले साहित्यतिर उन्मुख भएका व्यक्ति भने होइनन् । “यात्राका केही थुँगा फूल” नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘फाँट फाँटमा रमाएको मन’ नियात्रामा आएको “सेर्पिनी दिदीले पकाइराखेको भात हामीलाई तुरुन्तै पस्किदिनुभयो । हामीलाई निकै भोक लागेको थियो । यस्तो अवस्थामा तुरुन्तै भात खुवाउनु भएकोमा सेर्पिनी दिदीप्रति निकै श्रद्धाभाव बढेर आयो मलाई ।” भन्ने कथनले नियात्राकारको नारीप्रेमको अभिव्यक्तिलाई प्रष्टाएको छ ।

‘नीलो पानी र नीलो भावनाहरू’ नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘सल्लाका छायाँहरू टेक्दै टेक्दै’ भन्ने नियात्रामा आएको “यस्तैमा एउटी सेर्पिनी बाटोभन्दा अलि मास्तिर शीतल तापेर बसिरहेकी भेटिइन् । मलाई उनीसित एकछिन कुरा गर्न मन लाग्यो । उनी पनि हामी जाने बाटोतिर नै जाने रहिछिन् मुचुसम्म । केरमीको हुलाक घरमा काम गर्दिरहिछिन् र चिठीपत्र पुऱ्याउन मुचुको हुलाकसम्म जान लागेकी रहिछिन् । हामी सँगसँगै कुरा गर्दै हिँड्न थाल्यौं । यो कुराकानीले मलाई बाटो काट्न मद्दत गर्ला भन्ने लागेको थियो ।” अभिव्यक्तिमा समेत नारीप्रेम स्पष्टसँग झल्किएको छ ।

‘तेहरान डायरीको एक साता’ नियात्रासङ्ग्रहमा आएको “यो साता दिन साढे मिलेर बसेकी दौँतरी ऊ । सुरुमा परिचय गर्न गाह्रो भए पनि परिचय पछि जुनसुकै बेला पनि हाँसै आइपुग्ने गफ गर्न र अनेकानेक कुरा गर्ने साढे फर्स्याइली थिई ऊ । कहिले मेरो फोटो खिचिदिनुस् भन्थी कहिले पैसा सापटी माग्थी । कहिले भने बजारमा किनेका सामानहरू गह्रौँ भए, बोक्न सहयोग गर्नुस्न समेत भन्थी । मेरो इरान बसाइलाई साढे रमाइलो बनाएकी थिई उसले ।” यस अभिव्यक्तिले नारीजातिप्रति नियात्राकारको प्रेम रहेछ भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

४.२.५.४ संस्कृतिप्रेम

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीलाई आफ्नै देश नेपालको संस्कृति मन परेको छ । तापनि उनी जुन जुन देशमा पुगेका छन् त्यहाँका विविध सांस्कृतिक पाटाहरू नेपालका जस्तै नियात्राकारलाई लागेका छन् । ‘घर फर्कने दिन’ नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत नियात्रा ‘बेलाइतको दसैं’ नेपालीहरूको महान् चाड दसैंमा मा आफू षष्ठी तिथिमा काठमाडौँबाट

आफ्नो गाउँ भापातिर लाग्ने गर्थे दसैं मनाउन । तर आज म न सपरिवार थिएँ न त भापातिर नै गइरहेको थिएँ” भन्ने अभिव्यक्तिले नियान्त्राकारमा संस्कृतिप्रति आस्था, विश्वास र प्रेम रहेछ भन्ने कुरा देखाउँछ । चाहे उप्रेती संसारका जुनसुकै देशमा पुग्नु उनले नेपाली संस्कृतिलाई भुल्न सक्दैनन् भन्ने कुरा तेहरान डायरीको एक साता नियान्त्रासङ्ग्रहमा आएको इरानको सांस्कृतिक कार्यक्रममा बजाइएको भाइलिनलाई उनी नेपालको सहनाइ भनेबाट स्पष्ट हुन्छ । त्यसरी नै ‘एक पटक टोकियो’ नियान्त्रा सङ्गृहीत नियान्त्रामा आएको किमोनोलाई नेपाली नारीहरूले लगाउने सारीसँग तुलना गरेबाट पनि नियान्त्राकारको संस्कृति प्रेम भल्कन्छ ।

यसप्रकार भीष्म उप्रेती संसारका जुनसुकै कुनाकाप्चा कन्दरामा पुगे पनि नेपाली संस्कृतिलाई माया मार्न सक्दैनन् र नेपाली संस्कारलाई भुल्न सक्दैनन् भन्ने कुरा स्पष्टसँग भन्न सकिन्छ ।

४.२.५.५ प्रकृतिप्रेम

प्रकृतिप्रेमी नियान्त्राकार भीष्म उप्रेती ‘एक धर्सो मुस्कान र एक थोपो आँसु’ नियान्त्रामा आफूलाई प्रकृतिसँग तादात्मीकरण गर्दै इलामलाई “तिमीलाई कस्तो छ इलाम ?” त्यसरी नै ‘फाँट फाँटमा रमाएको मन’ नियान्त्रामा चियाबारीलाई हेर्दा ‘सम्पूर्ण इलाम साँघुरिएर चियाबारी भएको’ प्रसङ्ग ‘नीलो पानी र नीला भावनाहरू’ नियान्त्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘श्वेत शिखरहरूतिर’ नियान्त्रामा “घाम कलिली र सुन्दरी एउटी मुसलमानकी छोरी । साहस गरेर आज बिहानैदेखि बुर्का भिकेर आएकी थिई अलिअलि लजाउँदै, अलिअलि रमाउँदै । घामको आगमन पछि आकाशको नीलोपना अझ गाढा भयो र सौन्दर्यको रङ्ग अझ थपियो । हामी हर्षको सतहबाट अझ भित्र पस्यौं ।” लहरलहरका अक्षरहरू नियान्त्रामा आएको सराङकोट, लेकसाइड, फेवाताल, हर्पन खोला, माछापुच्छ्रे जस्ता उनका नियान्त्राहरूमा अनेकौं प्रकृतिप्रेमी भावहरू आएका छन् । यसबाट हामी के भन्न सक्छौं भने नियान्त्राकार भीष्म उप्रेती नेपाल प्राकृतिक सुन्दरताले भरिपूर्ण अत्यन्तै मनलाई मोहित पार्ने राष्ट्र वा फूलबारी हो र त्यसका माली उनी हुन् भन्ने कुरा ।

४.२.६ यथार्थ वर्णनका दृष्टिले

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको शैली स्वच्छन्द भए पनि भाव र विचार यथार्थ किसिमको छ। यिनका नियात्रामा वर्णित विषयवस्तु यथार्थको धरातलबाट बाहिरिएका छैनन्। यस कुराबाट के स्पष्ट हुन्छ भने यिनी स्वच्छन्दतावादी यथार्थवादी सफल नियात्राकार हुन्। आफूले देखे भोगेका कुराहरू नियात्रामा चाहे स्वदेशको यात्रासम्बन्धी स्वदेशकेन्द्री हुन् चाहे विदेशको यात्रासम्बन्धी विदेशकेन्द्री हुन् थपक्क राख्ने नियात्राकारले फोटो ग्राफिक यथार्थको प्रयोग गरेका छन्। फलतः यिनका नियात्रामा राम्रा नराम्रा सबै पक्षीय विषयवस्तु अटाएका छन्। यस दृष्टिबाट नियात्राकार विविध पक्षीय यथार्थ वर्णन गर्न सफल बनेका छन्। नेपाली संस्कृतिमा हुर्केका नियात्राकार पाश्चात्य छाडा संस्कृतिलाई मन पराउँदैनन्।

‘घर फर्कने दिन’ नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत ‘डेब्रासँगको भेट र क्रिसमसको निम्तो’ नियात्रामा “क्रिसमसको ठ्याक्कै अघिल्लो रात ठूलो साँझ धर्तीमा ओर्लिसकेपछि इन्दु (नियात्राकारकी श्रीमती) र म (नियात्राकार) सिटी सेन्टरतिर गएका थियौं घुम्न। डिसेम्बरको रात कठ्याङ्ग्रिने चिसो थियो। भएसम्मका बाक्ला लुगा लगाएर हिँडेका हामीले काला र गोरा तरुनीहरू झण्डै झण्डै नाङ्गै देखिने किसिमका लुगा लगाएर उताउलिएर र छिल्लिएर हिँडिरहेका देख्दा बडो अनौठो मान्यौं। एउटी तरुनी अर्की तरुनीसित छुट्याउन नै सकिँदैन कि भैँ गरेर टाँसिएकी, कोही-कोहीचाहिँ ठूलो-ठूलो स्वरले हल्ला गरिरहेका, कोही लाजसरमको ख्यालै नगरी तिघ्रे ठिटाहरूसँग गर्न हुने नहुने सबै गरिरहेका। अनौठो जात्रा देख्न पाइने रहेछ, क्रिसमस आसपासका रात्रिहरूमा” (पृ. २३-२४)। आएको यस अभिव्यक्तिले नियात्राकारको प्रवृत्ति झल्किन्छ।

नियात्राकारले बेलायती राजनीतिमा प्रधानमन्त्री होस् वा मन्त्री, राजा होस् वा सांसद नै किन नहोस् बडो आदर्श छ। यहाँ चुनाव हुन्छ तर एकजना मानिससम्म पनि घाइते हुँदैनन्, जापानमा एउटा डुङ्गा पल्टिँदा नैतिकताका आधारमा त्यहाँका यातायात मन्त्रीले राजिनामा दिन्छन् तर नेपालका सुकुलगुण्डा भ्रष्ट आफूलाई राजनेता बनाउँदा नेताहरूमा यो चेत कहिले आउने हो जनताले धैर्य गरेर बस्न नसक्ने स्थिति आइसकेको कुरा समेत आफ्ना नियात्रामा व्यक्त गरेका छन्।

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीले आमालाई आदर्शकी खानी मानेका छन्। आफ्नो वर्तमान अवस्था आमा बाबुकै देनबाट निर्माण भएको ठान्ने नियात्राकार सबैका आमाहरू

आफ्नै आमा जस्ता भइदिए हुन्थ्यो भन्ने आदर्श भाव व्यक्त गर्दछन् । साँच्चै यस्ता आदर्श र उदार आमाको आदर्श र उदार सन्तान भइदिएमा संसार सुन्दर, शान्त र समुन्नत हुने थियो भन्ने यथार्थ वर्णन उनको पहिलो पुस्तकाकार कृति 'यात्राका केही थुँगा फूल'को 'बाँस भाँग र हरिया रुखहरूको छायामुनि' नियामा पाइन्छ ।

४.२.७ आदर्श भावका दृष्टिले

नियामाकार भीष्म उप्रेतीका नियामाहरूमा आदर्शका पुञ्ज नै पाइन्छन् । आदर्शका यी पुञ्ज फुत्केर कतै कामना र असन्तुष्टि भएर प्रकट भएका छन् भने कतै समीक्षा र सुधारका चाहना भएर आएका छन् । नेपाल र जापानमा गरिने अतिथि सत्कारमा होस् वा कुनै इरानी युवतीको मन्द मुस्कानमा होस् जताततै आदर्श भाव पाइन्छ । मातृप्रेम, वात्सल्यप्रेम, नारीप्रेम, ईश्वरप्रति श्रद्धा र भक्ति सबै आदर्शमय छन् । यिनका नियामा सत्यम् शिवम् सुन्दरम्को भाव ओतप्रोत भएकाले पनि आदर्शमय बनेका छन् । शिष्टाचार, अतिथि सत्कार एवम् लजालुपनमा नेपालको आदर्श नै अत्यन्त उच्च छ र यो विश्वका अरू राष्ट्रले पनि आदर्श ठान्नु पर्दछ तर औद्योगिक विकास, राजनीतिक गतिविधि, सुरक्षा व्यवस्था जस्ता संवेदनशील कुराहरूमा भने नेपालले विश्वका विकासले सम्पन्न भएका राष्ट्रहरूबाट आदर्श सिक्नु पर्दछ भन्ने उच्च खालको आदर्शले भरिएको विचार नियामाकार उप्रेतीमा पाइन्छ ।

४.२.८ यौन र यौवनका प्रसङ्गहरूका चर्चाका दृष्टिले

नियामाकार भीष्म उप्रेतीले यौन र यौवनका प्रसङ्गहरूका चर्चा पनि आफ्ना नियामाहरू विशेष गरी विदेशकेन्द्रीमा गरेका छन् तापनि स्वदेशकेन्द्रीमा पनि हुँदै नभएका भने होइनन् । 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' नियामासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत नियामा 'सल्लाका छायाँहरू टेक्दै टेक्दै'मा "ए, तिमीहरूको चलनमा दुई ओटा लोग्ने पनि हुन्छ ?" "हुन्छ त । चार पाँचओटा सम्म पनि हुन्छ ।" उनले सङ्कोच नमानिकनै भनिन् । "तिमीलाई चाहिँ एउटा मात्रै भा'को राम्रो लाग्छ कि तीन चारओटा भा'को राम्रो लाग्छ ?" मेरो जिज्ञासा पोखिइछ्छाड्यो । "मलाई त हुँदै नभा'को राम्रो ।" मैले ठट्टैलो किसिमले फेरि भनें- "होइन होला, तिमी ढाँट्छ्यौ । एउटा त पक्कै चाहिन्छ होला ।" मैले

उनीतिरै हेरें । उनी उन्मुक्त किसिमले मज्जाले हाँसिन् । हामी पनि हाँस्यौं त्यसरी नै ।”
आएको यस अभिव्यक्तिले नियामाकारमा मानवीय जीवन जगत्का विविध पक्षमा सचेत
छन् भन्ने कुरा प्रमाणित गर्दछन् ।

‘तेहरान डायरीको एक साता’ नियामासङ्ग्रहमा ‘शनिवार’ शीर्षकीकरण नियामामा
“अघिल्लो सिटमा गजधम्म बसेकी पाकिस्तानी केटीको पच्चीस वर्षे जोवानले जति नै
छोपन खोजे पनि घरिघरि कालो बुर्का पन्छ्याएर पुलुक्कपुलुक्क बाहिर चियाइरहेको पनि
भल्याकभुलुक चोरेर हेरिरहेको थिएँ । बाहिरी दृश्य हेर्ने मेरो एकाग्रतालाई उसको आइमाई
गन्धले विथोलिरहेको थियो अलि अलि ।” आएको अभिव्यक्तिले नियामाकारमा पनि यौनका
विषयमा सचेतना भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

यसप्रकार नियामाकारले आफ्ना नियामाहरूमा अश्लील तरिकाले होइन श्लील
तरिकाले यौन र यौवनका प्रसङ्गहरूलाई स्थान दिएर रोचक एवम् ज्ञानबद्धक बनाएका
छन् ।

४.२.९ शीर्षकीकरणका दृष्टिले

नियामाकार भीष्म उप्रेतीले आफ्ना नियामात्मक पुस्तकाकार कृतिहरू ‘यात्राका
केही थुँगा फूल’ (वि.सं. २०४६), ‘नीलो पानी र नीला भावनाहरू’ (वि.सं. २०५५),
‘लहरलहरका अक्षरहरू’ (वि.सं. २०५८), ‘घर फर्कने दिन’ (वि.सं. २०६६) र ‘एक पटक
टोकियो’ (वि.सं. २०६९) मा सङ्गृहीत नियामाहरूमा शीर्षकीकरण सीधा तरिकाले गरिएको
छ भने ‘तेहरान डायरीको एक साता’ (वि.सं. २०६३) मा बारका नामहरू शनिवार,
आइतबार, सोमबार, मङ्गलबार, बुधबार, बिहबार र शुक्रबार राखी दैनिकी शैलीमा
औपचारिक कार्यक्रममा भाग लिन जाँदाका अनौपचारिक प्रसङ्गलाई आकर्षक
भाषाशैलीमा इरानका बारेमा निकै रोचक तरिकाले वर्णन गरेका छन् ।

उप्रेतीका यात्राका केही थुँगा फूल र नीलो पानी र नीला भावनाहरू एउटै
यात्राक्रमलाई विभिन्न शीर्षकमा विभाजन गरेर लेखिएका नियामासङ्ग्रहहरू हुन् भने
लहरलहरका अक्षरहरू नेपाल र भारतका विभिन्न स्थानको भ्रमणसँग सम्बन्धित बाह्रवटा
नियामामा यात्राका क्रममा देखेका, भोगेका विषयवस्तुहरूलाई सरल, सरस र रोचक
शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसरी नै घर फर्कने दिन र एक पटक टोकियो नियामामा
क्रमशः बेलायत र जापानका यात्रानुभवका विभिन्न विषयवस्तुलाई सीधा शीर्षकीकरण गरी
प्रस्तुत भएका छन् ।

४.२.१० स्वदेशको अधिक सम्भनाका दृष्टिले

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीका नियात्रामा नस्टाल्जियाको बीज अङ्कुरित हुँदै कतै स्वजनप्रेम, कतै संस्कृतिप्रेम त कतै राष्ट्रप्रेम तथा स्वदेशको सम्भनासम्म फैलिएका छन् ।

नस्टाल्जिया वा घरको सम्भना अथवा तीन वर्ष पुग्न लागेकी छोरीलाई सम्भनेर 'शालीन नग्नता' नियात्रामा नियात्राकारले आफ्नो मनलाई कुड्याएका छन् । त्यसरी नै 'समुद्र ! मेरो चिरप्रतीक्षा, मेरो मृगतृष्णा' नियात्रामा न्यु फरेस्टमा घुम्न जाँदा अचानक 'मलाई त चितवनजस्तै लाग्यो' भन्ने अभिव्यक्ति प्रकट गर्दछन् । 'शालीन नग्नता' मै बोर्नमाउथ घुम्न गएर फर्कदा बाटामा स-साना पसलहरू थापेर बसेका मान्छेहरूलाई देख्दा अचानक पोखराको फेवाताल र पातले छाँगो वरिपरि पुगेभै लाग्छ भन्ने अभिव्यक्ति दिएका छन् ।

आफ्नै घरको सम्भना दिलाउने अर्को प्रसङ्ग छ 'एउटा सिङ्गै दिन आइल अफ वाइटमा "ठूला ठूला गराहरूमा मकैका हरिया बोटहरू रहेछन् । धानचमर निस्केका हरिया तन्नेरी बोटहरू देखेपछि सिनेमामा पूर्वदृश्य हेरेभै आफ्नै बाल्यकालका गाउँले सम्भनाहरू व्यँभेर आए आँभाभरि, सम्भनाभरि । यसरी नै भ्रापामा हाम्रो खेतमा पनि धानचमर निस्केका र घोगा लाग्न थालेका मकैका हरिया बोटहरू हुन्थे । बिदाको दिन अथवा स्कुल लाग्ने दिन पनि स्कुलबाट फर्केपछि सुगा धपाउन मकैबारीमा जानुपर्थ्यो मैले । बाँसको पटाका बनाएर त्यसलाई हल्लाएर पड्काउँदै खेतका आली-आलीमा दगुर्थे म । खेतको बीचमा अग्लो टुङ्गी बनाइएको हुन्थ्यो । त्यहाँ चढेपछि चारैतिर देख्न सकिन्थ्यो । त्यहाँ बसेर सुगा धपाउँदा, गीत गाउँदा अथवा मकै बारीमा साथीहरू मिलेर खेल्दा मकैका पातहरूले अलिअलि पाछे पनि कति रमाइलो हुन्थ्यो । यसरी सुगा धपाउँदा एकलै भएको बेलामा म अक्सर गरेर स्कुलमा पढ्नु पर्ने किताबहरूलाई ठूलो-ठूलो स्वरमा कराउँदै घोक्ने गर्थे । यसो गर्दा एकै पल्टमा दुईओटा फाइदा हुन्थ्यो मलाई । पहिलो त सुगाहरू मेरो आवाज सुनेपछि भाग्ने गर्थे र दोस्रो चाहिँ मलाई किताबका पाना-पाना कण्ठाग्र हुन्थे । परीक्षामा मञ्जाले नम्बर ल्याउँथे म" (पृ. ७०) ।

यस्तै राष्ट्रप्रेमसँग सम्बन्धित 'लहरलहरका अक्षरहरू' नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत 'रेलको भयालभरिको संसार' नियात्रामा "यिनीहरूले हाम्रो भक्तपुर शहरजस्तै कुनै

ऐतिहासिक महत्त्व राख्दा हुन् वा हुन सक्छ।” भन्ने अभिव्यक्तिले उनी जहाँ पुगे पनि नेपालको सम्झना भइरहन्छ, भन्ने कुरालाई प्रमाणित गर्दछन्।

यसप्रकार नियामाकार भीष्म उप्रेती जहाँ जहाँ यात्रारत भए पनि घरको सम्झना र स्वदेशको सम्झना साथै बोकेर गएका छन्।

४.२.११ भाषाशैलीको प्रयोगका दृष्टिले

भीष्म उप्रेतीको भाषाशैली निकै प्राञ्जल छ। उनको भाषाशैली कृत्रिम तथा पण्डित्यपूर्ण नभएर सबै खाले पाठकले सजिलै बुझ्न सक्ने सरल, सरस र सहज छ। यिनको भाषाशैली सर्वसाधारण पाठकदेखि विद्वान् वर्ग सबैले सहज तरिकाले बुझ्न सक्ने बोधगम्य छ। यिनले जटिल वा घुमाउरो शैली प्रयोग नगरी सरल र सीधा शैलीको प्रयोग गर्ने गर्दछन्। उप्रेती आत्मपरक शैलीमा नियामाकार रचना गर्ने सफल नियामाकार हुन्। यिनका नियामाकारमा सत्य र यथार्थ वस्तुतथ्यको वर्णन पाइन्छ। यिनको आत्मपरक शैली औधी सुन्दर र आकर्षक किसिमको छ। नेपाली उखान टुक्काको समुचित प्रयोग समेत यिनका नियामाकारमा भएको पाइन्छ। यिनले तत्सम, तद्भव, आगन्तुक, हिन्दी, अङ्ग्रेजी शब्दावलीको प्रयोग गरेर आफ्ना नियामाकारलाई सरल र सहज बनाएका छन्। यिनले आफ्ना नियामाकारलाई रोचक बनाउन विभिन्न प्रसङ्गमा ऐतिहासिक तथा पौराणिक मिथकहरूको समेत प्रयोग गरेको पाइन्छ। यति हुँदाहुँदै पनि उप्रेतीका नियामाकारको कमजोर पक्ष नियामाकार बीच बीचमा काव्यात्मक तरिकाका कविताहरूको रचनालाई मान्न सकिन्छ। कवि भएकाले होला उनका कतिपय नियामाकारसङ्ग्रहमा सहज रूपमा कविताहरू सल्बलाएका छन् र नियामाकारको प्राण भर्ने काम गरेका छन्।

नियामाकार भीष्म उप्रेतीले स्थानीय स्तरमा प्रयोग हुने स्थानीय लजको समेत प्रयोग गरेका छन्। यसप्रकार स्थानीय भाषाबाट नेपाली भाषामा ल्याउन कन्जुस्याई वा पण्डित्याई नगर्दा नेपाली भाषा समृद्ध हुने तर्क नेपाली भाषाका समीक्षकहरूको छ। जसरी अङ्ग्रेजी भाषाले विश्वका अन्य भाषाहरूबाट विभिन्न शब्दावली आफूमा समाहित गरेर धनी भएको छ, त्यसरी नै नेपाली भाषामा पनि अन्य भाषा र स्थानीय स्तरका शब्दावली प्रयोग गर्नु पर्छ, भन्ने मान्यता नियामाकारको रहेको छ। यसप्रकार सुन्दर र रोचक भाषाशैली प्रयोग गरेर उप्रेतीले नेपाली नियामाकार परम्परा एवम् नेपाली भाषा साहित्यमा निकै ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन्। त्यसरी नै आफ्ना नियामाकारमा स्वच्छन्दतावादी

भाषाशैली प्रयोग गरेर तथा आत्मपरक शैलीलाई सफल रूपमा उतार्न सकेकाले भविष्यमा नेपाली साहित्यका महाकविको स्थान नलेलान् भन्न सकिँदैन ।

४.२.१२ फोटो चित्रहरूको प्रयोगका दृष्टिले

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको अर्को विशेषता फोटोचित्रहरूको प्रयोग गर्नु पनि हो । यथार्थ र सजीव तुल्याउन यस्ता फोटो चित्रको प्रयोग उनले गरेका हुन् । नियात्राकारले तस्वीरहरूको प्रयोग आवरण पृष्ठका साथै भित्री पृष्ठमा पनि गरेका छन् । यिनका ६ वटा नियात्रासङ्ग्रहमध्ये २ वटामा मात्रै चित्रहरूको प्रयोग गरिएको छ । 'तेहरान डायरीको एक साता' नियात्रासङ्ग्रहमा दुईवटा र 'एक पटक टोकियोमा' नियात्रासङ्ग्रहमा आठवटा तस्वीरको प्रयोग गरेर यात्रावर्णनलाई सजीव र यथार्थ बनाएर नेपाली नियात्रा परम्परामा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका छन् ।

४.२.१३ संवेदनशील नियात्राकारका दृष्टिले

भीष्म उप्रेती एक संवेदनशील नियात्राकार हुन् । नियात्राका कतिपय अवस्थामा यिनको हृदय बलेको मैनजस्तै पग्लेको देखिन्छ । लामो समयसम्म सँगै बसेकी डेब्रासँग छुट्टिनु पर्दा नियात्राकारले "म झण्डै पोखिएँ आँखाबाट ।" भन्ने अभिव्यक्तिबाट सहज रूपबाट बुझ्न सकिन्छ (घर फर्कने दिन, घर फर्कने दिन : ९०) । नियात्राकारलाई आफ्नो काम गर्ने कार्यालयले छात्रवृत्ति दिई अध्ययन गर्न पठाएको र त्यहाँ लगभग तेह्र महिना अध्ययन पश्चात् नेपाल फर्किनु पर्दा उनले आफूलाई त्यहाँ सहयोग गरेका व्यक्तित्वहरूलाई छोडेर आउनु पर्दा मनै कोक्याई रहेको छ र भन्छन् "निर्धारित समयभन्दा करिब आधा घण्टा ढिलो गरेर जहाज उड्यो । जहाजले हामीलाई सिङ्गै बोकेर उडाउन थाले पनि मलाई माथि माथि उड्दै गर्दा लाग्न थालेको थियो कतै मैले आधा आफूलाई चाहिँ यतै पो छोडें कि, लन्डनमै, बेलाइतमै" (पूर्ववत् : ९२) ।

त्यसरी नै नियात्राकार कति संवेदनशील रहेछन् भन्ने कुरा यसले पुष्टि गर्दछ- "मैले र मुस्तफाले सल्लाह गरेर अध्ययनको बेलामा बनाएका नोटहरू र कतिपय महत्त्वपूर्ण अनुसन्धानात्मक लेखहरू विश्वविद्यालयमा अर्थशास्त्र विभागमा पछि अध्ययन गर्न आउने विद्यार्थीहरूलाई उपयोगी होस् भनेर स्नातकोत्तर कोठा (M.Sc. Room) मा

लगेर राखिदियौं । तर अभै धेरै थिए यस्ता सामग्रीहरू । फोहोर फाल्ने ड्रममा मुटु मिचेर फाल्यौं बाँकी सबैलाई ।” (पूर्ववत् : ८९) ।

यसप्रकारका अनेकौं प्रसङ्ग नियान्त्राकारका विविध नियान्त्राहरूमा आएका छन् । त्यसैले हामी सहज रूपमा भन्न सक्छौं कि भीष्म उप्रेतीलाई एक सफल संवेदनशील नियान्त्राकारका रूपमा नेपाली नियान्त्रा परम्परामा एक इटा थपेको भनेर ।

४.२.१४ कविका दृष्टिले

नियान्त्राकार भीष्म उप्रेती सर्वप्रथम नेपाली साहित्याकाशमा कविका रूपमा देखा परेका हुन् । कवि भीष्म उप्रेतीका रूपमा वि.सं. २०४५ सालमा ‘मैले माया गरेँ’ नामक कविता लिएर वि.सं. २०४५ साल कार्तिकको ‘मिमिरे’ बाट उदाएका हुन् । उनी नियान्त्राकारका अतिरिक्त एक सफल कविका रूपमा पनि नेपाली साहित्यको कविता विधामा देखिएका सशक्त हस्ताक्षर हुन् । हालसम्म उप्रेतीका छवटा नियान्त्राका पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भइसकेका छन् र कविताका पनि छवटा नै पुस्तकाकार कृतिहरू प्रकाशित भएका छन् ।

नियान्त्राकार भीष्म उप्रेती एक सफल कवि पनि हुन् । उनका हालसम्म प्रकाशित नियान्त्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत नियान्त्राहरू जम्मा ५४ वटा छन् र तिनमा कविता १६ वटा रहेका छन् । नियान्त्राकारले नियान्त्रामा आफ्ना मात्रै कविता नराखी आफू यात्रारत रहँदाका विभिन्न क्षणका विभिन्न कविको कवितासमेत राखेका छन् । नियान्त्राकारका ४ वटा नियान्त्रासङ्ग्रहहरूमा आफ्नै समावेश गरेका कविताहरू यस्ता रहेका छन् :

क्र.सं.	नियान्त्रासङ्ग्रह	आफ्ना कविता	जम्मा कविता
१.	लहरलहरका अक्षरहरू	१	९
२.	तेहरान डायरको एक साता	१	३
३.	घर फर्कने दिन	७	७
४.	एक पटक टोकियो	७	११

यसप्रकार उप्रेती आफूलाई जहाँ नियान्त्रामा व्यक्त्याउन सक्दैनन् त्यहाँ कविता रचि हाल्दछन् ।

४.२.१५ कामनामूलक भावका दृष्टिले

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको अर्को नियात्रागत वैशिष्ट्य कामनामूलक भावको अभिव्यक्ति पनि हो । आफूले देखे भोगेका राम्रा एवम् प्रगतिका कुराहरू कामनामा परिणत गर्ने नियात्राकार त्यसलाई कार्यान्वयन गर्न पाए हुन्थ्यो भन्ने भाव व्यक्त गर्दछन् । यसलाई केही समालोचकहरूले नियात्राकार समीक्षक बन्न खोजेको अर्थात् उपदेशात्मकता र आदेशात्मकता आएको भनी टिप्पणी गरेका छन् । यिनको कामनामूलक भाव बडो आदर्श किसिमको छ ।

नेपालमा विश्वका विकसित राष्ट्रहरूले गरेको प्रगति भित्र्याउन सकेमा नेपाल छिट्टै विकसित राष्ट्रको सूचीमा आउन सक्ने कामना पनि आफ्ना विभिन्न नियात्रामा गरेका छन् । नियात्राकारले दार्जीलिङको चिडियाखाना हेरेपछि यसो भन्छन्- “बाक्ला रुखहरूको माझमा जालीहरूले घेरेर बनाइएको थियो चिडियाघर । बीच बीचमा अत्यन्तै सुन्दर किसिमले बनाइएका बाटाहरू थिए । बाटोको छेउमा लस्करै रङ्गीविरङ्गी फूलहरू फुलेका थिए । मैले त्यहाँको सरसफाई र भव्यता देखेर काठमाडौँको सदर चिडियाखानाको दयनीय स्थिति सम्झें । काठमाडौँको चिडियाखाना यहाँजति व्यवस्थित थिएन र सफा पनि थिएन” (यात्राका केही थुँगा फूल : घाम भुल्कने दिशातिर, पृ. ६२-६३) ।

नियात्राकार आफू नेपालको केन्द्रीय बैंक राष्ट्रबैंकको कर्मचारी भएका नाताले होला । यसको उन्नतिको कामना गर्दै इरानको केन्द्रीय बैंकको भ्रमण गर्दा यस्तो लेख्छन्- “हामी एउटा नयाँ र भव्य भवन परिसरमा आइपुग्यौँ । यही रहेछ इरानको केन्द्रीय बैंक । मेरो स्मृतिमा भ्र्वाट्ट आइहाल्यो नेपाल राष्ट्र बैंक । राम्ररी रडरोगन पनि हुन नसकेको पुरानो भवनभित्र उस्तै अस्तव्यस्तता, उस्तै फोहोरका डुङ्गुरहरू जताततै । पुराना फायलहरू, कागजपत्रहरू र लेजरहरू असरल्ल । एक्काइसौँ शताब्दीको केन्द्रीय बैंक ठ्याक्कै मेरो देशको राजनीति सुहाउँदो । इरानको केन्द्रीय बैंकको अत्याधुनिकता, स्वचालित ढोका र सिँढीहरू पर्याप्त सुरक्षासर्तकता, अनुशासित कार्यपद्धति र प्रविधिको उच्च उपयोगसँग तुलना हुन नसक्ने । तर तुलना त गरिँदो नै रहेछ, हुँदो नै रहेछ । सापेक्षतामै तौलिँदो रहेछ विकास र प्रगतिलाई । मेरो मनभित्र कटक्क दुख्यो एक छेउ” (तेहरान डायरीको एक साता : १८) ।

त्यस्तै सेमिनारमा सहभागी भएकाहरूलाई इरानको केन्द्रीय बैंकले रात्रिभोज दिएको छ । त्यसपछि नियात्राकारले हाम्रो राष्ट्र बैंकले आयोजना गर्ने गरेको यस्ता रात्रिभोजहरूमा

खोलो बगाएर खाइने गरेका महङ्गा रक्सीहरू पाएसम्म पिएर हुर्मत देखाउने घटनाका विपरीत यस्तो लेख्छन्- “मद्यपान बिनाको शान्त र स्वादिष्ट थियो रात्रिभोज । इरानमा मदिरा कतै पनि पाइँदो रहेनछ । ठूलाठूला होटलमा विदेशीका लागि मात्र पनि बेचिँदोरहेनछ अल्कोहल” (पूर्ववत : २५) ।

त्यसरी नै वि.सं. २०५६ सालमा बेलायतको साउथह्याम्टन विश्वविद्यालयमा अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर गर्न जाँदाको अनुभवरूपी कामना यसरी पोख्छन्- “नफिल थिएटर, स्टाफ क्लब, मुर्ने भवन, व्यवस्थापन विभाग, कानुन विभाग, विद्यार्थी युनियन, टर्नर सिम कन्सर्ट भवन, विद्यार्थी युनियनले खोलेको पसल, क्याफेटेरियाहरू । एउटै हाताभिन्न हरेक चिज । संसारभरिको हवाईटिकट तथा यातायातको सूचना उपलब्ध गराउने ट्राभल सेन्टर, बैंकहरू, स्वास्थ्य केन्द्र, पुस्तकालय, रोजगारी खोज्नलाई जब सेन्टर । सम्पूर्ण भौतिक सुविधाहरूले सम्पन्न विश्वविद्यालयलाई अनुभूत गर्दागर्दै आँखामा बस्न आइपुग्यो त्रिभुवन विश्वविद्यालयको रुग्ण अनुहार । त्यत्रो विशाल परिसर भएर पनि लथालिङ्ग, भताभुङ्ग । ‘स्वास्थ्यकेन्द्र’ लेखेको सानो कोठा जो अक्सर बन्द रहन्छ, आयो सम्भनामा रोगी अनुहार लिएर । ‘खेलकुद शाखा’ लेखेको अर्को सानो कोठाले लाजले शिर झुकायो । औपचारिकता त नेपालमा पनि पुऱ्याएकै रहेछ छ नि ! शिक्षण विभागहरूका ससाना कोठाहरू आफ्नो दयनीयताको विज्ञापन गर्दै आए । अव्यवस्थित व्यवस्थापन, अनुशासनहीनता र विपन्नता चारैतिर । हरे । कहिले तुलनीय हुने होला यहाँको विश्वविद्यालयसँग हाम्रो देशको विश्वविद्यालय” (घर फर्कने दिन : नयाँहरूको साता, पृ. १-२) ।

यसप्रकारका विभिन्न नेपाली साहित्यकारहरूप्रति गरिएको वेवास्ता, नेपाली मठ मन्दिरहरूमा हुने कोलाहल र फोहोर, यातायातका साधनहरूमा गुन्द्रुक खाँदैसरि पाएसम्म यात्रुलाई खाँदने, लुभ्र दरबारको आकर्षक पिरामिड, नेपालमा विभिन्न समयमा लाग्ने र देखाउने जात्रा र मेलामा नशामा लट्ठिएर झैँझगडा गर्ने, नेपालका शिक्षित विद्वान्हरूको मुख्याँइँ जस्ता विविध विषयमा नियात्राकार भीष्म उप्रेतीले कामनामूलक भाव व्यक्त गरेका छन् ।

यसै प्रसङ्गमा छुटाउनै नहुने नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको छैटौँ नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत एक पटक टोकियो नियात्रामा जापानी साहित्यकार हारुहितो नोजूले “नेपाली

पत्रिका हरेक दिन पढ्छु । राजनीति सङ्गिएर स्थिरता भइदिए चाँडै विकास हुने थियो” भन्दछन् (टोकियोमा भेटेको नेपाल : ३४) ।

यसरी नियान्त्राकार उप्रेतीले समग्र नेपाल र नेपालीको प्रगति र उन्नतिको कामना लिएर पुग्छन् विश्वका जुनसुकै कुना काप्चा कन्दरामा पनि । यसर्थ हामीले यिनका यी समग्र गुणलाई नेपाली नियान्त्रा परम्परामा पुऱ्याएको योगदान सहर्ष स्वीकार गर्छौं ।

४.२.१६ समीक्षक आग्रहका दृष्टिले

नियान्त्रा स्रष्टा भीष्म उप्रेती नियान्त्रा द्रष्टा पनि बन्न पुगेका छन् । यान्त्रानुभूतिलाई यस्तो भइदिए हुन्थ्यो भन्ने आदर्श भाव व्यक्त गर्ने क्रममा तथा असन्तुष्टि प्रकट गर्ने क्रममा नियान्त्राकार कतै कतै समीक्षक नै बन्न पुगेका छन् ।

नियान्त्राकार उप्रेतीको ‘नीलो पानी र नीला भावनाहरू’ (वि.सं. २०५५) नामक दोस्रो नियान्त्रासङ्ग्रहको ‘स्निग्ध, पवित्र, कोमल : मानसरोवरको जल’ नियान्त्रामा “हाम्रो समूहमा हामी दुईजना समेत अब दसजना भयौं । गोकर्णजी, भ्राजी र चन्द्रजी तीन जना सिमीकोटमा कृषि कार्यालयका कर्मचारीहरू हुनुहुँदो रहेछ । अरू चारजना मद्रासीहरू (भारतीय) रहेछन् । दुईजना आमा र छोरा रहेछन् । बाँकी महिला र पुरुषचाहिँ यी आमा छोराकै नातेदार रहेछन् । उनीहरू आफ्नै हिसाबले आउँदा पासपोर्ट चाहिने र अरू पनि केही औपचारिकताहरू पुऱ्याउनुपर्ने हुनाले काठमाडौं हुँदै नेपाली भएर नेपालीले पाउने विशेष सुविधा उपयोग गर्दै आएका रहेछन् । उनीहरूलाई यो सल्लाह नेपालको एउटा सरकारी कार्यालयको जिम्मेवार र ठूलै मान्छेले दिएका थिए भन्ने पनि हामीले सुन्थौं । हामीले सुनेको कुरा साँचो थियो भने हामीलाई दुःख लाग्ने कुरा हो यो । चिनियाँ सरकारले यस्ता कुराहरू थाहा पायो भने नेपालीलाई दिइरहेको सुविधा पनि खोसिदिन के बेर ! हामी भित्रभित्रै दुःखी पनि भयौं” (पृ. ७०) यसप्रकार उप्रेतीमा समीक्षक वा सुधारक व्यक्तित्व समेत देख्न सकिन्छ ।

४.२.१७ मानवतावादी दृष्टिले

नियान्त्राकार भीष्म उप्रेतीले आफ्ना नियान्त्रामार्फत मानवतावादको वकालत गरेका छन् । विश्वमा आज बढ्दै गएको हत्या, हिंसा, उपनिवेशवाद जस्ता कुराहरूले मानव

अधिकार र मानवतावादका जतिसुकै नारा र सिद्धान्त आए पनि मानवतावाद हराएको छ र यो पिँजडामा थुनिएको चराजस्तै छटपटाइरहेको अनुभूति हुन्छ । विश्वका विकसित देशका अत्यन्तै राम्रा मानिएका संविधान, नीति, नियममा जे-जस्ता मानवाधिकार र मानवतावादका कुराहरू समावेश गरिए पनि सैद्धान्तिक मात्र भएका र व्यवहारिक वा व्यवहारमा उयोग नगरिएकाले उप्रेतीले आफ्ना नियानामा त्यसको विरोध गरेका छन् ।

मानवतावादको अत्यन्तै राम्रो उदाहरण उनको 'घर फर्कने दिन' (वि.सं. २०६६) नियानासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत नियाना 'अब मैले के गर्ने' मा प्रस्तुत गरेका छन् । नियानाकार भीष्म उप्रेती वि.सं. २०५६ सालमा अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर अध्ययनका लागि छात्रवृत्तिमा नेपाल राष्ट्र बैंकले पठाएको र त्यहाँ गइसकेपछि उनी फार्नबोरोमा सप्ताहन्त नेपालीहरू बीच बिताउनु पर्‍यो भन्ने मनशायले बसमा यात्रा गर्दा एउटी महिला ड्राइभरले गरेको सहयोगलाई यसरी लेख्छन्- "उनले बस घुमाइन् र बसको अगाडि टाउकोमा पुग्ने ठाउँको नाम लेखेको तुललाई पनि घुमाइन् र लेखिन् 'सरी नट इन सर्भिस' । त्यसपछि बस उही रफ्तारमा पुनः अघि आएको बाटोतिर गुड्न थाल्यो । भन्डै १० मिनेट जतिको दौडाइपछि बस रोकियो । उनले मलाई ओर्लन सङ्केत गरिन् । म उनको हार्दिकता र दयालु मनप्रति नतमस्तक हुँदै ओर्लिँँ । म साँच्चै हर्षविभोर भएँ र अलिकति निहुरेर 'धन्यवाद' दिएँ । मैले नेपालको यातायात व्यवस्था र आम ड्राइभरहरूको स्वभाव सम्झें एक पल्ट । के कुनै नयाँ यात्रु यसरी अफ्यारोमा पर्दा उनीहरू यस्तो सहयोग गर्न तयार हुन्छन् ? केही नभनी, अलिकति पन भर्को नमानी यसरी मद्दत गर्छन् ? मैले त आजसम्म थाहा पाएको छैन । यहाँ बेलाइतमै पनि आम ड्राइभरहरूले के गर्छन्, म भन्न सकिदैन तर आज ती महिला ड्राइभरले साँच्चैको उदारता देखाइन्" (घर फर्कने दिन : अब मैले के गर्ने ? : ८-९) ।

दोस्रो विश्वयुद्धमा अमेरिकाले जापानमा एटम बम प्रहार गरी मानवतावादको धज्जी उडाएको थियो । नियानाकार लेख्छन्- "अस्पताल मानव सागरले भरिएको थियो । अधिकांश मनिसहरू जलेका थिए, जलेर फर्सीजस्तै सुन्निएका र अङ्गभङ्ग भएका थिए । उनीहरूमध्ये कति जना त आँखा र पेटलाई भित्र साविककै ठाउँमा पठाउन ठेलिरहेका थिए । मान्छेहरू जलेर कतिसम्म काला ठुटा भएका थिए भने उनीहरूको उमेर र लिङ्ग छुट्याउन असम्भव भएका थिए" (एक पटक टोकियो : हिरोसिमाको बम आक्रमणमा बचेकी कवि, पृ. २३) ।

नियात्राकारले 'बाटो, घाम र यात्रीहरू' नियात्रामा "म उकालो उक्लँदै जाँदा एउटा घटनाको स्मरण गर्छु। भैरहवा सुनौलीको घटना हो यो। म बसपार्कमा बस कुरिरहेको थिएँ। साँझ पर्न लागेको थियो। बसपार्कका छेउछाउका स-साना होटलहरूमा ग्राहकहरू आउने जाने गर्दै थिए। तर एउटा ग्राहक भने त्यो दिन मेरो दृष्टिमा परेपछि आजसम्म ओभेल भएको छैन। खाली खुट्टा हिँड्दै थियो। ऊ बुढो देखिन्थ्यो। अनुहारमा चाउरीहरू बोकेको थियो। टाउकोमा मैलो कपडाको फेटा थियो। मैलो कमिज फाटेको पनि थियो र सेतो तर मैलिसकेको धोती लगाएको थियो। ऊ त्यहीँको एउटा रिक्साचालक थियो। ऊ आयो र एउटा होटलमा बस्यो। रक्सीको एउटा सिसी किन्यो र गिलासमा भन्यो। कुनै सितनबिना नै पानी नमिसाइकनै एकै घुटकोमा पियो र अनुहार खुम्च्यायो। फेरि गिलास भन्यो र त्यसलाई रित्याएर अनुहार खुम्च्यायो। यसरी बोतल रित्यायो र लोभिएर अर्को भरिएको बोतलतिर हेन्यो। एकछिन त्यत्तिकै हेरिरह्यो र त्यसपछि उठेर लर्बोरिँदै हिँड्यो। यो एकदमै साधारण घटना एकदमै साधारण किसिमले घट्यो। मैले एक भल्कोमा यस्तो देखेँ तर यो उसको भने दिनचर्या नै हो। रक्सीको नशा चढेको उसले अनुहारमा अब किरिडमिरड चाउरीका रेसाहरू होइन, अस्पष्ट उसका सपनाहरू देखेँ मैले। बर्बराउँदै गरेको उसको आवाजमा पीडाको अस्फुट स्वर सुनेँ मैले। दुःखले मान्छेलाई धेरै नै थिचेपछि, बाध्यताले मान्छेलाई बेस्सरी निचोरेपछि निरूपाय मान्छे आफ्नै सपनाहरूले निस्सासिँदो रहेछ। निस्सार भएर मान्छे हरेक चिजसँग भाग्न खोज्दो रहेछ र जथाभावी ठोक्किँदो रहेछ। दिनदिनै थुप्रै मान्छेहरूलाई यात्रा गराउँदै लक्ष्यमा पुऱ्याउन सहयोग गर्ने रिक्सा चालक आफूचाहिँ हरेक साँझ यही भट्टीभन्दा टाढा पुग्दो रहेनछ। र नशाले छोपेर आफूलाई आफैँबाट समेत लुकाउन खोज्दो रहेछ। मान्छे जब आफ्नै सपनाले मर्न पनि सक्दैन र त्यही सपनाले गर्दा बाँच्न पनि सक्दैन, तब भोगिने छटपटी यति क्रुर र कुरूप बन्दोरहेछ। यस्तो जीवनलाई कसरी अर्थ लगाउनु पर्ने हो म आफैँ अलमलिएँ। तर मलाई त्यो क्षणले कति नरमाइलो लाग्यो भने म आफू उभिएको जमिन नै छैन जस्तो भान भयो। मान्छेको अहम् र गर्वोक्तिप्रति नै वितृष्णा लाग्न थाल्यो। आफ्नै सपनाहरूले पनि यति धेरै सताउँछन् र कुरूप पार्छन् भने सपना देख्नु नै पनि बेकार हुने रहेछ। जथाभावी सपना देख्नेहरूप्रति पनि मलाई टीठ लाग्न थाल्यो र एक किसिमको उकुसमुकुसले कस्दै ल्यायो। मैले आँखालाई बन्द गरेर लामो सास तानेँ र यताउता टहलिएर स्थितिलाई बदल्ने प्रयत्न गरेँ" लेखेका छन् (लहरलहरका अक्षरहरू : ६२-६३)।

यसरी नै नियात्राकारले “मेरो इरान बसाइलाई साह्रै रमाइलो बनाएकी थिई उसले । मैले त कतिसम्म भने यो अर्कै राष्ट्र, अर्कै धर्म र परम्पराबाट आएकी केटी हो भन्ने पनि हेक्का राख्न छाडिसकेको रहेछु । अहिले उसले जाने कुरा गर्दा पो भल्याँस्स ब्यँभिएभ्यैँ यथार्थमा आइपुगँ म” लेख्छन् (तेहरान डायरीको एक साता : ५१) ।

यसप्रकार नियात्राकार भीष्म उप्रेतीले मानवाधिकार र मानवतावादको पक्षमा आफूलाई सशक्त रूपमा उभ्याएर नेपाली नियात्रा परम्परामा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् । समग्रमा भीष्म उप्रेतीले विषयगत विविधता, आत्मपरक लेखन, प्रयोगधर्मिता, अनुभूतिमा तीक्ष्णता, कल्पनाप्रवणता, यथार्थ चित्रण लगायतका विविध प्रवृत्तिका साथ नेपाली नियात्रा परम्परामा योगदान पुऱ्याएका छन् । त्यसैले उनी नेपाली नियात्रा परम्परामा चिर अविस्मरणीय रहनेछन् ।

४.३ निष्कर्ष

यस परिच्छेदमा नेपाली नियात्रा परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदानका बारेमा अध्ययन गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा विधागत योगदान र वैशिष्ट्यगत योगदानका आधारमा उनका प्रकाशित ६ वटा नियात्रासङ्ग्रह र दुईवटा स्फुट कृतिहरूको अध्ययन गरी विश्लेषण गरिएको छ । यस क्रममा उनको योगदान समकालीन अन्य नियात्राकारहरूभन्दा पृथक् देखिएको छ । उनले आत्मपरक शैलीमा अनुभूतिका तीक्ष्णताद्वारा विषयगत विविधता भएका नियात्राहरू रचना गरी नेपाली नियात्रा परम्परामा अमूल्य, अतुलनीय, अवर्णनीय र महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको अध्ययनबाट निष्कर्ष निकालिएको छ ।

पाँचौँ परिच्छेद

निष्कर्ष तथा उपसंहार

५.१ उपसंहार

पुख्र्यौली घर ताप्लेजुड भएका भीष्म उप्रेतीका हजुरबुवाहरूले वि.सं. २०१४ सालमा भारतको जलपाइगुडीबाट नेपालको पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको भ्वापा जिल्लाको शनिश्चरे गाउँ विकास समितिको वडा नं. ३ कालीस्थान चुथाई 'ख' भन्ने गाउँमा जग्गा किनेर घर बनाएपछि उनीहरूको स्थायी ठेगाना भ्वापा भएको थियो । उनका हजुरबुवा साधारण किसान थिए । बुबा वि.सं. २०६२ सालमा श्री शनिश्चरे मा.वि. भ्वापाबाट शिक्षण पेशाबाट निवृत्त भई समाजसेवामा लागी तथा लगनशील, कर्मठ, इमानदार किसान भएर आफ्नै गाउँमा बसेका छन् । आर्थिक हिसाबले यिनको परिवार मध्यम वर्गीय रहेको छ । उप्रेतीका चार दाजुभाइ मध्ये उनी जेठा छोरा हुन् । उनका दिदीबहिनी भने छैनन् । उनकी आमा पनि सामान्य घर गृहस्थी तथा किसानी काम गर्दै भ्वापामै बसेकी छन् ।

भीष्म उप्रेतीको जन्म वि.सं. २०२४ साल माघ १३ गते (तदनु रूप इ.सं. १९६८ जनवरी २७) पिता भक्तिप्रसाद उप्रेती र माता कृष्णादेवी उप्रेतीको गर्भबाट भ्वापा जिल्लाको शनिश्चरे गाउँ विकास समितिको वडा नं. ३ कालीस्थान चुथाई 'ख' भन्ने गाउँमा भएको थियो । उनको बाल्यकाल भ्वापाको सेरोफेरोमै बितेको थियो वि.सं. २०२९ सालबाट अध्ययन आरम्भ गरेका उप्रेतीले श्री कालीस्थान निम्न माध्यमिक विद्यालयबाट कक्षा सातसम्मको अध्ययन पूरा गरी श्री शनिश्चरे माध्यमिक विद्यालयबाट प्रथम श्रेणीमा वि.सं. २०४१ मा एस.एल.सी. उत्तीर्ण गरेका थिए । वि.सं. २०४२ सालमा उच्च शिक्षा अध्ययनका लागि काठमाडौँ आएका उनले वि.सं. २०४५ सालमा विज्ञान विषयमा प्रविणता प्रमाण पत्र तह पाटन संयुक्त क्याम्पसबाट पूरा गरेका थिए । वि.सं. २०४५ साल जेठ ३ गते नेपाल राष्ट्र बैंकको सेवामा प्रवेश गरी अध्ययनलाई अगाडि बढाएका उनले वि.सं. २०४८ सालमा मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र सङ्कायबाट नेपाली र अर्थशास्त्र विषयमा स्नातक तह र त्यसरी नै शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा नेपाली र इतिहास विषयमा

वि.सं. २०४९ सालमा स्नातक तह उत्तीर्ण गरेका थिए । यसपछि वि.सं. २०५३ सालमा त्रिभुवन विश्व विद्यालयबाट अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह पूरा गरे । त्यसरी नै वि.सं. २०५४ सालमा नेपाली विषयमा समेत त्रि.वि.वि. बाट स्नातकोत्तर तह पूरा गरे । यसै क्रममा आफू कार्यरत संस्थाले छात्रवृत्तिमा उनलाई बेलायतको साउथप्याम्टन विश्व विद्यालयमा अध्ययनका लागि पठाउँछ र उनले त्यहाँबाट पनि अर्थशास्त्र विषयमा एम.एस्सी. वि.सं. २०५७ सालमा पूरा गरेका छन् ।

अध्ययनकै सिलसिलामा उप्रेती वि.सं. २०५२ साल माघ महिनामा ललितपुर जिल्लाको नःटोल पुलचोककी इन्दु तुलाधरसँग वैवाहिक बन्धनमा बाँधिएका थिए । उनका एक छोरी र एक छोरा क्रमशः वि.सं. २०५४ साल कार्तिकमा लुमना उप्रेती र वि.सं. २०६२ साल असोजमा समृद्ध उप्रेती जन्मेका र हाल अध्ययन काठमाडौँकै सुविधा सम्पन्न विद्यालयमा गरिरहेका छन् । विश्वका विभिन्न राष्ट्रको भ्रमण गरेका उप्रेती नेपाली नियन्त्रासाहित्यका स्थापित नियन्त्राकार बन्न सफल भएका छन् । त्यसरी नै उनले नेपाली साहित्यको नियन्त्रा परम्परामा अमूल्य योगदान पुऱ्याएका छन् र आगामी दिनहरूमा पनि पुऱ्याइ रहने छन् भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

उप्रेती वि.सं. २०४५ सालमा 'मिमिरे' पत्रिकाको कार्तिक अङ्कमा 'मैले माया गरेँ' नामक कविता प्रकाशन गरेर नेपाली साहित्यमा सार्वजनिक रूपमा देखा परेका हुन् । वि.सं. २०४६ सालमा 'यात्राका केही थुँगा फूल' प्रकाशन गराएर नियन्त्रा लेखनतिर उन्मुख भएका हुन् । यो नियन्त्रासङ्ग्रह 'तेस्रो महानन्द सापकोटा पुरस्कार वितरण समारोह २०४६' मा भाग लिन जाँदाका यात्राकालीन अनुभव र त्यतैबाट भारतको दार्जीलिङ घुम्न गएको प्रसङ्गलाई मुख्य विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएको हो । यस नियन्त्रासङ्ग्रहमा स्वदेशकेन्द्री चार र विदेशकेन्द्री एउटा गरी जम्मा पाँचवटा नियन्त्रा सङ्गृहीत छन् । वि.सं. २०४६ सालबाट नियन्त्रा लेखन यात्रा सुरु गरेका नियन्त्राकार उप्रेतीको दोस्रो नियन्त्रासङ्ग्रह 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' वि.सं. २०५५ सालमा प्रकाशित भएको छ । यसमा मानसरोवरको यात्रामा जाँदाका यात्राकालीन अनुभवमा आधारित स्वदेशकेन्द्री चार र विदेशकेन्द्री तीनवटा नियन्त्रा सङ्गृहीत छन् । यसपछि उनले वि.सं. २०५८ सालमा 'लहरलहरका अक्षरहरू' प्रकाशित गरेका छन् । यसमा नेपाल र भारतका विभिन्न स्थानको यात्रामा जाँदा अनुभव गरेका यात्राकालीन स्वदेशकेन्द्री आठ र विदेशकेन्द्री चारवटा नियन्त्राहरू सङ्गृहीत छन् । यसपछि वि.सं. २०६३ मा 'तेहरान डायरीको एक साता'

विदेशकेन्द्री दैनिकी शैलीमा लेखिएको बारका नामबाट नियत्राहरूका शीर्षक राखिएको सातवटा नियत्राहरू सङ्गृहीत अर्को नियत्रासङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ। यसमा नियत्राकार इरानमा औपचारिक कार्यक्रममा जाँदाका अनौपचारिक अनुभव प्रस्तुत गरिएका छन्। यसरी नै वि.सं. २०६६ सालमा आफू बेलायतमा अध्ययनका लागि गएका बेलाका अनुभवमा आधारित विषयवस्तुलाई नियत्रासङ्ग्रहका रूपमा 'घर फर्कने दिन' प्रकाशित गरेका छन्। यसमा चौधवटा विदेशकेन्द्री नियत्राहरू सङ्गृहीत छन्। वि.सं. २०६९ सालमा जापान भ्रमणमा गएका बेलाका यात्राकालीन अनुभवमा आधारित अर्को नियत्रासङ्ग्रह 'एक पटक टोकियो' प्रकाशित गरेका छन्। यसमा विदेशकेन्द्री नौवटा नियत्राहरू सङ्गृहीत छन्।

वर्तमानसम्म नियत्राकार भीष्म उप्रेतीका ६ वटा नियत्रासङ्ग्रहहरू प्रकाशित भइसकेका छन्। उनका नियत्रामा विविध विषयवस्तुलाई सरल, सहज, सरस र प्राञ्जल भाषाशैलीको प्रयोग गरेर सजीव बनाएको पाइन्छ। यिनी मुख्य रूपमा आत्मपरक नियत्राकार हुन्। आत्मपरक नियत्राकार हुँदाहुँदै पनि उनका वस्तुपरक शैलीमा लेखिएका नियत्राहरू समेत रोचक र ज्ञानबद्धक छन्। यिनको वस्तुपरक नियत्रा लेखनभन्दा आत्मपरक नियत्रा लेखन सशक्त, सजीव र आकर्षक देखिएको छ। यिनले सीधा र स्पष्ट भाषाशैलीमा यात्रानुभव वर्णन गर्दछन्। यिनका नियत्रामा सकारात्मक र नकारात्मक दुबै पक्षीय कुराहरू समावेश गरिएका छन्। यिनै गुणले गर्दा उनका नियत्रा विविध विषयका बन्नाका साथै यथार्थ पनि बनेका छन्। नियत्रा लेखनका क्रममा उनले फोटो चित्रहरूको समेत प्रयोग गरेका छन्। जसले गर्दा नियत्राका पाठकले उनका नियत्राहरू सहज रूपले बुझ्न सक्दछन्। आकर्षक र अनुप्रासयुक्त शीर्षकले गर्दा यिनका नियत्राहरू पाठकका लागि कौतूहलतापूर्ण बनेका छन्। नेपाली भाषाका उखान टुक्काहरूका साथै हिन्दू धर्मावलम्बीहरूका ऐतिहासिक तथा पौराणिक मिथकको प्रयोगले यिनका नियत्राहरू अत्यन्तै रोचक बनेका छन्। त्यसरी नै सरल, सरस र छोटो तथा काव्यात्मक वाक्यगठनले गर्दा यिनका नियत्राहरू आकर्षक र रोचक त बनेका छन् तर नियत्राकारले नियत्राका बीचबीचमा नियत्राबाट व्यक्त गर्न नसकेका कुराहरू कविताका माध्यमबाट व्यक्त गरेकाले सबै वर्गका पाठकहरूका लागि सुबोध्य छैनन् कि भन्ने आभाष हुन्छ।

नियत्राकार भीष्म उप्रेतीका नियत्रा यात्राले वि.सं. २०४६ सालदेखि हालसम्म २३ वर्षको यात्रावधि पूरा गरिसकेको छ। यसलाई प्रथम चरण वि.सं. २०४६ देखि वि.सं.

२०५५ पूर्व र दोस्रो चरण वि.सं. २०५५ देखि हालसम्म गरी दुई चरणमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । प्रथम चरणमा यिनका नियात्रा बाहेक एउटा कवितासङ्ग्रह 'आकाश खस्यो भने के हुन्छ ?' (वि.सं. २०५३) र संयुक्त निबन्धसङ्ग्रह (चारजना लेखकको) 'संवेदनाका स्वरहरू' प्रकाशित भएका छन् ।

नियात्राकार उप्रेतीको प्रथम चरणमा प्रकाशित नियात्रासङ्ग्रह एउटा मात्रै छ । त्यो वि.सं. २०४६ साल चैत्रमा प्रकाशित भएको थियो । यो नियात्रासङ्ग्रह एउटै यात्राक्रमलाई टुक्र्याएर लेखिएको नियात्रासङ्ग्रह हो । यसमा पाँचवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन् । यस नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत नियात्रामा स्वदेशको मेची अञ्चलका भूपा र इलाम तथा भारतको दार्जीलिङको यात्रानुभवबाट सृजित यात्रास्थलहरूको स्थानीय रङ र लेखकीय आत्मरागले रञ्जित लेखनी सफल रूपमा प्रयोग भएको पाइन्छ । यस चरणको उनको लेखनीमा प्राञ्जल भाषाशैलीका माध्यमबाट विभिन्न किसिमका राजनीतिक, सामाजिक विकृतिमाथि व्यङ्ग्य प्रहार गर्ने सीप उल्लेखनीय देखिन्छ । काठमाडौँबाट इलाम, भूपा र दार्जीलिङसम्म पुगेर टुङ्गिएको यस छोटो यात्रामा यात्रावृत्तका सबै लक्षणहरू पूर्ण भएको देख्न पाइन्छ । नियात्राकारले प्रथम चरणको नियात्रा लेखनमा यात्राक्रमका भूदृश्य, संवाद र सौहार्दतालाई राम्ररी प्रतिबिम्बित गरेका छन् । यसमा देशका राजनीतिज्ञले राष्ट्रियता बेचेको चर्चा, नेपाली किसानहरूको दयनीय अवस्था, आजको नेपाली समाज विकृति र विसङ्गतिका दलदलमा फसेको चर्चा, इलामको सुन्दर चियाबारीको चर्चा, साहित्यकारहरूप्रति गरिएको अपमानको चर्चा, भीषण आगलागी र त्यसले सिर्जना गरेका समस्याको चर्चा, विभिन्न जातजातिको चर्चा, नेपाली भाषाप्रतिको उदासीनता, नारीप्रेम, प्रकृतिप्रेम, राष्ट्रभक्ति, वात्सल्यप्रेम लगायतका विविध विषयमा आत्मपरक शैलीमा आफ्ना भावनाहरूलाई सजीव बनाएर प्रस्तुत गरेका छन् ।

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको नियात्रा लेखनको समग्र प्रथम चरणको विशेषताको रूपमा राष्ट्रप्रेम वा देशभक्ति, प्रकृतिप्रेम, नारीप्रेम, आत्मपरक लेखन, भाषिक सचेतता, विषयगत विविधता, व्यङ्ग्यात्मकता, संस्मरणात्मकता, सरल, सहज र सरस भाषाशैलीको प्रयोग आदि हुन् । यस चरणमा उनको एउटा मात्रै नियात्रात्मक कृति प्रकाशित भएको छ र द्वितीय चरणको आभ्यासिक कालको रूपमा पनि रहेको छ ।

कवि, निबन्धकार तथा यात्राकार भीष्म उप्रेती द्वितीय चरणमा सशक्त नियात्राकारका रूपमा नेपाली साहित्यमा देखा परेका छन् । यस चरणमा उनका पाँचवटा

कवितासङ्ग्रहहरू 'समुद्र र अन्य कविताहरू' (वि.सं. २०६१), 'अक्षरवर्षा' (वि.सं. २०६०), 'प्रेमको प्रतिध्वनि' (वि.सं. २०६१), 'कवितामा पहाड' (वि.सं. २०६४), 'तिनाउ नदी र बूढो रुख' (वि.सं. २०६५), एउटा निबन्धसङ्ग्रह 'हिँड्दै गर्दा' (वि.सं. २०६१) र 'पाँचवटा नियात्रासङ्ग्रहहरू 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' (वि.सं. २०५५), 'लहरलहरका अक्षरहरू' (वि.सं. २०५८), 'तेहरान डायरीको एक साता' (वि.सं. २०६३), 'घर फर्कने दिन' (वि.सं. २०६६) र 'एक पटक टोकियो' (वि.सं. २०६९) प्रकाशित भइसकेका छन् र आगामी दिनहरूमा पनि प्रकाशित हुनेछन् ।

नियात्राकार उप्रेतीको नियात्रा लेखनको द्वितीय चरणको प्रथम प्रकाशित नियात्रासङ्ग्रह 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' (वि.सं. २०५५) हो । यो नियात्रासङ्ग्रहमा सातवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन् । यस नियात्रासङ्ग्रहले वि.सं. २०५५ सालको 'उत्तमशान्ति पुरस्कार' प्राप्त गरेको थियो । मानसरोवरको यात्रामा आधारित स्वदेशकेन्द्री चार र विदेशकेन्द्री तीनवटा नियात्राहरू यस सङ्ग्रहमा रहेका छन् । यस नियात्रासङ्ग्रहका बारेमा केशवप्रसाद उपाध्यायले "यो एउटा यात्राको वर्णन मात्र नभएर प्रकृतिप्रेमी पाठकहरूका लागि हार्दिकता सिञ्चित उपहार हो" भनेका छन् (उपाध्याय, प्रकाशकीय) । यो नियात्रासङ्ग्रहको भाषा र शिल्पगत शैली प्रथम चरणको भन्दा उत्कृष्ट रहेको छ । अनुभूतिको तीव्रता यस नियात्रासङ्ग्रहका प्रत्येक नियात्रामा पाइन्छ । नियात्राकार कवि समेत भएकाले यस नियात्रासङ्ग्रहमा भूदृश्य, जनजीवन र परिवेशसँग पूर्ण रूपमा भिज्दै त्यसमा एकाकार समेत भएका छन् । यात्राका क्रममा देखिएका भौगोलिक विकटता, बाटामा भेटिनेहरूसँगको रोचक कुराकानी, यात्रा परिवेश र परिस्थिति उनका यात्रामा जीवन्त भएर आएका छन् । नियात्राहरू पनि एउटै यात्रा क्रमलाई टुक्र्याएर विभिन्न शीर्षकमा विभाजन गरेर लेखेका छन् । नियात्राकारले यस नियात्रासङ्ग्रहमा आफूले देखेका अलौकिक भूदृश्यले आफूमात्रै रमाउँदैनन् पाठकलाई समेत खुसीले रमाउने बनाएका छन् । यस नियात्रासङ्ग्रहमा रहेका कोमल भावना, कल्पनाशक्तिको प्राचुर्य, सौन्दर्यचेतना र अनुभूतिको तीव्रताजस्ता गुण वा विशेषताका कारणले उनी आफ्ना समकालीन अन्य नियात्राकारभन्दा भिन्न देखिएका छन् ।

यसै चरणमा उनको दोस्रो नियात्रासङ्ग्रह 'लहरलहरका अक्षरहरू' (वि.सं. २०५८) प्रकाशित भएको छ । यो नियात्रासङ्ग्रह नेपाल तथा भारतका विभिन्न स्थानका यात्रानुभवबाट सृजित नियात्रासङ्ग्रह हो । यसमा स्वदेशकेन्द्री आठवटा र विदेशकेन्द्री

चारवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन् । यस सङ्ग्रहमा उनले यात्राका क्रममा देखेका दृश्य र अनुभव गरेका विषय सरल, सरस, रोचक शैलीमा प्रस्तुत गरेका छन् । यस नियात्रासङ्ग्रहमा सङ्गृहीत नियात्राहरू भावनाप्रधान भएकाले पाठकलाई भावना र विचार दुबै स्तरमा स्पर्श गराउने उत्कृष्ट खालका छन् । तुलनात्मक रूपले हेर्दा उनका यस पूर्व प्रकाशित नियात्रासङ्ग्रहमा भन्दा यस सङ्ग्रहमा बढी सफल देखिएका छन् । नियात्रासङ्ग्रहमा प्रयुक्त काव्यात्मक भाषाले पाठकलाई मीठो अनुभूति दिन्छ । यस नियात्रासङ्ग्रहमा नियात्राकारको भाषामा रहेको मिठास, काव्यात्मकता, अनुप्रास, सूक्तिमयता जस्ता विशेषता उल्लेखनीय देखिन्छन् ।

समग्रमा नियात्राकार भीष्म उप्रेतीका यी प्रथम चरणको एउटा 'यात्राका केही थुंगा फूल' (वि.सं. २०४६) द्वितीय चरणका दुईवटा 'नीलो पानी र नीला भावनाहरू' (वि.सं. २०५५) र 'लहरलहरका अक्षरहरू' (वि.सं. २०५८) नियात्रासङ्ग्रहहरू स्वदेशी र विदेशी उभय परिवेशकेन्द्री नियात्राका रूपमा समेत अध्ययन गर्न सकिने खालका छन् । यिनमा स्वदेशको यात्रा मात्रै पनि छैन र विदेशको यात्रा मात्रै पनि छैन ।

दोस्रो चरणकै अर्को नियात्रात्मक कृति हो 'तेहरान डायरीको एक साता' (वि.सं. २०६३) । यो नियात्रासङ्ग्रहमा बारका नामबाट शीर्षक राखिएको छ । शनिवारदेखि सुरु गरेको इरानको यात्रा शुक्रवार सकिएको छ र डायरी लेखनको शैलीमा लेखिएको छ । यो आख्यानपरक नियात्रात्मक कृति हो । यसमा नियात्राकारले आफ्नो भ्रमण क्रममा देखेका, अनुभव गरेका, भेटेका पात्रहरूसँगसँगै त्यहाँका सांस्कृतिक पक्ष, जीवनशैली, धार्मिक कट्टरता, प्रगति र विकासका कुराहरूलाई नजिकबाट नियालेका छन् र तिनबाट आफूमा परेको प्रभावलाई पाठकसामु सजीव रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । छोटो समयमा भेटिएका पात्रहरूसँगका नियात्राकारको निकटता अत्यन्तै लोभ लाग्दो छ । यो नियात्रासङ्ग्रह विदेशको यात्रासँग सम्बन्धित विशुद्ध विदेशकेन्द्री नियात्रासङ्ग्रह हो । यसको भाषाशैली सरल, सरस, सहज र काव्यात्मक छ । यस नियात्रासङ्ग्रहले इरान नपुगेका पाठकलाई पनि इरानसँग सम्बन्धित विविध विषयमा जानकारी दिन्छ । इरानमा औपचारिक कार्यक्रममा भाग लिन गएको बेलाका अनौपचारिक विषयवस्तुलाई समेटेर रचना गरिएको नियात्रासङ्ग्रह अत्यन्तै ज्ञानबद्धक खालको छ । यस कृतिले नेपाली नियात्रासाहित्यको भण्डार वृद्धि गर्न अमूल्य योगदान पुऱ्याएको छ ।

दोस्रो चरणकै अर्को विदेशकेन्द्री नियात्रासङ्ग्रह 'घर फर्कने दिन' (वि.सं. २०६६) हो। यसमा चौधवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन्। यस नियात्रासङ्ग्रहले उप्रेतीलाई सशक्त नियात्राकारका रूपमा उभ्याएको छ। यसमा उनले बेलायतमा देखे-भोगेका यथार्थ दृश्य वर्णन, विगत र वर्तमानको तुलना, प्रगतिको फड्को, व्यवस्थित कार्य सम्पादन, व्यावसायिक स्थिति, नीति नियमको पालना, आधुनिकतामा भेटिने अनुशासन, प्रविधिको उच्चतम प्रयोग लगायतका विविध पक्षहरूको राम्रो चित्रण गरेका छन्। नियात्राकारको लेखनी अत्यन्तै सशक्त छ भन्ने कुरा आम पाठकले 'घर फर्कने दिन' नियात्रासङ्ग्रहमा समग्र बेलायतको सहज तस्वीर देखेबाट थाहा हुन्छ। यस नियात्रासङ्ग्रहमा निजात्मक अनुभूतिका तीक्ष्णता, लेखकीय इमानदारी र शैलीजन्य सौन्दर्यको समेत प्रयोग गरिएको छ। यसमा उप्रेतीको अनुभूति निकै खारिएको छ। समग्रमा यसमा बेलायतको सिङ्गो तस्वीर छ। प्रश्नात्मक शैली, व्यङ्ग्यात्मक शैली, नेपाली भाषाका उखान टुक्काको प्रयोग, सरल, सहज, सरस र प्राञ्जल भाषाशैलीको प्रयोगले नियात्रासङ्ग्रह काव्यात्मक बनेको छ। त्यसरी नै बेलायतका बारेमा जान्न चाहने जोसुकैका लागि पनि अत्यन्तै ज्ञानवर्द्धक छ साथै यसले नेपाली नियात्रा साहित्यको भण्डार वृद्धि गर्न अमूल्य योगदान पुऱ्याएको छ।

नियात्राकार भीष्म उप्रेतीको हालसम्मको अन्तिम नियात्रासङ्ग्रह 'एक पटक टोकियो' (वि.सं. २०६९) हो। यसमा विदेशकेन्द्री नौवटा नियात्राहरू सङ्गृहीत छन्। नियात्रासङ्ग्रहको अन्त्यमा टोकियोमा लेखेका कविताहरू सातवटा समावेश गरिएका छन्। जापानमा औपचारिक कार्यक्रममा भाग लिन जाँदाका अनौपचारिक विषयवस्तुलाई समावेश गरेर रचना गरिएको नियात्रासङ्ग्रह अत्यन्तै ज्ञानवर्द्धक खालको छ। नियात्रासङ्ग्रहमा जापानका उन्नति र प्रगति, अतिथिहरूप्रति गर्ने जापानिजहरूको आदर्श व्यवहारलाई सरल, सहज रूपमा काव्यात्मक भाषाशैलीका माध्यमबाट प्रस्तुत गरिएको छ। त्यसरी नै जापानी कला, संस्कृति, लोकनृत्य, भेषभूषालाई सशक्त रूपमा चित्रण गरिएको छ। विश्वमा नै दादागिरीपना देखाउँदै अमेरिकाले बम प्रहार गरेको र त्यसबाट परेको प्रभाव तथा त्यसबाट बच्न सफल भएकी कविसँगको भेट, आदर्श भावना, मानवीयपन वा मानवतावाद यस नियात्रासङ्ग्रहमा सजीव रूपमा सल्बलाएका छन्।

समग्रमा नियात्राकार भीष्म उप्रेतीले विषयगत विविधता, आत्मपरकता, तथ्यात्मकता, बौद्धिकता, व्यङ्ग्यात्मकता, वैचारिकता, चिन्तनशीलता, यथार्थता, निजात्मकता, काव्यात्मकता, राष्ट्रप्रेम, सीधा र स्पष्ट वर्णन, सकारात्मक तथा नकारात्मक दुवै पक्षको चित्रण, फोटो चित्रहरूको प्रयोग, नारीप्रेम, संस्कृतिप्रेम, वात्सल्यप्रेम, शैलीगत

विविधता, अनुभूतिको तीक्ष्णता, प्राञ्जल भाषाशैली, अनुप्रास, सूक्तिमयता, कोमल भावना, कल्पनाको प्राचुर्यता, सौन्दर्यचेतना जस्ता विविध पक्षहरूले आफ्ना नियत्रालाई रोचक र ज्ञानबद्धक बनाएका छन् । यी समग्र दृष्टिकोणहरूबाट हेर्दा भीष्म उप्रेतीले नेपाली नियत्रा परम्परामा अमूल्य, अतुलनीय र महत्त्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएका छन् ।

त्यसरी नै स्वदेशी एवम् विदेशी उभयकेन्द्री परिवेशको तथा विदेशकेन्द्री परिवेशको यात्रावर्णन, सम्बद्ध यात्राप्रदेशको बहुपक्षीय चित्रण, विशेषतः प्राकृतिक, सामाजिक र सांस्कृतिक पक्षको सजीव चित्रण, जनजीवनको विशद चित्राङ्कन, प्रकृतिप्रेम, इतिहासप्रेम, संस्कृतिप्रेम, साहित्यकारहरूप्रति सम्मान भाव, साहित्यिक पुरुष एवम् इतिहास पुरुषहरूप्रति अगाध श्रद्धा, सामाजिक र मनोवैज्ञानिक यथार्थको अङ्कन, समाजका निम्न एवम् उपेक्षित वर्गप्रति स्नेह र सहानुभूति, समाज विरोधी वर्गप्रति आक्रोश र विद्वेष, मानवतावादी र जीवनवादी चिन्तन, भौतिकता र आध्यात्मिकताको समन्वयवादी जीवनदृष्टि, सामाजिक विसङ्गति एवम् रुढिवादी प्रवृत्तिको विरोध, स्वदेश, स्वजाति, स्वभाषा, स्वसंस्कृति एवम् स्वाभिमान र राष्ट्रिय स्वाभिमानप्रति प्रगाढ प्रेम र अनन्य आस्था र विश्वबन्धुत्वको भावना, विदेशका नगराञ्जल, ग्रामाञ्चल, प्रावर्त्य, समतल एवम् समुद्रतटीय सबै प्रकारका परिवेशको चित्रण, स्वदेशका विकट पर्वतीय ग्रामीण जनजीवनको चित्रण, यात्रास्थलका साक्षात्कृत स्थान, दृश्य एवम् घटनाप्रसङ्गहरूको गम्भीरतापूर्वक अवलोकन, निरीक्षण, परीक्षण र विश्लेषण, निजात्मक राग, चिन्तनमयता, आत्मीयता, स्वच्छन्दता, भावात्मकता, लोकगीत र गीतांशहरूको समावेश, छोटो छरितो अनुच्छेद विन्यास, तत्सम, तद्भव, आगन्तुक र भर्त्सा शब्दहरूको प्रयोग, लालित्यपूर्ण, प्रवाहमय, कवितात्मक भाषाशैली, स्थानीय भाषाको प्रयोग, विदेशी व्यक्तिहरूसँग भएको कुराकानी नेपालीमा रूपान्तरण, अर्थगत अस्पष्टताको लागि कोष्ठकमा अङ्ग्रेजी लिपिको प्रयोग जस्ता विषयवस्तुगत, यात्रागत, प्रस्तुतिगत, भाषाशैलीगत, प्रवृत्तिगत र उपलब्धिगत विशेषताहरूले गर्दा नियत्राकार भीष्म उप्रेतीले नेपाली नियत्रा परम्परामा समकालीन अन्य नियत्राकार भन्दा पृथक् स्थान हासिल गर्न सफल भएका छन् । यी समग्र विशेषताहरूका साथ वि.सं. २०४६ सालबाट निरन्तर नेपाली साहित्याकाशमा चम्किएका उज्ज्वल नक्षत्र उप्रेतीले नेपाली साहित्यको नियत्रा लेखन परम्परामा अवर्णनीय योगदान पुऱ्याएका छन् ।

भावी अनुसन्धानका लागि सम्भावित शीर्षकहरू

१. नेपाली निबन्ध परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदान
२. नेपाली कविता परम्परामा भीष्म उप्रेतीको योगदान
३. नियानाकार भीष्म उप्रेतीका स्वदेशी परिवेशकेन्द्री नियानाहरूको अध्ययन
४. नियानाकार भीष्म उप्रेतीका विदेशी परिवेशकेन्द्री नियानाहरूको अध्ययन
५. भीष्म उप्रेतीका नियानात्मक कृतिहरूको शैलीपरक अध्ययन
६. नेपाली यात्रा साहित्यमा भीष्म उप्रेतीको योगदान
७. भीष्म उप्रेतीका नियानामा प्रकृति चित्रणको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन
८. भीष्म उप्रेतीका नियानामा परिवेश चित्रणको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन
९. भीष्म उप्रेतीका नियानामा सांस्कृतिक चित्रणको अध्ययन, विश्लेषण र मूल्याङ्कन
१०. भीष्म उप्रेतीका नियानात्मक कृतिहरूको भाषापरक अध्ययन
११. भीष्म उप्रेतीको जीवनी, व्यक्तित्व र कृतित्वको अध्ययन ।

सन्दर्भग्रन्थ सूची

क) पुस्तकहरू

अधिकारी, रामलाल (इ.सं. १९९९), नेपाली निबन्धयात्रा (दो.सं.), तादोड, पूर्व सिक्किम :

मेसर्स प्रिन्टेड

असद, माजदा (इ.सं. १९९१), गद्यकी नई विधाओंका विकास, नई दिल्ली : ग्रन्थ अकादमी ।

उपाध्याय, केशवप्रसाद (२०४९), साहित्य प्रकाश, (पाँ.सं.) काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

उप्रेती, गङ्गाप्रसाद (२०४६), दृष्टिकोणका विविध विसाउनी, काठमाडौं : प्रतिभा प्रकाशनका

लागि माया उप्रेती ।

उप्रेती, भीष्म (२०४६), यात्राका केही थुंगा फूल, शनिश्चरे, भापा : भक्ति उप्रेती ।

_____ (२०५३), आकाश खस्यो भने के हुन्छ ?, काठमाडौं : लेखक स्वयम् ।

उप्रेती, भीष्म र अन्य (२०५४), संवेदनाका स्वरहरू, (संयुक्त निबन्ध सङ्कलन), काठमाडौं

: लेखकहरू स्वयम् ।

उप्रेती, भीष्म (२०५५), नीलो पानी र नीला भावनाहरू, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

_____ (२०५८), लहरलहरका अक्षरहरू, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

_____ (२०५८), समुद्र र अन्य कविताहरू, बनना क्लब, जापान : क्रियटिभ

रिसोर्स म्यानेजमेन्ट क.लि. ।

_____ (२०६०), अक्षरवर्षा, विराटनगर : वाणी प्रकाशन ।

_____ (२०६१), हिँड्दै गर्दा, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

_____ (२०६२), प्रेमको प्रतिध्वनि, बनना क्लब, जापान : क्रियटिभ रिसोर्स

म्यानेजमेन्ट क.लि. ।

_____ (२०६३) तेहरान डायरीको एक साता, भापा : नियात्रा प्रकाशन ।

_____ (२०६४), कवितामा पहाड, काठमाडौं : सारांश नेपाल ।

_____ (२०६५), तिनाउ नदी र बूढो रुख, भापा : नियात्रा प्रकाशन ।

_____ (२०६६), घर फर्कने दिन, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

_____ (२०६९), एक पटक टोकियो, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।

ओली, सूर्यबहादुर सेन (२०४२), देशदर्शन, विराटनगर : पूर्वाञ्चल साहित्य प्रतिष्ठान ।

गोतामे, ध.च. (२०५८), **तीन बास**, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

दीक्षित, कमल (सम्पा.), (२०१४), **जङ्गबहादुरको बेलायत यात्रा**, बेनामी नेपाल : मदन पुरस्कार पुस्तकालय ।

_____ (२०३३), **बत्तीस सालको रोजनाम्चा**, ललितपुर : जगदम्बा प्रकाशन ।

पराजुली, बद्धिसागर (सम्पा.), (२०२०), **श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको जीवनी**, बेनामी, काठमाडौं : वीर पुस्तकालय ।

पोखरेल, बालकृष्ण र अन्य (सम्पा.), (२०४०), **नेपाली बृहत् शब्दकोश**, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।

प्रधान, भिक्टर (२०४४), **नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना**, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।

प्रधान, प्रमोद (२०६६), **नेपाली निबन्धको इतिहास**, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार

बराल, ईश्वर (सम्पा.), (२०४६), **सयपत्री**, (चौ.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन

_____ र अन्य (सम्पा.), (२०५५), **नेपाली साहित्य कोश**, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र. ।

भण्डारी, पारसमणि, रामनाथ ओझा र डोलराज अर्याल, (२०६८), **भाषिक अनुसन्धान विधि**, काठमाडौं : पिनाकल पब्लिकेसन ।

मिश्र, डिल्लीराम (२०६६), **युवावर्ष मोती पुरस्कार : सर्जक र सिर्जना**, काठमाडौं : राष्ट्रिय युवासेवा कोष ।

शर्मा, तारानाथ (२०३४), **बेलाइततिर बरालिँदा**, (ते.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

_____ (२०५६), **नेपाली साहित्यको इतिहास**, (चौ.सं.), काठमाडौं : अक्षर प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०५५), **समकालीन समालोचना सिद्धान्त र प्रयोग**, काठमाडौं : ने.रा.प्र.प्र.

शर्मा, मोहनराज र खगेन्द्र लुइटेल् (२०५५), **शोधविधि**, (दो.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र मोहनराज शर्मा (२०५६), **नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास**, (पाँ.सं.), काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।

सुवेदी, राजेन्द्र (सम्पा.), (२०५६), स्नातकोत्तर नेपाली निबन्ध, काठमाडौँ : पाठ्यसामग्री
पसल ।

_____ (२०५८), स्रष्टा-सृष्टि : द्रष्टा-दृष्टि, (ते.सं.), काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

सिलवाल, छविरमण (२०६४०), सिर्जनाका लहरहरू, बनेपा : जनमत प्रकाशन ।

..... (इ.सं. १९६८), इन्साइक्लोपिडिया ब्रिटानिका, (डण्डेपस), भोलुम ५, सिकागो
: इन्साइक्लोपिडिया ब्रिटानिया ।

ख. अप्रकाशित शोधपत्रहरू

उपाध्याय वेदव्यास (२०६६), नेपाली यात्रासाहित्यको प्रवृत्तिगत विश्लेषण र मूल्याङ्कन,
त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत पीएच.डी
शोधपत्र, (वि.सं. १९९९-२०४६ सम्म) ।

उप्रेती, भीष्म (२०५३), लहरलहरका अक्षरहरू, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, नेपाली केन्द्रीय
विभागमा प्रस्तुत स्नातकोत्तर सिर्जनात्मक लेखन पत्र ।

गौतम, प्रिया (२०५४), यात्राकार तारानाथ शर्मा, त्रि.वि., ने.के.वि.मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर
शोधपत्र ।

राई, वीरेन्द्रबहादुर (२०६१), नेपाली नियत्रा परम्परामा घनश्याम राजकर्णिकारको योगदान,
त्रि.वि.,ने.के.वि.मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

रोका, रमेशचन्द्र (२०५५), पारिजातका अन्य विधाको विश्लेषणात्मक अध्ययन,
त्रि.वि.ने.के.वि. मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र

शर्मा (मञ्जुल), मेघराज (२०४७), जाने होइन दाइ आलापोट ?, त्रि.वि., ने.के.वि. मा
प्रस्तुत स्नातकोत्तर सिर्जनात्मक लेखन पत्र ।

सुवेदी, होमनाथ (२०३८), सैद्धान्तिक आधारमा नेपाली यात्रा साहित्यको मूल्याङ्कन,
त्रि.वि., ने.के.वि. मा प्रस्तुत स्नातकोत्तर शोधपत्र ।

ग) पत्रपत्रिकाहरू

अज्ञात, कपिल (२०४८), “नेपाली यात्रासाहित्यको उद्भव र विकास”, समकालीन साहित्य,
(वर्ष ११, अङ्क ३, पूर्णाङ्क २४१), पृ. २११ ।

- उप्रेती, भीष्म (२०५५), “यात्रानिबन्धको विकास र वर्तमान स्थिति” **मधुपर्क** (वर्ष ३१, अङ्क १०, पूर्णाङ्क ३६५), पृ. ६-११ ।
- कार्की, जीवन (इ.सं. २०१०), “प्रदेशको यात्रा” **द काठमाण्डु पोष्ट**, जुन ५, पृ. ७ ।
- गुरागाई, सुविद (२०६६), “भीष्मको मायाकथा”, **राजधानी**, दैनिक मङ्सिर २२, पृ. ७ ।
- त्रिपाठी, गीता (२०६९), “कोमल निबन्ध”, **नागरिक दैनिक**, (वर्ष ४, अङ्क १६०), असोज १३, पृ. ८ ।
- त्रिपाठी, वासुदेव (२०३५), “सैद्धान्तिक र ऐतिहासिक परिप्रेक्ष्यमा नेपाली यात्रासाहित्यको रूपरेखा”, **जर्नल अफ ह्युमानिटीज एण्ड सोसियल साइन्स**, भोलम १, त्रि.वि., कीर्तिपुर पृ. १७-४२ ।
- दाजुभाइ, दीपकमणि (२०६७), “भीष्मको बेलायत अनुभव”, **घटना विचार साप्ताहिक**, भदौ २३, पृ. ७ ।
- निर्मोही, व्यास (२०६१), “नियात्रा साहित्यको सृजनात्मक स्वरूप”, **मधुपर्क**, पूर्णाङ्क २४७, पुस, पृ. ३८ ।
- पराजुली, ठाकुरप्रसाद (२०५८), “अन्य विधा वा आख्यानमुक्त गद्यविधा”, **शिविर प्रवेशाङ्क**, पृ. २९-३६ ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०२४), “पुस्तक-पत्रिका समीक्षा”, **रत्नश्री** (वर्ष ४, अङ्क ३), पृ. ६३ ।
- पौडेल, हेमनाथ (२०६१), “कता-कताको कथा”, **गरिमा**, मासिक, पूर्णाङ्क २६२, पृ. १२७ ।
- प्रधान, प्रमोद (२०५०), “यात्रा साहित्यको यात्रावृत्तान्त”, **समकालीन साहित्य**, वर्ष ३, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ११, पृ. १०३-१०९ ।
- बराल, ईश्वर (२०४३), “नेपाली यात्रा साहित्यमाथि विहङ्गमी दृष्टि निक्षेप”, **मधुपर्क**, वर्ष १९, अङ्क ११, पूर्णाङ्क २१४, पृ. १६-२२ ।
- भट्टराई, अमोद (२०५९), “लहरलहरका अक्षरहरू”, **गोरखापत्र**, भदौ ५, पृ. ७ ।
- भट्टराई शरच्चन्द्र शर्मा (२०५८), “मेरो लन्दन राजतीलक यात्रा : यात्रा साहित्यको कोसेढुङ्गो” **समकालीन साहित्य**, वर्ष ११, अङ्क ३, पूर्णाङ्क ४१, यात्रा संस्मरण विशेषाङ्क, पृ. २१८-२२२ ।

विवश, ज्ञानेन्द्र (२०६६), “पुस्तक परिचय घर फर्कने दिन“, गरिमा, वर्ष २८, अङ्क २,
पूर्णाङ्क ३२६, पृ. ११६-११८ ।

शर्मा, तारानाथ (२०४६), “रहरलाग्दा पाइलाहरू”, मधुपर्क, वर्ष २२, अङ्क ८, पूर्णाङ्क
२४७, पुस, पृ. ३८ ।

_____ (२०५९), “नियात्रा”, नेपाल पाक्षिक, (जेष्ठ १६-३१), पृ. ५१ ।

सुवेदी, राजाराम (२०५९), “सुवेदीहरूका मूलको खोज”, भारद्वाज, प्रवेशाङ्क, पृ. १०५-
११८ ।

सुवेदी, राजेन्द्र (२०५२), “संस्मरण साहित्यको सैद्धान्तिक परिचय : सङ्क्षिप्त अध्ययन”,
मधुपर्क, वर्ष २८, अङ्क ४, पूर्णाङ्क ३१५, संस्मरण अङ्क, भदौ पृ. ३७-
३९ ।